

HOLMI

11. évfolyam 2. szám

1990. február

Szerkeszti: Réz Pál (főszerkesztő), Domokos Mátyás (széppróza),
Radnóti Sándor (bírálat)

Szerkesztőbizottság: Eörsi István, Fodor Géza, Göncz Árpád, Kenedi János,
Kocsis Zoltán (zene), Lakatos András, Ludassy Mária (filozófia), Mándy Iván,
Megyesi Gusztáv (publicisztika), Petó Iván (történelem), Petri György,
Tar Sándor, Vági Gábor (szociológia), Várady Szabolcs (vers),
Vásárhelyi Júlia (olvasószerkesztő). Tördelőszerkesztő: Környei Anikó.
A szöveget gondozta: Zsarnay Erzsébet

TARTALOM

- Baka István*: Farkasok órája • 119
- Háború a nemzettel – belülről nézve (Beszélgetés
Ryszard J. Kuklińskival)
(*Pálfalvi Lajos fordítása*) • 121
- Rába György*: Hajsza • 140
Aranymosás • 140
Egy kapcsos • 141
- Szentkuthy Miklós*: Az alázat kalendáriuma (III) • 141
- Takács Zsuzsa*: Édes Churchill, köszönöm
a táviratot! • 158
- Podmaniczky Szilárd*: Egy beállítás képei • 159
Sári és a Férfi és a Nő • 161
- Vörös István*: A közbülső ítélet • 164
- Villányi László*: Álomfejtés • 165
- Kovács András*: Zsidózó gyerekek, felnőtt
antiszemiták • 166
- Eörsi István*: Buszon • 172
- Halasi Zoltán*: Senki? Valaki? • 191
- Tamás Gáspár Miklós*: A vakhitű kétely • 193
- Petőcz András*: Üzenet, b-moll • 201
- Kovács Péter*: Belső hűség (Egy Pilinszky-levél
és a története) • 204

- Csengery Kristóf*: Levenném a kezem • 206
Ékszerteknős • 206
- Meller V. Ágnes*: Tászlirul • 207
- Samuel Beckett*: Mit hol • 210
Léptek • 216
Monológ (*Török Gábor fordításai*) • 220
- Petri György*: Hogy elérjek a napsütötte sávig • 223

FIGYELŐ

- Radnóti Sándor*: Grandezza, kolorit
(Jorge Semprun: Ramón Mercader második halála, Konrád György: A cinkos) • 226
- Hajdú Gergely*: A házigazda (Konrád György: Agenda, 1. Kerti multság) • 229
- Thomka Beáta*: Töménység, szigorúság, fegyelem
(Csorba Béla, Danyi Magdolna és Sziveri János versesköteteiről) • 232
- Vági Gábor*: A magyar kar izma (Szabó Dezső: Az elsodort falu) • 235
- Bán Zoltán András*: Találtam egy könyvet
(Román György: Várkastély a hegytetőn) • 237
- Domokos Mátyás*: A fehér és árnyékai
(Anna Mark képeiről) • 239

Megjelenik havonta. Felelős kiadó: Réz Pál
Levélcím: HOLMI c/o Réz Pál, 1137 Budapest, Jászai Mari tér 4/A
Terjeszti a Századvég Kft. és a Magyar Posta
Előfizethető a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR),
Budapest XIII., Lehel u. 10/A, 1900, közvetlenül vagy postautalványon,
valamint átutalással a HELIR 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra
Előfizetési díj 1/4 évre 147 Ft, 1/2 évre 294 Ft
A szedést az ARGOS Kft. végezte

A nyomdai kivitelezés a Századvég Kft. munkája

A kéziratokat megőrizzük és visszaküldjük

Baka István

FARKASOK ÓRÁJA

Felébredek.

A takaró lidérce
kilobban, újra csigaház-fehér,
s nem moccan többé. Becsapott az álom:
nem volt s nem is leselkedik veszély;
csak összecúsúzkált s szarva gombszemével
nagyon soká meredt reám az éj;
de nyála – utcalámpa fénye – szárad,
foltot se hagyva, szőnyegén szobámnak.

Felébredek.

Most kellene kimennem
vizelni, inni, s a paplan alá!
S nem mozdulok... A vekkeróra jár,
közeleg-távolodik, mint a sínen
elkattogó, vörös tehervonat –
és murva-másodpercek hullanak
a töltésszélre... Ajtómat bezártam;
a frizsiderben ébred csak az áram,
s vonít fel – tolvajt álmodó kutya –,
de tejhez, sajthoz, parizerhez ér
nyelvével, és ha mindent végigízlel,
elalszik újra – elméje fagyott
rekeszeiben a gondolatok
oly rendezettek, hogy szinte irigylem.

Felébredek.

Az éj végére jár;
tudom, a farkasok órája ez.
Az ablakon csontujjal ág neszez,
de senki más! Nem gyilkosok loholnak,
markolva pisztolyt, kést – a mát a holnap
felváltja csak, nem felkoncolja, bár
ki tudja? Mégis, oly jó lenne tudni –
mit is? Hogy meddig tart e rettenet,
s mért félek úgy, mért nem tudok aludni,
ha farkasok óráján ébredek?

Felébredek.

S úgy kerülget az álom,
mint robbanóanyag-raktárt az ór;
gyújtózsínóron – minden idegszálon –
a félelem lidérclángjai kúsznak –
magam a detonáció elől
hová is menekítsem, hova fussak?
Egy keskeny, úri részbe e világból
kisurrannék – de Pallasz szürke baglya
lelkem iramló egerét bekapja,
s még mielőtt az égbe visszahussan,
mint szőrösömöt, kiöklendi magából.

Felébredek.

Ma is, mint minden éjjel.
Tudom, a farkasok órája ez.
Áram vonít fel, csontos ág neszez,
s kilobban paplanom gyűrött lidérce;
a szőnyegen a lámpa csiganyála,
sikos derengés dermed rá szobámra;
és jár a vekkeróra: vak vonat,
vakog az alvadtvér-zakatatak;
s markolva pisztolyt, kést, gyilkos lohol
álmom sikátorában valahol;
s Pallasz baglyának hányadéka, én
görgök, rút szörgolyó, a föld színén;
s törött ezüstmaszk: utcalámpa-rom
csillámlik jéggé dermedt arcomon.

Felébredek.

Már hamujába roskad
az éj.
Uram, irgalmazz farkasodnak!

HÁBORÚ A NEMZETTEL – BELÜLRŐL NÉZVE

Beszélgetés Ryszard J. Kukliński volt ezredessel, a lengyelországi hadiállapot bevezetésének egyik tervezőjével

Pálfalvi Lajos fordítása

KULTURA Mikor merült fel először az államcsíny ötlete, és ki állt elő vele?

R. J. KUKLIŃSKI A szovjet vezetőségnek készített írásos tájékoztatóból, amelyet Jaruzelski tábornok utasítására, az ő irányelveivel összhangban, a BM-mel együttműködve személyesen állítottam össze, kiderül, hogy ez az elképzelés a hadiállapot lengyelországi bevezetéséről már az 1980. augusztusi sztrájkhullám tetőpontján felmerült, azaz majd tizenhat hónappal azelőtt, hogy Jaruzelski életbe léptette.

Kollektív szerzője az 1980. augusztus 24-én (rögtön a LEMP KB IV. plénumának befejezése után, amely, mint tudjuk, amellet foglalt állást, hogy tárgyalni kell a sztrájkoló munkásokkal) megalakult az ún. Vezérkari Főcsoport, az a párt- és kormány-szervezet, amelyet az akkor újra kinevezett kormányfő, Józef Pinkowski vezetett. Delegálták a Főcsoportba a LEMP KB titkárait, Kazimierz Barcikowskit és Stefan Ol-szowskit, Mieczysław Jagielski miniszterelnök-helyettest, valószínűleg Tadeusz Grabskit és minden bizonnyal a kulcsfontosságú minisztériumok vezetőit: Wojciech Jaruzelski honvédelmi minisztert és Mirosław Milewski belügyminisztert.

A fellázadt társadalom megtévesztése céljából a Vezérkari Főcsoport taktikusan beleegyezett a nem valami precízen kidolgozott társadalmi megállapodás aláírásába, hogy később, ha véget érnek a szinte az egész országra kiterjedő sztrájkok, kedvezőbb feltételek mellett adminisztratív eszközökkel folytatott ellentámadásba lépjenek, beleértve – mint végső eszközt – a hadiállapot bevezetését is.

Mivel már az első, 1980 szeptemberében tett kísérletek a társadalom különféle adminisztratív eszközökkel való leszerelésére a várttal ellentétes hatást váltottak ki, a Vezérkari Főcsoport elfogadott egy általános határozatot a hadiállapot bevezetésére tett előkészületek megkezdését illetőleg.

A lengyel hadseregben 1980. október 22-én kezdték meg ezeket az előkészületeket, azaz két nappal azelőtt, hogy a varsói Vajdasági Bíróságon megkezdődött a tárgyalás a „Szolidaritás” bejegyzéséről.

Ezen a napon az akkori honvédelmi miniszter, Wojciech Jaruzelski hadseregtábornok utasítására a Lengyel Hadsereg Vezérkara gyorsított ütemben lát hozzá a Lengyelország területén bevezetendő hadiállapot tervének kidolgozásához.

A tervezés általános irányítását az első perctől az utolsóig az LH vezérkari főnöke, Florian Siwicki vezérezredes végezte. A tervezés bevezető szakaszában kizárólag a vezérkari főnök helyettesei vettek részt. [...]

Az LH vezérkarával együttműködött:

- a Honvédelmi Bizottság (HB) titkársága, amely minden jogi ügyiratot előkészített a hadiállapothoz,
- a Belügyminisztérium, köztudott, milyen feladatokkal, valamint

– a LEMP KB Propagandaosztálya az LH Politikai Főcsoportjával karöltve. [...]

A tervek bemutatása általános jellegű volt, nem merültek bele a részletekbe, mivel a katonai vezetés értékelése szerint a HB tagjainak egy része az úgynevezett „Smoncesok” csoportjába tartozott, tehát nem megbízható emberek, némi hajlandóságot árultak el a népi Lengyelország politikai rendszerének átalakítására, e hatalmi szervben csak ideiglenesen szerepeltek. A HB novemberi ülésén a Honvédelmi Minisztérium és a BM által előterjesztett hadiállapot-koncepció azonban célkitűzéseiben és alapvető álláspontjaiban nem sokban tért el attól, amit a következő év decemberében életbe léptettek.

A Honvédelmi Minisztérium kihirdette:

az állampolgári jogok felfüggesztését, a hatalom és az állami adminisztráció rendkívüli jogokkal való felruházását és a munkaviszonyt tárgyaló különleges törvényerejű rendeletet. A hadsereg az általános védelmi kötelezettséget kimondó határozatot is követelte, amely lehetővé tette, hogy:

- részleges mozgósítást hajtsanak végre, amely mintegy kétszázötvenezer tartalékos behívására terjedhet ki,
- a kötelező katonai szolgálatot, az egyetemi hallgatók és a felsőfokú tanintézetek végzőseinek kiképzését jogi úton változtassák tényleges katonai szolgálattá,
- helyezték át fogó katonai irányítás alá a népgazdaság egységeit, valamint
- hívjanak be egymillió személyt polgári védelmi szolgálatra.

Az 1970 decemberében szerzett tapasztalatok hatására az LH Vezérkara a hadiállapot időszakában a hadsereg funkcióit igyekezett arra korlátozni, hogy a nagyvárosi-ipari agglomerációkban terrorizálják a társadalmat, amit diplomatikusan úgy fogalmaztak meg, hogy *„fenntartják a rendet és a nyugalmat a városokban”*, de semmiféle feladatot nem szánt a hadseregnek a sztrájkoló munkásokkal való közvetlen konfrontációban. Az LH Vezérkara azon az állásponton volt, hogy ezt a feladatot a BM erőinek kell megoldaniuk. Ezen erők tehermentesítése és támogatása céljából a hadsereg kinyilvánította, hogy védelmébe veszi a különleges objektumokat, valamint a BM rendelkezésére bocsátja nehézfegyverzetét és az ehhez szükséges felszerelést (fegyvert, lőszert, páncélozott szállító járműveket, helikoptereket stb.).

Mirosław Milewski belügyminiszter nem bajlódott azzal, hogy reszortja szándéka- it kifinomult terminológiával rejtegesse, mint amilyen az állampolgári jogok korlátozása, hanem igen konkrétan kijelentette, hogy szükséges:

- a „Szolidaritás” tevékenységének törvényen kívül helyezése,
- végre kell hajtani az egész országban a „Szolidaritás” és az ellenzék aktivistáinak internálását,
- meg kell tiltani a szabad mozgást, kijárási tilalmat kell életbe léptetni,
- fel kell függeszteni az olyan állampolgári jogokat, mint a személyi szabadság, a lakás és a levéltitok sérthetetlensége, az egyesülési és a sajtószabadság, a nyomtatás, a gyülekezés, a felvonulás és a tüntetés joga,
- különleges bíróságokat kell létesíteni, amelyek elítélik a hadiállapot törvényeinek megsértőit.

Az akcióprogram kialakításakor Milewski miniszter az LH Vezérkara elképzelésénél komolyabb szerepet szánt a hadseregnek a társadalommal való esetleges közvetlen összetűzések esetére.

Végeredményben a hadiállapot bevezetésének első változata – ami a következményeket és a kívánalmakat illeti: mit kellene felfüggeszteni, betiltani, elrendelni, mili-

tarizálni, törvényen kívül helyezni, hova küldjék a hadsereget, hova a rendőri erőket, kit védelmezzenek, kit internáljanak – nem állt távol a végleges változattól, amelyet tizenhárom hónappal később életbe léptettek.

Ami e célok, a hadiállapot realizálásának lehetőségeit illeti, ez a próbálkozás a lehető legrosszabbul sikerült. Az 1980 novemberében tartott ülésről annyit tudok, hogy a Honvédelmi Bizottság tagjai, élükön Milewskivel, nem láttak lehetőséget e koncepció megvalósítására.

A helyzetet, nagyon helyesen, úgy értékelték, hogy a hadiállapot bevezetése az akkori körülmények között valóban a hatalom végének kezdete lehet, és törvényszerűen a Szovjetunió fegyveres beavatkozásával végződnek. A HB csupán tudomásul vette a HM és a BM által ismertetett elképzeléseket, valamint elrendelte, hogy folytassák ezeket az előkészületeket. A Honvédelmi Bizottság elfogadta a HM javaslatát, mely szerint a hadiállapot bevezetésének előkészületei a polgári élet kulcsfontosságú területeire, főként a hírközlésre, az energiaellátásra, a közlekedésre, a belkereskedelemre és a szolgáltatásokra vonatkoznak.

A HB e kérdésben hozott novemberi határozatairól szólván nem lehet elhallgatni, milyen pozitív szerepet játszott azokban a napokban és a későbbiekben a LEMP KB akkori első titkára, Stanisław Kania. Formálisan ugyan nem volt tagja a HB-nak, de aligha kell magyaráznom, hogy az ő álláspontja kötelező volt e szervre nézve, beleértve a kormányfőt is, aki a HB vezetője volt. Nos, Stanisław Kania – noha a szovjet vezetésnek többször megígérte, hogy erővel is megvédi a szocializmust – a gyakorlatban végig amellet volt, hogy a „Szolidaritással” való leszámolásban kizárólag politikai eszközökhöz kell folyamodni. Így hát kétségtelen, hogy Stanisław Kania álláspontja, amelyet egy adott pillanatig Jaruzelski is támogatott, lehűtötte a konfrontáció híveinek vehemenciáját, és hatással volt az akkoriban elfogadott határozatokra.

KULTURA Vagyis arra, hogy a hadiállapot bevezetésének terve egyelőre lekerült a napirendről. Lehet, hogy épp ez váltotta ki 1980. december elején a szovjet invázió fenyvetését?

R. J. KUKLIŃSKI A lehető legegyszerűbben fogalmazva, igen. A szovjet vezetés értékelése szerint a hadiállapot bevezetésének halogatása nemcsak hogy lehetővé tette a „Szolidaritás” szervezeti megerősödését, amit a Szovjetunió kezdettől fogva ellenzett, hanem új, független társadalmi struktúrák kialakulása előtt is megnyitotta az utat. [...]

A szovjet vezetés ennek megfelelően 1980 novemberének végén varsói nagykövetsége, valamint Viktor Kulikov marsall, a Varsói Szerződés Egyesített Haderejének főparancsnoka és az LH mellé kirendelt képviselője, Afanaszj Scseglov hadseregtábornok tevékeny részvételével a kulisszák mögött megkezdte a LEMP új vezető tületének szervezését.

A kemény vonal híveinek – akik már akkor készek voltak a „Szolidaritással” való leszámolásra – hatalomátvételét megelőzően nagy haderőt vezényeltek volna Lengyelországba a Szovjetunióból és a Varsói Szerződés más tagállamaiból. Ez ügyben, valamint a Lengyel Hadsereg esetleges semlegesítése kérdésében, amelyet demoralizáltak tartottak, Wojciech Jaruzelskivel tárgyaltak az oroszok. Ismeretlen előttem e drámai beszélgetések tartalma. Erről kizárólag Jaruzelski számolhat be, és ezt meg is kell tennie. Én csak az eredményeit ismerem. Közvetlenül a beszélgetések vége után, a teljesen elgyötört Jaruzelski személyes utasítására, 1980. december 1-jén az

LH vezérkari főnöke első helyettese, Tadeusz Hupałowski altábornagy Franciszek Puchała vezérezredessel együtt különgéppel Moszkvába repült, hogy megismerje az intervenció haderő lengyelországi bevetéséről készített szovjet tervek részleteit.

A még aznap, vagyis 1980. december 1-jén, a SZU Fegyveres Erői Vezérkarában, Moszkvában rendelkezésükre bocsátott információk, valamint a szovjet térképekről készült másolatok szerint, amelyeken feltüntették az invázió technikailag kész terveit, kiderült, hogy a „Szojuz 8” hadgyakorlat álcája alatt tizenöt hadosztályból álló három szovjet hadsereget, egy két hadosztályból álló csehszlovák hadsereget, valamint az NDK néphadseregének hadseregtörzsét és egy hadosztályát kellett Lengyelországba irányítani. A Lengyelország területén végzett hadműveletekben összesen tizennyolc szovjet, csehszlovák és német hadosztálynak kellett részt vennie. Az inváziós erőknek 1980. december 8-át jelölték ki, ezen a napon készülségekben kellett lenniük, hogy át tudják lépni Lengyelország határát. A terveknek megfelelően a szovjet haderőnek Lengyelország középső és keleti részén, a cseheknek és a németeknek pedig az ország nyugati részén kellett hadműveleteket végezniük. Az inváziós erők tevékenységével egy időben a Szovjetunió Balti Flottájának és az NDK Népi Haditengerészetének szigorú tengeri blokáddal kellett Lengyelországot elzárnia. Az intervenció kezdeti szakaszában a Lengyel Hadsereg egységeinek (mint annak idején Csehszlovákiában) állandó külső körletükben kellett maradniuk. Csak Jaruzelski hadseregtábornok drámai alkudozásai után egyeztek bele az oroszok, hogy a másodrendű feladatok végrehajtásában néhány lengyel egység is részt vehessen. Így a csehszlovák hadsereghez kellett vezényelni az 5. és a 11. páncélos hadosztályt, a német hadsereghez pedig a 4. és a 12. gépesített hadosztályt.

KULTURA Még hat év távlatából is lesújtó hatással van az emberre, amit e pillanatban mondott. Milyen hatással voltak ezek az előkészületek és a szovjet tervek akkoriban a Jaruzelski stábjában tevékenykedő lengyelekre?

R. J. KUKLIŃSKI Az oroszok könyörtelenek és eltökéltek voltak, a Jaruzelski tábornokkal folytatott megbeszéléseken hallani sem akartak róla, hogy az intervenció erőkből esetleg ki kellene zárni az NDK Néphadseregét. Még azt is kétségbe vonták, hogy a Lengyel Hadsereg egyáltalán részt vehet a hadműveletekben. Tökéletesen megbénították a Honvédelmi Minisztérium akkori legfelsőbb vezetését. Jaruzelski tábornok sokkos állapotban volt, bezárkózott a dolgozósobájába, és még a legszűkebb környezete számára is teljesen elérhetetlen volt. Nem volt sokkal különb állapotban Siwicki tábornok és Hupałowski tábornok sem, akire az a feladat hárult, hogy meghozza Moszkvából az invázió terveit. Ez a bénultság november 30-án és december 1-jén egész nap tartott. Mindenki valami csodára várt. Csoda azonban nem történt. [...]

A szovjet tervek részletes elemzése, amelyet az LH Vezérkarában végeztek el, miután ezeket meghozták Varsóba, arra a következtetésre juttatta ezen intézmény legfelsőbb vezetését, hogy az oroszok abszolúte semmit nem értenek a lengyelországi helyzetből, nem ismerik a társadalom valódi hangulatát, és képtelenek felbecsülni a „Szolidaritás” crejét. Az invázió – megbékítés helyett – még nagyobb társadalmi forrongást idéz elő, még az sincs kizárva, hogy kitör az össznemzeti felkelés.

Ebben a helyzetben Florian Siwicki, az LH vezérkari főnöke december 12-én újból megpróbálta rávenni Jaruzelski tábornokot, hogy kezdjen újabb megbeszélése-

ket az oroszokkal, elkerülendő az események alakulásának eme legrosszabb változatát. A helyettesei befolyása alatt tevékenykedő Siwicki tábornok javasolta, hogy terjesszenek az oroszok elé különféle más javaslatokat, főként azt, hogy bevezetik Lengyelországban a hadiállapotot anélkül, hogy kivárnák a kedvező feltételeket. Jaruzelski tábornok azonban továbbra is a teljes apátia állapotában volt, így még vitába se bocsátkozhatott.

Csak egy nappal később mutatkozott a helyzetben valami új fejlemény, amikor bekapcsolódott ezekbe az ügyekbe Eugeniusz Molczyk tábornok. Molczyk ugyanis december 1-jétől 3-ig Bukarestben tartózkodott, részt vett a Varsói Szerződés tagállamainak honvédelmi minisztereiből álló bizottság ülésén, s miután visszatért az országba, és az LH Vezérkarában megismertkedett a Moszkvából hozott tervekkel, újabb kísérletet tett arra, hogy rábírja Jaruzelskit, avatkozzék be Moszkvában, terjesszen eléjük egy konkrét tervet a „Szolidaritás” és az ellenzék saját erőből történő, haladéktalan szétveréséről. A Jaruzelski tábornokkal folytatott megbeszélésen állítólag azt mondta: *„A történelem sohasem bocsátja meg nekünk, ha ők lépnek a helyünkbe.”* [...]

Jaruzelski végül arra az elhatározásra jutott, hogy sürgősen elő kell készíteni egy alternatív tervet, mely szerint kizárólag saját fegyveres erőink biztosítanak a „belső nyugalmat”, és ezt december 5-én, Moszkvában, a Varsói Szerződés tagállamainak a csúcstalálkozóján lehetne átadni a szovjet félnek.

A lengyel küldöttség moszkvai útjára előkészített anyagokból kiderül, hogy abban az időben, amikor Stanislaw Kania, a LEMP KB első titkára, valamint Pinkowski miniszterelnök lázasan kereste a mentségeket Moszkva előtt – amiért is tolerálják Lengyelországban az ellenforradalmat –, Wojciech Jaruzelski honvédelmi miniszter arra a problémára összpontosított, hogy készen áll-e a népi Lengyelország fegyveres ereje „a szocializmus megvédésére”. Ismertette a szovjet féllel azt a koncepciót, hogy a „Szolidaritást” és az ellenzékét saját erőikkel likvidálják, mihelyt feltűnnek a társadalom fáradtságának, kimerültségének első jelei. [...]

KULTURA Ön szerint mi hatott az oroszok döntésére, amellyel egyelőre hatálytalanították az akkor már igen előrehaladott állapotban lévő inváziós terveket? A nyugati nyomás vagy Jaruzelski ígérete, hogy végül is elintézi az ügyet invázió nélkül?

R. J. KUKLIŃSKI Az egyik is és a másik is. Emlékezetünk szerint a lengyelországi invázió előkészületei nem kerülték el a nyugati világ figyelmét, mint Csehszlovákia esetében. A Szovjetunió nemcsak a meglepetés ilyen esetekben igen fontos tényezőjétől volt megfosztva, de a nyugati kormányok, sőt a harmadik világ államai megelőző reakcióinak eredményeként egyre inkább tisztában kellett lennie azzal, hogy az intervenció véget vetne Európában a politikai enyhülésnek. [...]

KULTURA A szovjet invázió fenyegetése azonnal eloszlott az 1980. december 5-i Moszkvai Csúcs után, vagy ez lassú folyamat volt? Mit tett a hatalom, hogy teljesítse vállalt kötelezettségeit? Érzett-e ön valami olyasmit, hogy nagyobb erővel folynak a hadiállapot bevezetésére tett előkészületek? Ha igen, milyenek látta ezeket?

R. J. KUKLIŃSKI A Moszkvai Csúcs egyáltalán nem tette időszerűtlenné az inváziós fenyegetést. Mindössze azt tudatosította a lengyel vezetésben, hogy a csapás elkerülhetetlen. Ha ők maguk nem csapnak le, megteszi helyettük a Vörös Hadsereg a Var-

sói Szerződés más hadseregeivel együtt. Hogy minden világosan érthető legyen, az oroszok még több mint egy hónapig a Lengyel Népköztársaság határai közelében állomásoztatták csapataikat, ugyanakkor keresték azokat a lengyel politikai erőket, amelyek hajlamosabbak a konfrontációra.

Nem lévén más választásuk, december 10. környékén a hadiállapot bevezetésére tett előkészületekkel foglalkozó minden egységben megkezdték az általános törvénymódosításokat és a tervek pontosítását olyan időzítéssel, hogy 1981 tavaszán életbe léphessenek. Akkorra várták, hogy a társadalom megpuhuljon, és a „Szolidaritás” népszerűsége is csökkenjen. [...]

Az 1980 decemberétől a következő év februárjáig tartó időszakban a Belügyminisztérium arra összpontosította erejét, hogy elhelyezze ügynökeit a „Szolidaritásban” és más akkoriban alakult független társadalmi szervezetekben, továbbá aprólkosan előkészítse azon személyek tömeges letartóztatását, akik, úgymond, veszélyesek a rendszerre. A tervezés e szakaszában a belbiztonsági erők kész listával rendelkeztek a „Szolidaritás” és az ellenzék letartóztatásra kiszemelt aktivistáiról; ezen mintegy négyezer személy szerepelt. Ebből a négyezerből kétszáznegyven személyt állandó megfigyelés alá helyeztek, úgy, hogy bármelyik pillanatban le lehessen tartóztatni őket.

A Honvédelmi Minisztériumban a hadiállapot normatív-jogi (vagy, ha úgy tetszik, jogsértő) ügyiratainak kidolgozására, a BM katonai védelem alá eső ún. különleges objektumainak átvételére, a katonai egységek bevetése és a BM erőivel való együttműködés terveinek pontosítására, a mozgósítás és militarizálás előkészítésére összpontosultak az előmunkálatok, valamint arra, hogy a polgári tárcák is felkészüljenek a hadiállapot idején végzendő tevékenységükre. [...]

A Lengyel Népköztársaság kormányfője rádió- és tévéfellepésének első tervezetét – ezt 1981 tavaszán kellett volna a néphez intéznie a hadiállapot bevezetésének pillanatában – az LH Politikai Főcsoportja dolgozta ki Tadeusz Szaciło vezérőrnagy személyes vezetése alatt.

Ebben az együttműködésben rám – Ryszard Kukliński ezredesre – a hadiállapot előkészítésében részt vevők minden tervezetének munkaegyeztetése jutott, és ki kellett dolgoznom erre az időszakra vonatkozóan az állam tevékenysége irányításának központi tervezetét.

A LEMP KB VIII. plénumáig, amely többek között a Lengyel Népköztársaság kormányfője leváltásáról hozott határozatot, a hadiállapot előkészületeit elvileg egymástól függetlenül végezték a BM-ben és a HM-ben. Siwicki tábornok, vezérkari főnök és Mirosław Milewski belügyminiszter csak elvétve ült le a tárgyalóasztalhoz, a HM és a BM között alig volt valami munkaegyeztetés. Ennek is része volt abban, hogy a tervezés e két résztvevője közt továbbra is komoly nézeteltérések álltak fenn olyan kérdésekben, mint a katonai egységek szerepe a lakossággal való esetleges összeütkezésben, a hadiállapot jogi aspektusai és bizonyos ebből adódó részletkérdések a tömeges letartóztatások foganatosítása pillanatára vonatkozólag.

Ilyen körülmények között, szinte rögtön azután, hogy a Szejm kinevezte Wojciech Jaruzelskit a miniszterelnöki posztra, az ő utasítására fogtak hozzá a tervezés minden résztvevőjét megmozgató, döntő, közös hadijáték előkészítéséhez, kiküszöbölendő az eltéréseket, egyetlen vezető testület alatt akarták tökéletesen összehangolni az akciótervet. 1981. február 16-án, amikor az ország még az új miniszterelnök-tábornok híres expozéjának hatása alatt állt, amelyben ismertette idealista, de végeredményben

pozitív programját, valamint „három dolgos hónapért – kilencven nyugodt napért” folyamodott, a Területvédelmi Parancsnokság és a Belső Karhatalmi Erők székháza aulájában, a Függetlenség Fasorban negyvenöt fős csoport gyűlt össze a HM és a BM törzstisztjeiből, valamint a LEMP KB Propagandaosztálya két funkcionáriusából, hogy egyeztessék a hadiállapot bevezetésének végső változatát. [...]

Noha igen körültekintően alakították ki a hadijátékban részt vevők körét, mindenkivel, aki csak jelen volt a teremben, aláírtak egy különleges titoktartási kötelezettséget vállaló nyilatkozatot. A bemutatott akcióterveket nem lehetett írásban kidolgozni, csakis emlékezetből lehetett felidézni. Csak a játék titkársága volt felhatalmazva arra, hogy jegyzeteket készítsen.

A vita során a játék résztvevői szinte egyöntetűen arra az álláspontra jutottak, hogy az adott körülmények között a hadiállapot bevezetése Lengyelország történetének legnagyobb nemzeti tragédiájához vezethet, de a végső következtetések, amelyeket ebből az értékelésből levontak, csak siettették e tragédiát.

Mindenekelőtt végleg elvetették Tadeusz Tuczapski vezérezredes javaslatát, hogy a kormány a Szejm tanácskozása alatt hozzon rendkívüli törvényeket a hadiállapotról. A játék résztvevői arra a következtetésre jutottak, hogy a sokmillió „Szolidaritás” likvidálása csak teljes meglepetés mellett lehetséges. Megállapították, hogy az akció kezdetéhez a legkedvezőbb pillanat a munka- és tanítási szünet, esetleg a szombatról vasárnapra virradó éjszaka lenne.

A hadiállapot legfontosabb lépésének az úgynevezett „Tavaszi Operációt” nyilvánították, amelynek célja a „Szolidaritás” és más független szakmai és társadalmi szervezetek mintegy hatezer aktív tagjának internálása volt. Megállapították, hogy a művelet csak akkor hozhatja meg a várt eredményeket, ha tizenkét-tizenhat órával a hadiállapot hivatalos bevezetése előtt hajtják végre.

A játék alatt véglegesen kiosztották a hadsereg és a belbiztonsági erők szerepkörét, felosztották együttműködésük területeit a lakossággal való esetleges összetűzés idejére.

Megállapodtak, hogy az ipari üzemek, vállalatok és az oktatási intézmények körzetében kizárólag a belbiztonsági erők operálnak. A hadsereg azonban óvatosabban ténykedik, legfeljebb segéderőként vettetik be a városokban, és lezárja az ipari központokat.

A hadijáték zárta a hadiállapot tervezésének immár második, „tavaszi” időszakát. 1981. február 20-án e vállalkozás eredményeit Jaruzelski tábornok elé terjesztették. Másnap, február 21-én, szombaton az LH vezérkari főnöke, Siwicki vezérezredes közölte velem, hogy a benyújtott anyagot Jaruzelski jóváhagyta. A miniszterelnök néhány apróbb kiegészítést tett, és utasítást adott, hogy AZ ÁLLAM JELENLEGI FELKÉSZÜLÉSI SZAKASZA A HADIÁLLAPOT BEVEZETÉSÉRE című tájékoztatót dolgozzák át közleménnyé, amelyet az SZKP XXVI. kongresszusán szándékozott benyújtani a szovjet vezetésnek.

Március 3-án a PAP hírügynökség közölte, hogy „a LEMP KB Politikai Bizottsága tagja, a Lengyel Népköztársaság Minisztertanácsának elnöke, Wojciech Jaruzelski hadseregtábornok, honvédelmi miniszter, az SZKP XXVI. kongresszusára delegált LEMP-küldöttség tagja folyó hó 3-án találkozott a Kremlben Nyikolaj Tyihonovval, a Politikai Bizottság tagjával, a Szovjetunió Minisztertanácsa Elnökével”. A társadalom ebből a közleményből tudta meg, hogy megtárgyalták az egyenlőségen és a kölcsönös testvéri segítségnyújtáson alapuló együttműködés problémáit.

Csak kevesen tudták, hogy 1981. március 3-án a Kremlben, a találkozóon Wojciech Jaruzelski miniszterelnök, mikor ismertette kormányprogramját a szovjet féllel, részletes tájékoztatást adott AZ ÁLLAM JELENLEGI FELKÉSZÜLÉSI SZAKASZA A HADIÁLLAPOT BEVEZETÉSÉRE címmel, valamint biztosította a szovjeteket, hogy a lengyel vezetés „*tudatában van annak, hogy számíthat szövetségére, kész ehhez az eszközhöz nyúlni, hogy megvédje az országot az ellenforradalomtól*”.

KULTURA Ebből kiderül, hogy a kormány tavasszal már készen állt a társadalommal való konfrontációra, és erről a Szovjetuniót is tájékoztatta. Miért fenyegetett mégis márciusban és áprilisban ismét fegyveres szovjet beavatkozás? Be tudná mutatni ezen események hátterét, legalábbis a legfontosabb tényeket?

R. J. KUKLIŃSKI Nem pontos a megjegyzése, mely szerint a kormány tavasszal készen állt a társadalommal való konfrontációra. A kormánynak voltak tervei a hadiállapot bevezetéséről, volt elképzelése a „Szolidaritás” megsemmisítéséről, de az akkori körülmények közt egyszerűen nem látott még lehetőséget rá, hogy életbe léptesse. Főleg kívül hagyva egyéb indítékokat, amelyek befolyásolhatták Jaruzelski tábornokot, tisztán gyakorlati szempontból sem látott esélyt a hadiállapot bevezetésére. Hísz nemcsak arról volt szó, hogy ezt a műveletet el kell kezdeni, be is kellett fejezni a „népi hatalom” győzelmével. Tavasszal ez nem volt reális, sőt nem is volt lehetséges, mert a hatalom oldalán állt a részben szétszedett BM, a bizonytalan hadsereg és néhány betonfejú a széthulló pártban, az ellenkező oldalon viszont nemcsak a „Szolidaritás” sokmilliós tömegei álltak, hanem szinte az egész társadalom. Ilyen erőviszonyok mellett szó sem lehetett semmiféle rajtaütésszerű akció sikeres végrehajtásáról.

Ebben a helyzetben Jaruzelski mindig, március 3. előtt és után is, biztosította Moszkvát, hogy kész bevezetni a hadiállapotot, és kizárólag ezeken az oroszokkal folytatott, soha véget nem érő tárgyalásokon – amelyekhez az anyagot másokkal együtt személyesen készítettem elő az irányelvei alapján – magyarázta, hogy várni kell egy kicsit, amíg legalább valamelyest javulnak az erőviszonyok, a „Szolidaritás” veszít népszerűségéből, a kormány pedig elnyeri legalább a társadalom részleges támogatását. Azt is megmondta nekik, hogy idő kell, amíg konszolidálódnak az erők, amelyekre a hatalom támaszkodhat (itt a BM és a párt közismert gyengeségéről van szó).

Az oroszok – mint a Jaruzelski tábornokkal való minden kontaktusban – csak azt hallották, ami kényelmes volt nekik, vagy amit meg akartak hallani. 1981 elején csak arra figyeltek, hogy kinyilvánítja készségét „a szocializmus megvédésére” Lengyelországban, és a hadiállapot bevezetése mellett döntött. Ugyanakkor arról is beszélt, hogy ezzel várni kell, amíg létrejönnek a feltételek, és főként javulnak az erőviszonyok, de ezt lényegtelennek találták, mert a kedvezőtlen erőviszonyokat bármely pillanatban készek lettek volna megváltoztatni, Lengyelországba vezényelve saját hadosztályait a csehekkel és a németekkel együtt.

Ennek értelmében, még azelőtt, hogy Jaruzelski átvette a miniszterelnöki posztot, Moszkva azzal a kezdeményezéssel állt elő, hogy március 16-tól Lengyelország területén és határai körül tartsanak nagy hadgyakorlatot (ez előzőleg nem szerepelt a tervekben), amelyben mintegy százötvenezer katona vesz részt, ebből harmincezer Lengyelország területén.

Az LH Vezérkarának e téren a lehető legrosszabb előérzetei voltak, mert az oroszok nem titkolták, hogy a hadgyakorlat szoros kapcsolatban áll a lengyelországi helyzettel, és a lengyel kommunistáknak nyújtott internacionalista segítség formájaként lett kigondolva. A párt- és kormányvezetés, amely a válság kezdete óta azt a taktikát folytatta, hogy nem hergeli Moszkvát, elfogadta az internacionalista segítség emez ajánlatát. Hogy értették az oroszok ezt a segítséget, arról hamarosan meggyőződhetünk.

Nem sokkal a LEMP VIII. plénuma előtt, amelyen elfogadták a határozatot a Lengyel Népköztársaság kormányfője posztján történő személyi változásról, Lengyelországba érkezett az Egyesített Parancsnokság tizennyolc szovjet tábornokából álló csoportja, köztük Kulikov marsall minden helyettese, hogy ellenőrizze a Lengyel Hadsereg felkészültségét a „Szojuz 81” hadgyakorlathoz. A HM hozzájárulásával felkerestek minden hadihajót és az összes fegyvernemet, nemegyszer hadosztályokig, sőt ezredekig hatoltak le. E tábornokokat azonban egyáltalán nem érdekelték a csapatok kiképzésének és harckészültségének kérdései; kizárólag azt vizsgálták, milyen a parancsnoki állomány viszonya az ellenforradalomhoz. Amit a lengyel tisztekkel folytatott beszélgetésekben megengedtek maguknak, az már nem agitáció volt, hanem egyenesen felszólítás a harcra saját társadalmuk ellen.

Wesolában, Varsó mellett, az I. gépesített lövészezredben odáig fajult a dolog, hogy Afanaszij Scseglov hadseregtábornok (az orosz sovinizmus egyik legsötétebb alakja) feltette az ezredparancsnoknak a következő kérdést: *„Hogyan jár el, ha a szükség úgy kívánja, hogy el kell távolítani az üzemből a sztrájkoló munkásokat?”*

A tervezett „Szojuz 81” hadgyakorlat jellege még világosabban kezdett kirajzolódni, amikor február 14-től kezdve Lengyelország területére érkeztek az orosz felderítő csapatok. Kiderült, hogy a felderítés céljai egyáltalán nem a törzsek és csapatok gyakorló tevékenységére jellemző erdők és katonai lőterek voltak, hanem olyan objektumok, mint az okęciei repülőtér, a mokatówi Rádió–Televízió Központ, a Varsó Kohó, a Żerań Személygépkocsigyár, a Gdański Hajógyár, Elbląg, Szczecin, Poznań, Wrocław, Świdnik és más helységek kulcsfontosságú ipari üzemei. [...]

A felderítés idején, a „Szojuz 81” gyakorlat előtt olyan esetek is előfordultak, hogy a civilbe öltözött szovjet tábornok megosztotta aggályait az őt szintén civilben kísérő lengyel tiszttel: *„Felvonulhatunk az üzemek elé, lezárhatjuk, de hogyan tovább? Hogyan kényszerítjük munkára az embereket?”*

Minderről tudomása volt Florian Siwicki vezérkari főnöknek és a honvédelmi miniszternek, W. Jaruzelski hadseregtábornoknak, aki akkor már a Lengyel Népköztársaság kormányfője volt. Az ő beleegyezésükkel még azon közhasznú épületek terveit is átadták a szovjet félnek, amelyeket a fővárosban és az ország néhány más városában szovjet katonai parancsnokságok székhelyül jelöltek ki.

E tényekről szólván a legcsekélyebb mértékben sem akarom azt sugallni, hogy Jaruzelski és főként Siwicki Lengyelországba akarta volna vezetni az orosz haderőt. Ez nem lenne igaz. Ahhoz viszont nem férhet kétség, hogy a terven felüli „Szojuz 81” gyakorlathoz való hozzájárulás és az, hogy később szemet hunytak a „gyakorlat” orosz forgatókönyve felett, az ország ilyen bonyolult helyzetében legalábbis vigyázatlan játszadozás volt a tűzzel, hogy finoman fogalmazzak.

Úgy tetszik, maga Jaruzelski és Siwicki érezte ezt a legjobban, amikor március 16-án megkezdődtek a gyakorlatok. Hisz március 19-én, csütörtökön, tehát már a gyakorlat harmadik napján, amely a szervezők elképzelései szerint egyfajta hátorszá-

got biztosított volna a kormány régóta ígértetett ellentámadásához, sor került Bydgoszczban a hatalom és a „Szolidaritás” közti első komolyabb összetűzésre.

A hatalom számára a „harc kezdete” fatálisan végződött. Mint emlékszünk rá, a vajdasági tanács ülésének megszakítása, valamint az után, hogy Milewski pribékjei csúnyán megverték a „Szolidaritás” népszerű aktivistáit, Jan Rulewskit, Mariusz Łabentowiczot és Michał Bartoszczot, egész Lengyelország tiltakozott. A társadalom ilyen egyértelmű fellépése ellenében, amely elítélte a provokációt, Jaruzelski kormánya hátrálni kezdett, de hamarosan kiderült, hogy nincs hely semmiféle visszavonulásra, mert hátul ott áll Kulikov marsall a Vörös Hadseregével.

Abban a pillanatban, amikor Jaruzelski kormánya elkezdte keresni a „Szolidaritással” kötendő kompromisszum valamilyen formáit, mivel a szakszervezet március 27-re négyórás figyelmeztető sztrájkot hirdetett, március 31-től pedig országos általános sztrájkot, különrepülőgéppel Legnicába érkezett a Szovjet Fegyveres Erők Vezérkara Operációs Csoportjának főparancsnoka. Négyórás tárgyalást folytatott Kulikovval négy szemközt, majd ez utóbbi közölte, hogy a „Szojuz” hadgyakorlatot (amely az egyezmény szerint másnap, azaz március 25-én fejeződött volna be) meghatározatlan határidőig meghosszabbítják.

A Varsói Szerződés hadgyakorlatának meghosszabbítása rendes körülmények között (noha azelőtt sohasem fordult elő) akár észrevétlen is maradhatott volna, de 1981 márciusának végén komoly nyugtalanságot keltett, mégpedig két okból:

– először is, ürügyként szolgált ahhoz, hogy Lengyelország területére nagyobb létszámú „baráti” seregek vonuljanak be,

– másodsor (ez tán még lényegesebb volt), elismerte a Lengyelország Fegyveres Erőit vezénylő, az LH Vezérkarától független központ létezését, így olyan, békeidőben szokatlan helyzetet teremtett, amely lehetővé tette Eugeniusz Molczyk vezérezredes számára – aki arról hírhedt, hogy alárendeli magát Moszkvának – a lengyel front csapatai, tehát szinte a teljes szárazföldi és légierők vezénylését.

Az a tény sem volt jelentéktelen, hogy a hadgyakorlat ürügyén a szovjet fél kérte, jelöljenek ki helyet az Országos Légvédelmi Parancsnokság Központi Főhadiszállásán, Varsó mellett, Pyryben szovjet tisztek nagy csoportja számára, ami gyakorlatilag lehetővé tette számukra, hogy teljes egészében átvegyék az ország légterének ellenőrzését.

Nincs kizárva, hogy Jaruzelski vagy Siwicki nyugodt volt, mert többet tudtak e témáról, alárendeltjeiknek azonban a lehető legrosszabb előérzeteik voltak. Én magam az LH Vezérkarában legalább három, telefonon érkezett bejelentést vettem, amelyek Varsó közeléből, Białobrzegből érkeztek, ahová a Front Törzse települt. Igen komoly beosztású tisztek kérdezték tőlem: *„mit csinálnak maguk ott a vezérkarban? Tudjuk, milyen célból tartanak itt minket. A vezetés tényleg nem érti, mi folyik itt? Fejezzék be, vissza akarunk térni a munkahelyünkre”* stb.

Moszkvának azonban továbbra is egész más tervei voltak. 1981. március 27-én az okcëiei repülőtér katonai szektorában landolt a SZU kormánygépe, fedélzetén a KGB, a HM és a Goszplan több mint harminc funkcionáriusával, akik részletekbe menően meg akarták ismerni a lengyelországi hadiállapot bevezetésének terveit. A katonai csoportot a Szovjetunió marsallja, Viktor Kulikov, a KGB küldöttségét pedig Andropov első helyettese vezette.

Miután megismerték és elégtelennek találták a terveinket, az oroszok elénk tárták saját követelményeiket. Értékelésük szerint a hadiállapot bevezetését a szocializmus

megvédésének szükségszerűsége követeli. Bevezetésével egy időben fel kell függeszteni az alkotmányt, és minden hatalmat át kell adni a Katonai Főparancsnokság kezébe. Vidéken a laktanyák parancsnokainak kell gyakorolniuk a hatalmat, ahol pedig nincsenek, parancsnokokat kell kijelölni az LH-ből. A hadiállapot végrehajtói a hadsereg, a belbiztonsági erők és a párt aktív erői. A hadiállapot és a bevezetésére tett előkészületek időszakában az erőfeszítéseket arra kell összpontosítani, hogy leleplezzék a „Szolidaritást” mint ellenforradalmi erőt, azonosítsák vezetőit és szélsőséges elemeit, meghatározzák tartózkodási helyüket, elhelyezzék ügynökeiket az elengedhetetlen szervezetekben, valamint lokalizálják a földalatti rádióállomásokat és nyomdákat. Az oroszok azt is a lelkünkre kötötték, hogy huszonnégy órával a hadiállapot bevezetése előtt foganatosítsuk az internálást, ezt követően folytassuk le a nyomozást, és állítsuk őket rögtönítélő bíróság elé. Azt is közölték, hogy az ellenforradalom és a sztrájkok elfojtásához a belbiztonsági erőket együtt kell bevetni a hadsereggel. Elrendelték, hogy az LH Vezérkara, a körzetek és fegyvernemek parancsnokai melé fogadjunk szovjet tanácsadókat. [...]

Stanisław Kania, megismertetendő a szovjet felet a lengyel konfliktus mibenlétével, nevezetesen azzal, hogy valójában az egész párt a társadalommal kötendő kompromisszum mellett áll, 1981. március 28-ra, szombatira összehívta a LEMP KB IX. plénumát, amely – mint tudjuk – a dialógus és a közmegegyezés szándékát kifejező határozatot fogadott el.

Ez felhatalmazta a sajtót, hogy közreadja A BYDGOSZCZI ESEMÉNYEKET KIVIZSGÁLÓ KORMÁNYBIZOTTSÁG JELENTÉSÉ-t valamint a „Szolidaritás” e jelentéshez fűzött megjegyzéseit.

A társadalom megkönnyebbülten lélegzett fel. A hatalom nem, mert most, miután túlélt az általa provokált összeütközést a társadalommal, maradék erejével protektoráttal, Moszkvával kellett harcolnia a jogért, hogy tovább irányíthassa az ország sorsát.

Az oroszok dühösen reagáltak. Még csak tárgyalni sem akartak a „Szojuz 81” hadgyakorlat befejezéséről. Ha bátortalanul megkérdezték őket a folytatás indokairól, nem mindig adtak diplomatikus választ. Az Egyesített Haderők törzsfőnöke, Anatolij Gribkov tábornok például azt felelte, hogy „*még nem értük el a gyakorlat céljait*”. Kulikov marsall viszont egyértelműen azt állította: „*azért folytatjuk a hadgyakorlatot, mert Lengyelországban ellenforradalom van*”. [...]

Április 3-án este, a sötétség leple alatt egy szovjet repülőgép Kaniát és Jaruzelskit maga Leonyid Brezsnyev színe elé vitte. A beszélgetés rövid volt, hiszen április 4-én reggel ugyanazzal a szovjet katonai repülőgéppel vissza is tértek Varsóba. Nem ismerem e beszélgetések tartalmát, de atmoszférájukra, sőt tartalmukra is következtethettem abból, ami ezekben a napokban történt az LH Vezérkarában.

Szóval április 3-án, tehát abban a pillanatban, amikor Kania és Jaruzelski a repülőútra készült, hogy találkozzék Brezsnyevvel, az oroszok légi idegháborút kezdtek Lengyelországgal. Ezen a napon, anélkül hogy előtte jelentették volna a lengyel légiforgalmi hatóságoknak, áthelyeztek Csehszlovákiából Lengyelországba harminckét Mi-6-os harci helikoptert, valamint tíz AN-12-es repülőgéppel azonosítatlan katonai szállítmányt dobtak át Brzegbe. A következő napokban e helikopterek harci repülést hajtottak végre Toruń környékén és más országrészekben. Ezek a repülések, függetlenül terrorista aspektusuktól, komoly veszélyt jelentettek Lengyelország légtérében, hiszen a szovjet pilóták nem vetették alá magukat légiforgalmi hatóságainak. [...]

Április 7-én a Csehszlovák Kommunista Párt kongresszusán tartózkodó Leonyid Brezsnyev határozatot hozott a „Szojuz 81” hadgyakorlat befejezéséről. Formálisan véget ért a hadgyakorlat, de a Szovjetunió katonai terrorja Lengyelország ellen továbbra is folytatódott.

Április 8-án, anélkül hogy értesítették volna a HM vezetőségét, sőt még a légiforgalmat ellenőrző hatóságnak sem jelentették, újabb transzport érkezett az Opole melletti Brzegbe, tizenkilenc AN-12-es, másnap pedig tizennégy AN-12-es és négy IL-76-os repülőgép. [...]

A „fegyverbarátság” ilyen felhangjai mellett a Varsói Szerződés tagállamai Egyesített Hadereje Közös Parancsnokságának szovjet csoportja, élén Kulikov marsallal április 8-án megérkezett Varsóba, hogy a helyszínen győződjék meg róla, beillesztették-e a hadiállapot bevezetésének terveibe az általuk szorgalmazott módosításokat és kiegészítéseket. Kulikov marsall párt-katonai vezetőségünkkel volt elfoglalva, a többiek pedig a Vezérkarban vizsgálták a részletes terveket.

A tervek ellenőrzése során az Egyesített Haderők törzsfőnöke, Gribkov hadseregtábornok kiválasztotta a húsz legfontosabb tervdokumentumot, és azzal a kéréssel fordult hozzánk, hogy fordítsuk le, és adjuk át a szovjet félnek, amit természetesen teljesítettünk. A kidolgozott tervdokumentumokat, noha figyelmen kívül hagyták a szovjet „konzultánsok” sok kikötését, alapjában véve pozitívan fogadták. Az oroszok azonban követelték, hogy mindegyiket írják alá, az Államtanács határozataival és rendeleteivel egyetemben, hogy bármelyik pillanatban életbe léphessenek.

Április 8-án Kulikov és Gribkov elhagyta Lengyelországot. Rembertówban, a szovjet híradós egységgel ott maradt a Szovjetunió Fegyveres Erői Vezérkarának közlebről meghatározatlan operációs csoportja. A Varsói Szerződés tagállamai Egyesített Hadereje Törzsének operációs csoportját azonban, szám szerint negyvenhét magas rangú szovjet katonai funkcionáriust a szovjet félnek átadott, a hadiállapotról vonatkozó tervdokumentációval együtt áthelyezték Legnicába.

Az április 9-ről 10-re virradó éjszaka a hadiállapot dokumentumain dolgoztam a Vezérkarban. Ott jelentették nekem éjfél után, hogy az oroszok értesítették az Országos Légvédelmi Erők légiforgalmi hatóságait, hogy hajnali három és öt óra között Rigából, Vilnából és Lembergől harmincöt AN-12-es és tizenkét IL-76-os repülőgép érkezik, ezenkívül tizenegy Mi-6-os helikopter repül a Brzeg–Toruń útvonalon. Ilyen nagyszámú nehéz szállító repülőgép bevetése lényegében azt jelentette, hogy három légi hidat létesítettek Lengyelországba. Szerencsére április 10-én reggel Moszkva e repüléseket felfüggesztette, bár véglegesen nem szüntette be.

E nyitány után április 10-én Kulikov, a szövetséges légierőknél öt helyettesítő Mihajlin admirálissal együtt ismét Lengyelországba érkezett, Świnoujście körzetébe, ahol Kulikov működésbe lépett, hogy találkozzék Jaruzelskivel. Azt mondták azonban neki, hogy a miniszterelnök Kaniánál van, így a találkozóra csak április 13-án kerülhet sor. Jaruzelski ki akart térni e találkozás elől, mivel a szovjet fél továbbra is szorgalmazta, hogy tűzzék ki a hadiállapot bevezetése pontos időpontját. A Kulikovval való, április 13-ra kitűzött találkozóra készülve Jaruzelski április 11-én felkereste az LH Vezérkarát, hogy a legszűkebb vezetés körében személyesen ismerje meg a kidolgozott terveket. Láthatóan levert, sőt összetört volt. A terv legfontosabb dokumentumai átnézése után még nagyobb lett az elkeseredése. Nyíltan megmondta: *„képzetem legsötétebb zugaiban sem merült fel a gondolat, hogy valami ilyesmit csinálhatnánk. Nem szeretnék miniszterelnök lenni, amikor aláírással életbe kell léptetnem ezeket a dokumentu-*

mokat. A helyzet azonban olyan, hogy a szakadék szélére kerültünk, mert Bydgoszczban betörtük három ember orrát”.

Töredékesen elmondott gondolataiban a későbbiekben negatívan értékelte Ru-
lewskit a bydgoszcki és Bujakot a varsói „Szolidaritásból”; azt állította, hogy „*maga-
tartásuk jellegzetesen szociálfasiszta*”. Jaruzelski az esetleges középutas változat mellett
állt ki az ellenzék tömeges internálása és a legszélsőségesebb aktivisták rövid ideig
tartó és szelektív őrizetbe vétele és letartóztatása között. Jaruzelski további eszme-
futtatásait e témáról félbeszakította a tévéhíradó, amelyet meg akart nézni. Ezen a na-
pon a híradó inkább kedvező volt számára, mert a lengyel társadalom és a külföldi
kommentátorok (természetesen csak a nyugatiak) alapján véve jól fogadták előző
napi felszólalását a Szejmben. Ettől láthatóan feldobva hagyta el az LH Vezérkarát.
Április 13-án találkozott Kulikovval, határozottan szembeszegült a hadiállapot beve-
zetése konkrét időpontjának pontosításával, valamint megtagadta az ezzel kapcsola-
tos dokumentumok aláírását.

Április közepén a szovjet fegyveres beavatkozás veszélye kezdett lassan enyhülni,
de végérvényesen tán sohasem szűnt meg. A Szovjetunió sohasem vonta ki Lengyel-
országból a „Szojuz 81” hadgyakorlat idején kifejlesztett, az intervenciók erőket ve-
zénylő katonai rendszert. [...]

KULTURA Mikor kapcsolódtak be az oroszok a lengyelországi hadiállapot tervezésé-
be, és miben rejlett Kulikov és a sziléziai Legnicában állomásozó stábjá szerepe?

R. J. KUKLIŃSKI A Honvédelmi Minisztériumban kizárólag lengyelek foglalkoztak a
hadiállapot terveivel. Az oroszok csak 1981 márciusának végén kapcsolódtak be eb-
be a munkába mint „konzultáns” felügyelők. [...] Április 8. után, vagyis azután, hogy
megismerték a terveken eszközölt módosításokat, és konstatálták, hogy legfontosabb
rendelkezéseiket figyelembe vették, valamint a tervek egy példányát Legnicába vit-
ték, szerepük kizárólag arra korlátozódott, hogy nyomást gyakoroljanak Jaruzelski-
re és Siwickire: írják alá ezeket a terveket, hogy ezáltal bármely pillanatban életbe
léphessenek.

A Belügyminisztériumban – ahogy a rezorttal való szolgálati kapcsolataimból
megítélhettem – jóval korábban bekapcsolódtak ezekbe az ügyekbe az oroszok, és
magában a tervezésben való részvételük jóval nagyobb volt. [...]

Ami Kulikov marsall és legnicai csapattörzse szerepét illeti, ez volt a második eset
(az 1968-as csehszlovákiai válság után), amikor a Varsói Szerződés tagállamai Egye-
sített Haderejének főparancsnoka kulcsfigurának bizonyult e katonai tömb egyik tag-
állama belső problémáinak megoldásában.

Szinte a tengeremelléki sztrájkok kirobbanása óta Kulikov marsall irányította a
Szovjetunió és a Varsói Szerződés némely más államai Lengyelország elleni katonai
akciójának előkészületeit. [...]

Április 18-án Moszkvában, az Egyesített Haderők Vezérkarában Kulikov eligazít-
ást tartott a Vezérkar tagjaiból álló hatvan-nyolcvan fős csoportnak, és közölte, hogy
a Lengyel Népköztársaság kormánya kérésére Lengyelországba vezénylik őket, hogy
segítséget nyújtsanak a lengyel kommunistáknak. Ezt az egész csoportot, amely
szovjet tisztekből és a Varsói Szerződés más hadseregei tiszteiből állt, április 24-én és
25-én Legnicába vezényelték. Április 25-től Kulikov parancsnokságának legnicai fő-
hadiszállásán állandóan magas rangú szovjet tisztek százhet-százharminc fős csoport-

ja tartózkodott. Jakubovszkij csapattörzsével összehasonlítva, amely ugyanezen a ponton állomásozott a csehszlovákiai invázió előtt és alatt, ez a csoport legalább kétszer akkora volt. [...]

E csapattörzs szovjet személyzete – az Egyesített Haderők Főparancsnoka Képviselő-testületének együttműködésével, amely a Lengyel Hadsereg mellett tevékenykedett, és Varsóban, a Krzywicki utcában székelt – mindennap elemezte és értékelte a lengyelországi társadalmi-politikai helyzetet, valamint leadta a jelentését e témában Moszkvába, a szovjet vezetésnek.

Az Egyesített Haderők főparancsnoka szerepében 1968-hoz képest az egyetlen észrevehető változás az volt, hogy akkoriban Jakubovszkij kizárólag magával a Csehszlovákia elleni hadművelet előkészítésével és végrehajtásával foglalkozott. A cseh vezetéssel folytatott tárgyalásokat azonban kizárólag Breznyev és kísérete bonyolította.

A lengyelországi válság idején a katonai részen kívül Kulikov marsall vette vállára a lengyel párt- és politikai vezetéssel való beszélgetések és közvetlen kapcsolatok döntő súlyát. Kania és Jaruzelski csak ünnepi alkalmakkor találkozott Breznyevvel. A hétköznapiakon kizárólag Kulikov gyötörte őket. Sőt a válság mélypontján Kulikov nem mindig és nem mindenkiel akart szóba állni. Azzal henegett például, hogy a Sulkiewicz utcai palotából, ahová időnként áthelyezte a rezidenciáját, kidobta Kaniát, mert túl késői időpontban jelent meg nála, ráadásul részeg volt. Az, hogy Kania akkor alkohol hatása alatt állt, a dühödt marsall koholmánya is lehetett, de az történelmi tény, hogy kitessékelték Kulikov rezidenciájából, mert a LEMP IX., rendkívüli kongresszusa irányvonalához tartotta magát, és ellenezte az erőszak alkalmazását.

KULTURA Hogy lezárhassuk a tavaszi időszak tárgyalását, szeretnék valamit hallani arról, véleménye szerint milyen körülmények tartották vissza másodjára is az oroszokat a Lengyelország elleni közvetlen fegyveres beavatkozástól. Megint a Nyugat reakciója, amelyet az ön által közölt titkos információk tettek lehetővé, vagy valamiféle más tényezőknek is szerepük volt?

R. J. KUKLIŃSKI Úgy tetszik, tavasszal alapjában véve ugyanazok az okok döntöttek, amelyek a decemberi inváziótól visszatartották a Szovjetuniót. [...]

Ellenőrizték a katonai hierarchia felső szintjeit, de nem alaptalanul aggódtak a közép és alsó szintek miatt. Az idő tájt a lengyel társadalom nem volt kellőképpen tájékozott arról, milyen a hangulat a hadseregben, de az oroszok ezt nagyon is jól tudták. Az 1980. őszi bevonulásuk után a hadsereg aktív személyi állományának szinte egyharmadát azok a fiatal emberek alkották, akik azt megelőzően a „Szolidaritás” tagjai voltak, vagy részt vettek e szakszervezet által szervezett társadalmi tiltakozás különféle formáiban. Az újoncok tavaszi bevonulása után már ilyen emberek képezték a hadsereg személyi állományának több mint a felét. De a szovjetek nemcsak tőlük tartottak. Tán még nagyobb aggodalommal töltötte el őket az a tény, hogy a „Szolidaritás” eszméivel egyetértett a tisztikar igen nagy része. Sőt a hadsereg némely párt-szervezetei közvetve vagy közvetlenül támogatták is a „Szolidaritást”. Így például a Vezérkar Operatív Csoportja párt-szervezete elítélte a bydgoszcki provokációt, nevezetesen az LH Politikai Főcsoportját, amely közvetlenül belekeveredett ebbe a provokációba. [...]

KULTURA Abból, amit eddig mondott, kiderül, hogy Jaruzelski, egyébként Stanisław Kaniával együtt, ígéretet tett ugyan az oroszoknak a hadiállapot bevezetésére, de ahhoz kétség sem férhet, hogy sok mindent megtett azért, hogy ezt a pillanatot a lehető legtovább elodázza. Az is lehet, hogy teljesen ki akart bújni alóla. Véleménye szerint mikor állt be fordulat az e kérdéshez való hozzáállásukban, és mikor kezdték komolyan fontolóra venni azt, ami 1981. december 13-án bekövetkezett?

R. J. KUKLIŃSKI Stanisław Kania magatartásában, attól a pillanattól kezdve, hogy a LEMP KB első titkárává választották, egészen a LEMP KB IV. plénumáig, amelyen lemondásra kényszerítették, nem volt semmi változás. Igaz, Kania hajlott a szovjet követelésekre, de lényegében csak a politikai eszközökkel folytatott harcot ismerte el. [...] Jaruzelski tábornok magatartásában [...] már akkor érezhető volt, hogy egyre inkább hajlik az erőszakos megoldásokra, amikor még nem jöttek létre az általa várt „kedvező körülmények”. Már június közepén nagyon közel állt ehhez. Ezt tükrözte a Honvédelmi Bizottság soron következő, 1981. június 19-i ülésén elhangzott felszólalása, amelyet a hadiállapot esetleges bevezetésének szentelt. Többek között ezt mondta akkor: *„Módosításokat kell eszközölnünk a hadiállapot bevezetése forgatókönyvében. Jelenleg nincs erőnk a »Tavasza« akció végrehajtásához. Igen valószínű, hogy a hadiállapot csak a zavargások, sztrájkok és rendbontások eszkalációjának hatodik, hetedik napján kerül bevezetésre. Lehetőséget kell találnunk az egyes körzetekre korlátozott tevékenységre, valamint a teroben előre jelzett intézkedések szelektív végrehajtására.”*

Ettől kezdve, kis szünettel a LEMP IX., rendkívüli kongresszusának előkészületi szakaszában és közvetlenül a kongresszust követő időszakban Jaruzelski egyre inkább eltávolodott Stanisław Kania politikai irányvonalától. A kritikus pillanat szeptember elején következett be, amikor – noha a helyzet meglehetősen bonyolult volt, mivel a „Szolidaritás” hozzájutott a tömegkommunikációs eszközökhöz – a LEMP KB első titkára, Stanisław Kania fenntartotta ellenvéleményét szemben a miniszterelnök-tábornokkal, aki meglehetősen határozottan követelte, hogy ebben a helyzetben vezessék be a hadiállapotot. Abból, amit nagyon biztos forrásból tudok, kiderül, hogy nyíltan megmondta Jaruzelski tábornoknak: *„a LEMP KB VI. és IX. plénumán, s a rendkívüli pártkongresszuson úgyszintén, szavamat adtam, hogy nem alkalmazunk erőszakot, s ehhez kell tartanom magam”*.

Ebben a helyzetben Wojciech Jaruzelski szeptember 13-ra összehívta a Honvédelmi Bizottságot, az ülésre meghívta Stanisław Kaniát, hogy megfelelő nyomást gyakoroljon rá, és kikényszerítse hozzájárulását az oly hosszú ideje előkészített támadás megkezdéséhez.

Az ülést maga a miniszterelnök rendezte meg, igen gondosan. Az egyik előkészületi lépés a BM és a Vezérkar vezetőségének különleges találkozója volt, amelyen egyeztették a HB ülésén követendő közös irányvonalat és taktikát. A találkozóra szeptember 10-én került sor az LH Vezérkarában. [...]

E sikeres tanácskozás után a HB 1981. szeptember 13-án, a meghívott Kania részvételével tartott rendkívüli ülésén a hadsereg és a Belügyminisztérium közös blokkban lépett fel a hadiállapot bevezetésének halasztást nem tűrő követelésével. A Belügyminisztérium részéről Czesław Kiszczak altábornagy „megrendítő erejű bizonyítékokat” szolgáltatott arról, hogy a „Szolidaritás” ellenforradalmi átalakulásokat akar kikényszeríteni a Lengyel Népköztársaság társadalmi rendjében, tájékoztatott a „Szolidaritás” állítólagos titkos tervéről, mely szerint át akarják venni a tömegkom-

munikációs eszközöket, valamint arról, hogy ez a mozgalom rendelkezik valamiféle bujkáló szövetséggel magában a hadiállapot tervei központjában. Ennek bizonyítékeként arra a tényre hivatkozott, hogy a „Szolidaritás” aktivistáinak nagy része pontosan ismeri a terveinket, beleértve az internálás tervét, a letartóztatandó személyek névsorát, sőt még a művelet fedőnevét is. Felszólalásának további részében Kiszczak altábornagy ismertette a BM készültségi állapotát a hadiállapot bevezetésére. Leszögezte, hogy tökéletesen készen állnak a cselekvésre. Befejezőképp azzal fordult az ülés résztvevőihez, hogy hozzanak politikai döntést a hadiállapot bevezetéséről.

Siwicki tábornok leszögezte, hogy – szó szerint idézem – „az LH Vezérkara egyetért Czesław Kiszczak altábornagy elvtárs, belügyminiszter értékelésével az ellenség szándékait illetően, amely a »Szolidaritás« kongresszusának első részében felfedte kártyáit. Egyetértünk abban is, hogy a radikálisok által erőltetett új erőpróbában pusztán politikai eszközök már nem lesznek képesek megakadályozni az események nem kívánatos alakulását a társadalmi-politikai rendszer ellenforradalmi átalakítása, valamint a szocializmussal ellenséges erők hatalomátvétele irányába.

A konfliktus kezdete óta változatlanul úgy tartjuk, hogy a hadiállapot bevezetése legyen a végső lépés. Annál nagyobb nyugtalansággal fogadjuk a »Szolidaritás« szélsőségei által nagymértékben előkészített konfrontációt a tömegkommunikációs eszközök birtoklásáért, valamint a munkahelyi önkormányzatok anarchoszindikalista koncepciójának előterjesztését, amely ezt a lépést veszedelmes módon közel hozza”.

A fentebbi értékelésből kiindulva Siwicki tábornok – Jaruzelski irányelveivel összhangban – két alapvető változatot terjesztett a Honvédelmi Bizottság elé áttekinítésre.

Az első változatban: „Amennyiben a »Szolidaritás« Országos Egyeztető Bizottsága sztrájk-készültséget vagy sajtó- és tévésztrájkot hirdet, feltehetőleg a tiltakozás eddig ismert helyi és regionális formáinak folytatásával vagy újak kezdeményezésével, beleértve a sztrájkokat is – javasolta Siwicki tábornok –, meg kell kezdeni a fegyveres erők és a belügy harc-készültségi szintjének, valamint némely központi és területi állami adminisztratív szerv általános készültségi szintjének emelését – meg kell tenni ezt a hatalom elszántságát kifejező lépést, amely érzékelteti, hogy a hatalom kész radikálisan ellenállni a destrukciónak.”

E változatot tárgyalva Siwicki tábornok leszögezte, hogy: „Az állambiztonság területén demonstratívan nyílt, valamint teljes eltökéltséggel végrehajtott védelmi előkészületek azt eredményezhetik, hogy a szélsőségesek visszavonulnak, vagy ideiglenesen enyhül a nyomásuk, és a hatalom megkezdheti a számára elfogadható megoldások keresését, amelyek nem lépnek át a fizikai konfrontáció küszöbét.

Ez a változat csak bizonyos, nem nagy esélyt kínál e kiüttalan helyzet erőszakmentes meghaladásához. Alapvető gyengesége azonban a meglepetés tényezőjéről való lemondás.”

További fejtegetéseiben az LH vezérkari főnöke leszögezte, hogy „A végrehajtott szervek és erők hatékony tevékenysége s kiváltképp azon hihetetlenül lényeges különleges műveletek sikeres végrehajtása érdekében a hadiállapotról hozott döntés és az előkészületek előzetes bejelentése nem célszerű. Ezért a második változat, amelyet a Vezérkar és a belügyi tárca egyaránt hatékonyabbnak tart, a következőket is magába foglalja:

– először – az előkészületek tökéletesen titkosak,

– másodszor – a hadiállapot bevezetésére olyan pillanatot kell kiválasztani, amely a lehető legnagyobb meglepetést biztosítja, ez egyaránt nélkülözhetetlen az operációs célokhoz és ahhoz, hogy erőteljes megrázkódtatást tudjunk kiváltani a társadalomból.”

E változat tárgyalásakor Siwicki tábornok tájékoztatta a jelenlevőket, hogy: „A birtokunkban lévő és állandóan aktualizált terv- és végrehajtási dokumentumok elemzése feljogosít, hogy jelentsem, e pillanatban szervezetenként tulajdonképpen igen rövid idő alatt bevezethető az állam védelmének ezen eszköze.”

Fel szólalását Siwicki tábornok azzal a következtetéssel zárta, hogy „a hadiállapot rendkívül nehéz és összetett feladatokat állít elénk. Már maga a tény, hogy a hatalom ehhez a védelmi eszközhöz folyamodik, különféle, számunkra ma még ismeretlen reakciókat válthat ki a társadalomból. Mint ilyen esetekben mindig, különösen fontos a fegyverhasználat kérdése. Joggal állíthatjuk mégis, hogy a hatalom döntése ellen kizárólag a létszámukat tekintve jelentéktelen szélsőséges csoportok léphetnek fel cselekvően, a társadalom többsége azonban, amely gyötrelmesnek és kiúttalannak érzi a jelenlegi helyzetet, megőrzi józan mértékletességét, s idővel támogatja majd a hatalmat. Ezenfelül figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy nem vagyunk magunkra hagyatva. Abban az esetben, ha a helyzet kedvezőtlenül alakul, mindig számíthatunk hű barátaink segítségére. Szükséges tehát, hogy szorosabbra fűzzük a szövetséget, és még inkább együttműködjünk a Szovjetunióval és a Varsói Szerződés többi tagállamával. Az LH Vezérkara értékelése szerint azonban komoly esély van arra, hogy saját erőnkkel is meg tudjuk oldani a problémákat”. [...]

A HB minden tagja a hadiállapot bevezetése mellett foglalt állást.

Az ülésen történtek meglepték Stanisław Kaniát. Bár nem vonta kétségbe a hadiállapot bevezetésének szükségszerűségét, mégis azt mondta, hogy „az osztályellenséggel való konfrontáció elkerülhetetlen. Ez politikai eszközökkel folytatott harcot jelent, s csak akkor alkalmazható represszió, ha ez kudarcba fullad”.

1981. szeptember 13-tól csak Kania állt útjában a lengyelországi hadiállapot bevezetéséről hozandó végső politikai döntésnek. Nem volt nehéz eltávolítani ezt az akadályt. Moszkva már kinyírta – szinte rögtön a IX., rendkívüli pártkongresszus után mellőzni kezdték –, kényszerítették, hogy adja át a helyét annak, akibe Moszkva végső reményeit vetette. Mint tudjuk, Kania formálisan 1981. október 18-án, a LEMP KB IV. plénumán mondott le a LEMP KB első titkára funkciójáról. A tényleges hatalmat azonban gyakorlatilag pontosan abban a pillanatban veszítette el a pártban, amikor 1981. szeptember 13-án ellenezte, hogy erőszakot alkalmazzanak a „Szolidaritás” ellen.

Noha szeptember 13-án, Kania jelenlétében a HB nem hozott semmilyen végleges döntést, másnap – Jaruzelski tábornok személyes utasítására – a Vezérkar, a BM együttműködésével, nekilátott a hadiállapot bevezetéséről készülő három további változat részletes kidolgozásának:

- az első – arra az esetre, ha okkupációs sztrájkokkal fenyegetnek,
- a második – arra az esetre, ha már folynak az okkupációs sztrájkok,
- a harmadik „a hadiállapotba való fokozatos csúszás”.

Ezzel egy időben megkezdték a HM átalakítását háborús vezénylési struktúrára. E struktúra keretei közt az LH Vezérkara Operációs Csoportja képezi az államigazgatás fő centrumát a hadiállapot alatt. Miután megerősítették a csoportot a HM más intézményeihez beosztott tisztekkel, valamint a kulcsfontosságú polgári tárcák funkcionáriusaival, a csoportban két osztálynak kellett működnie:

- a tervezés, amelynek élére engem (Ryszard Kuklińskit) állítottak, valamint
- a vezénylés, amelynek vezetésére Franciszek Puchała ezredesest szemelték ki.

Szeptember végétől kezdték előkészíteni a helyet, különleges híradós eszközökkel szerelték fel, amelyek lehetővé tették a hadiállapot alatt végzett műveletek irányítását.

Részlegem szerény helyiségeiben egyre szűkösebben voltunk, a munka légköre pedig egyre feszültebb lett. Az állandó operációs csoporthoz, amely az 1980. évi tengermelléki sztrájkok kihirdetése óta tartott ügyeletet, újabb tiszteket, funkcionáriusokat vezényeltek a HM más központi intézményeiből és a BM-ből. Az irodámban, ahol a tervezés minden szála összefutott, szinte soha nem csukódott be az ajtó. A hadiállapot bevezetésére tett előkészületek megközelítőleg egyéves időszakában hozzá szoktam ahhoz, hogy tervezeteket vessek papírra. Szeptemberben azonban megtörténtek az első konfrontációk zekkel a kérdésekkel, bár akkor még egyéni, emberi mértékben. [...]

Még rosszabbul éreztem magam, amikor szolgálati kapcsolatba léptem a BM képviselőivel, főként e minisztérium osztályvezetőjével, Bronisław Pawlikowski ezredessel, aki a „hosszú kések éjszakájáról”, a „Szolidaritás” néhány aktivistájával való véres leszámolásról álmodozott. Tudtam, hogy a keze túl rövid lehet ahhoz, hogy elérhesse mindazokat, akiket vakon gyűlölt. Az viszont nyugtalanított, hogy az internálás művelete kizárólag Pawlikowski ezredes reszortja irányítása alatt állt.

Végeredményben, Kania tiltakozása ellenére, a december 13-án történtek előkészületei már szeptember közepén teljes gőzzel haladtak. Októberben és novemberben az előkészületek terhe érezhetően áthelyeződött a BM-re és a LEMP KB agitprop osztályára, amelynek határozott, a társadalomra meggyőző erővel ható igazolást kellett kerítenie az erőszak alkalmazásához. Abban az időben Jaruzelski tábornok számára, aki tökéletesen tisztában volt vele, hogy Lengyelországban – történelmi okokból – mindig el fogják ítélni azt, aki ezt az erőt a társadalom ellen veti be, valamiféle alibi kreálása volt alkalmasint a legfontosabb dolog.

Mivel sehogy sem sikerült bizonyítékokat gyártani az állítólagos Nyugatról irányított ellenforradalomról, a BM és a KB agitprop osztálya minden erejét latba vetette, hogy a „Szolidaritást” olyan mozgalomként mutassa be a társadalomnak, amelyet vezetői a konfrontáció felé sodortak, sőt pusztító erőként, a hatalmat ellenben olyan félként ábrázolták, amely az állam és polgárai védelmében lép fel.

Október végén újabb sztrájkhullám söpört végig az országon. Különösen az egyórás általános figyelmeztető sztrájk volt döntő hatással az események alakulására, amelyre október 28-án került sor. Ezen a napon Budapesten, a Varsói Szerződés Egyesített Hadereje Katonai Tanácsa ülésén voltam, és lehetőségem nyílt megfigyelni, hogy e szervezet tagságának legalább a fele, az összes orosz és lengyel, követte a sztrájk eseményeit és eredményeit. Még aznap este hivatalos tájékoztatást kaptunk Budapesten, hogy a sztrájk nem sikerült. Az LH Vezérkara becslése és az előzetes számítások szerint a sztrájkot mindössze a „Szolidaritás” tagjainak alig negyven százaléka támogatta; az üzemek és a dolgozók több mint fele indokolatlannak tartotta a sztrájkot, és nem vett részt benne. Hónapok óta ez volt a legjobb hír, amit Kulikov hallott.

Amikor október 31-én a Lengyel Hadsereg Molczyk tábornok vezette küldöttségével együtt landoltunk az okęciei katonai reptér betonján, az üdvözlésünkön megjelentek közül az egyik legmagasabb rangú katonai személyiségtől meghallottam azt, amitől már szeptember 13-án is tartottam. *„Megszületett a határozat. E pillanatban a »Főparancsnok«, azaz Jaruzelski a konkrét időpontot és a művelet tervét egyeztetni a szövetségesekkel.”*

November 2-án, tizennégy óra körül hívtak az LH vezérkari főnöke helyetteséhez, Jerzy Skalski altábornagyhoz, aki a hadiállapot tervezési munkáira felügyelt, amelyet a Vezérkar Operatív Csoportja végzett. [...]

E körben Skalski tábornok a legnagyobb komolysággal tájékoztatott bennünket két új, rendkívül fontos momentumról, amely jelentékeny hatással volt tervezetünkre. Ezek közül az első az a tény volt, hogy a LEMP központi és területi szervei titkárainak egy bizonyos csoportja szabályos ultimátumot juttatott el Jaruzelski tábornokhoz, amelyben megfenyegették, hogy saját kezükbe veszik a kezdeményezést, amennyiben tovább halogatják az akció kezdetét. A másik egy hiteles forrásból származó hír volt, mely szerint az amerikaiaknak birtokukban van terveink legújabb változata a hadiállapotot szabályozó jogi iratok tervezeteivel egyetemben. [...] Az a hír, hogy titkaink kiszivárogtak Nyugatra, és a „Szolidaritást” bármelyik pillanatban figyelmeztethetik, minden jelenlévőt megbénított.

Drámai szóváltásra került sor. [...] Witt ezredes megismételte azt a régóta hirdetett nézetét, hogy a „Szolidaritás” minden eddigi akciója, megalakulásától egészen máig, azt mutatja, hogy titkos szövetségese van közvetlenül a hatalom centrumában.

Amikor minden tekintet rám szegeződött, mindenki hallani akarta, mi a véleményem erről, már magamhoz tértem, és elhatároztam, hogy megerősítem Witt ezredes téziséét, valamint kijelentettem, hogy én is közéjük tartozom, és előadtam érveimet. Azzal kezdtem, hogy teljesen egyetértek az előttem szólóval, rendelkezésükre állok a hatóságoknak, és kész vagyok együttműködni velük a lefolytatandó nyomozásban... Amikor kezdtem összeszedni a gondolataimat, hogyan folytassam tovább, Skalski tábornok félbeszakított, közölte, hogy ő nem folytat nyomozást (ezzel a belügyi szervek foglalkoznak), ezenfelül nemcsak ránk, négyünkre korlátozódik a gyanúsítottak köre. Ezt követően arról beszélt, el kell gondolkodnunk, hogyan szervezhetnénk meg a legjobban a munkánkat, hogy végrehajthassuk az előttünk álló feladatokat. Megnyitván e témáról a vitát, Skalski tábornok tájékoztatott bennünket a javaslatokról, amelyek Jaruzelski és Siwicki véleménye szerint az így kialakult helyzetből következnek.

Az első indítvány: a benyújtott ultimátumból adódóan a hadiállapot bevezetésétől nemcsak hogy nincs visszaút, de még korábban kell készen állnunk rá, mint a hatalom átvételére készülő „Targowica”.

A második indítvány: mivel terveink kiszivárogtak Nyugatra, sokkal nagyobb nehézségekre kell felkészülnünk. Mert egészen biztos, hogy ha a „Szolidaritást” figyelmeztetik, megelőző, védelmi akciót indít, vagyis kihirdeti az általános sztrájkot, és felhívja a dolgozókat, hogy barikádozzák el magukat a gyárakban és üzemekben. Ha ezt megengedjük – mondta a tábornok –, akkor erőink elégtelennek bizonyulhatnak, és másoknak kell segíteniük rajtunk. Ahhoz, hogy ezt elkerüljük, készen kell állnunk a „Szolidaritás” bármilyen lépését megelőző akcióra.

November 2-től 7-ig az LH Vezérkarában minden abba az irányba haladt, amelyet a HM vezetése nevében Skalski tábornok mutatott nekünk. A dolgok ilyen állásánál az a nap, amelyen az LH emelkedett hangulatban ünnepelte az Októberi Forradalom hatvanegyedik évfordulóját, soraiban eltöltött szolgálati időm utolsó napja lett. [...]

KULTURA Mint tudjuk, vannak olyan emberek Lengyelországban és külföldön, akik Jaruzelski tábornokban valamiféle Konrad Wallenrodot látnak, aki, hazafiúi szempontoktól vezérelve, megmentette az országot a katasztrófától. Hogyan látja ön ezt a kérdést?

R. J. KUKLIŃSKI Láttam és továbbra is látom, hogy Lengyelországban reális esély volt a szovjet beavatkozás és a hadiállapot elkerülésére. A válság kezdetén Jaruzelski tábornok nem töltötte be a legmagasabb funkciót az államban. Ugyanígy 1980 augusztusa után nem az ő szava esett a legnagyobb súllyal latba. Ha Stanislaw Kaniával együtt több méltósággal és erővel bírtak volna, ha nem bizonyulnak engedékenynek Moszkva iránt, hanem becsülettel kiállnak a már megkötött társadalmi megegyezések mellett, Lengyelország ma valószínűleg egészen másképp nézne ki.

(Az interjú, amelyet rövidítve közlünk, a szerzők hozzájárulásával, a lengyel szükségállapot bevezetésének ötödik évfordulóján, 1986-ban jelent meg a párizsi KULTURA című lengyel folyóiratban.)

Rába György

HAJSZA

Gyí te gyí vágtassatok
gyökérbe sarokkőbe
kerékvetőbe
sose botoljatok
sáros csüdű csapzott szőrű
gazdáim vagytok
megbokrosodott láthatatlanok
mégis ti ragadtok
tova tarlón tüskén
árkon-bokron hajszolt
haszonállatot

ARANYMOSÁS

Arany évek
ezüst homok
ti voltatok
akik engem
rostáltatok

Már zúz csörög
vasdob szita
ahogy forog
ide-oda
meddő súlyom
aminek még
fönnmaradok

EGY KAPCSOS

Minden kései vers
kihúzott tüske
énemmé forrott
töredék természet
nyirok vér kiszakított
eleven hús
egy darab tenyészet
minden kései vers

Szentkuthy Miklós

AZ ALÁZAT KALENDÁRIUMA (III)

Az egyetlen metafora felé kiadatlan folytatása (1935)

Sajtó alá rendezte Tompa Mária

(8)

Házaseletem Rembrandttal

A PÉNZVÁLTÓ: lehet-e mással kezdeni e margó-jegyzetet, mint a clair-obscur komikumig megszentelt témájával? Rembrandtnál három technikát, modort érzek. Az egyik ennek a PÉNZVÁLTÓ-képnek technikája: egy nehézkesen, érdesen lineáris stílus, a „rajz”, a ráncig barázdált „vonal”, szóval a legnaivabb, legutánzóbb képszerűség stílusa – lévén, hogy a rajz primitívebb ösztön és igény, mint a szín.

Ez a primitivitás, vagyis a legősibb, legnaivabb és legkézenfekvőbb ábrázoló technikák visszaütése még a legfejlettebb történeti stádiumban is – kedvenc esztétikai té-

mám. S ha valakinél ez feltűnően tapasztalható, úgy Rembrandt az. *Lerajzolni*: utánozni, ez a *primum mobile*. Az emberek rengeteget irkáltak össze a „másolás” művésziatlenségéről és az egyéniséget kifejező „stílus” vagy „stilizálás” művésziességről, anélkül hogy a kérdés egészen naiv (vagy más szóval) metafizikai síkban fekvő lényegére rátapintottak volna.

Lehet, hogy a szavak túl frivolan fejezik ki aényt, de a művészen a legérdekesebb pont, a problematikus és döntő az, ami benne a *nem*-művész: valami elemi, eltörölhetetlen otrombaság, prózaiság, ízléstelenség, szóval par excellence esztétikán kívüli vonás. Az átlag-ember, a parvenü múzeum-látogató, ha Rembrandt-kép elé áll, rögtön mint a hivatalos, vallásos, államosított és tenyésztett „szépség” előtt áll meg – ahogy a VARÁZSFUVOLÁ-ban éneklük: „*ez itt az ihlet s a művészet háza*”. Az ilyen odaállítás abszolút hibás; épp azért, mert ilyen „művészi” – semmi köze semmiféle művészethez. Valamikor meg fog történni az, ami többé-kevésbé képmutató formákban már elég régóta sejthető tendencia, ti. a „művészet” és mindenféle „esztétikum” radikális különválása.

Ez a *clair-obscur*, mely itt a PÉNZVÁLTÓ-n (1627) látható, a műtörténészek szerint valószínűleg még naiv, ügyetlen, egyénietlen és nyers világítási effektus, melyben nyoma sincs a későbbi „tökéletesség”-nek, ezért nem is érdemli meg a rituális *clair-obscur* nevet. A műtörténészek végiggrasszáltak minden képzelhető és képzelhetetlen festőn, aki árnyat, félhomályt, világosságot, vibráló *plein-air*t vagy Hold-pregnált éjszakát festett, s mindenféle algebrikus-német megkülönböztetésekkel szigetelték el Rembrandtét, mint valami vallásosan mélyet, technikailag abszolútát, barokkosan szimbolikusat stb. Ez a mélység, abszolútság és jelképeség tán valóban megvan, de ne feledjük, hogy akkor is csak melléktermék, mindenkor csak *technika*, kémiai, anyagkezelési ügyesség, trükk, akrobatizmus: semmi esetre sem a „lélek misztériuma” a modorossággal szemben, hanem legfeljebb egy nagyon kellemes és megnyugtató modorosság. A nagy művész útja nem ifjúkori modorosságtól megy az öregkori tiszta stílus felé, hanem éppen fordítva: egy ifjúkori egzakt „szépség”- és „művészet”-vágy elvont álmától egy öregkori pozitív modorosság felé. Ezen a PÉNZVÁLTÓ-képen még művész akar lenni, az utolsó önarcképen már csak az olajfesték bornírt kémikusa. – A „művészet” eredménye egy semmirevaló kép, viszont a modorosságbafulladt-ságnak és -vakultságnak az eredménye: remekművek.

Tehát minden esztétikai gondolkozás *prélude*-jében két fogalomnak kell szerepelnie, egyik: a művészen élő legprimitívebb, *nem*-művészi ösztön (szimpla *lerajzolás*, szimpla *ténymegnevezés*, szimpla *hangszer-babrálás*), másik: (éppen a dolgok túlsó vége) a *technikai modorosság*, vagyis az a zenében, festésben és költésben, ami a „*grafológia*” a kézírásban: az alkat végzetes korlátoltsága egy eszköz (szín, gondolat, hang) használatában, a tehetetlen helybenjárás.

A rajz-nyers képek mellett vannak ellentétei, az „*oldott*” képek: úgy hiszem, a két dolog nincs a fejlődés különböző idejéhez kötve – huszonkét éves kora táján vannak „*felt*”-képei, és öregkorában is használja a durván, szinte tehetetlenül vonalas technikát.

S a harmadik fajta, mely sem *felt*, sem *vonat*, hanem a *kettő* együtt – a *higiénikus*, *fényképszerű* másolás *banális* (ez mostani szempontunkból persze *érdem*) példányai. Ez utóbbiak szintén minden korszakában előfordulnak:

Rembrandt sohasem ambicionálta, hogy „Rembrandt” legyen – illetőleg: vagy nagyon is primitív másoló („*egy ember, aki nagyon jól fest*”), vagy pedig *túl-Rembrandt*, *póz-*

Rembrandt, giccs-Rembrandt. Ez a két véglet minden nagy művésznél megtalálható: az állati öntudatlanság és a színészkedő, szinte karikatúrisztikus ön-definiálás és ön-kijátszás. Rembrandt erre a legklinikusabban éles példa: képei hol egy naiv paraszt-mázolót (*igazi* címtábla-festőt) mutatnak, hol meg egy „beleheccelt” über-Rembrandtot, modorosságának farsang-maszkká túlozóját.

Véletlen és végzet között nehéz különbséget tenni, de az ember mégis megkérdezi: vajon mit jelent az, hogy a huszonekét éves korából való PÉTER ÉS A FŐPAP SZOLGÁI már a tipikus clair-obscur mutatója? Azt, hogy „már” ekkor végzetes stílusában dolgozhatott csak, avagy ellenkezőleg – egy fiatalkori, divatos trükk az egész, melyet idővel „kinevezett” stílusának?

Már ezen a képen is együtt van az általam legmélyebbről ízelet rembrandti kettőség: paraszt-kreténség és csillogó fegyverpompa – kreténség, mely nem naturalizmus, nem biblikus egyszerűség, hanem *csak* az ecset sajátos mozgási rutinja –, fegyvercsillogás, mely viszont igenis naiv naturalizmus, a gyűjtő ember leltár-öröme.

Rembrandt figurális képei egész rejtélyes energiával kényszerítik az embert, hogy az epikus hű *téma* és az egyénileg öneélvő, témátlanná váló stilizáltság és *ornamentika* ellentétét végiggondoljuk. Rembrandt sem másoló, sem „komponáló” (ez utóbbi technikának tán Greco a legjobb képviselője). Kompozíciójának legfőbb vonása – nem találni más szót: a trottliság. Az alakok tengnek-lengnek, összeverődnek, szét-hullnak, atmoszferikusan esetleg egybekenődnek, hogy aztán megint a baba-polc értelmetlen szanaszéjjelébe bomoljanak: sem a való élet szituációit, sem a geometriai (reneszánsz) vagy biológiai (Greco, Beardsley) ornamentikát nem akarják. A nyomorúság hangulatát egyáltalában nem a paraszt-modellek, istálló-miliók és sötétségek keltik, hanem éppen a kompozíciónak ez a kerülése: a dekoratív sémák, biológiai egyensúlyok iránti abszolút érzéketlenség.

Számomra mi a szépség? Épp az a kettő, ami Rembrandtban nincs:

1) sachlich mikroszkóp-fényképek virágokról, arc-részekről, 2) a témát csak minimális kiindulópontként használó expresszionisztikus kompozíciók – vonalaknak, színeknek, figuráknak a témához viszonyítva elvont, a festő biológiai alkatához viszonyítva abszolút vitális ornamentikája.

Rembrandt-hoz való viszonyom nagyon hasonlít a Goethével valóhoz: van egy harcom Goethével, van egy harcom Rembrandt-tal. Ha valaki meg tudta írni az egyik (nem FAUST előtti) ZUEIGNUNG néhány sorát vagy a MARIENBADI ELÉGIÁ-t – miért nem hajtotta végzete folytonosan ilyen természetű szépségek felé? Ezek a szépségek véletlenek? A nagy művészt az jellemzi, hogy *kevés*-akarásból itt-ott öntudatlanul mégis *sok* születik? Ha valaki huszonekét éves korában (dátumaim az 1904-es Deutsche Verlags-Anstalt négyszázötöt képes Rembrandt-albumából valók; lehet, hogy a műtörténet némileg felforgatta azóta őket) – megfestette a szolgák között Pétert, hogyan tudta ez idő tájt és még sokkal később is és sokkal mindigebben nyersen témaszerű téma-képeit is mázolni? A „téma”: ez a fogalom, ha Rembrandt-t nézem, körülbelül a művészet átkának látszik, halálnak, riasztó közönségességnek, nem-művészetnek. De hiszen ez most a cél: a művészet nem-művészet gerincét végigtapogatni. Egy téma (pl. Sámson és Delila, Krisztus a templomban, Angyal és Tóbiás) otromba témaszerűségét senki kísértetiesebb naivitással, epikai ügyetlenséggel „jobban” nem tudta ábrázolni Rembrandtnál. A komponálásbeli ügyetlenség, a tragédiává álcázott csámpásság diadalai éppen legszebb képei.

Abban is jellemzően „ordenaré” ember Rembrandt, hogy 1) sok egészen kisméretű képet fest, és 2) nagyobb „kompozícióiban” keleti pompát ábrázol – selyemkaftánok, kardok, turbánok és gyöngyök, félig mesés, félig merkantil garnitúráit. Kisméretű képen vázlatoltok – ez nem ordenaré, de kis területen kvázi-naturalista stílusban több figurából álló vagy egy figurát igen nagy térben ábrázoló képet festeni: kimondottan „konceptiótlan”, nyárspolgári, dísz tárgyat és viccet akaró dolog. Ilyen kisméretű képeknek annyira a *kép*-voltage van előtérben, hogy festészetről alig lehet szólni. És a pompa? Rubens *nem* pompás: Rubensnél a pompa az egész kompozícióban rejlik, az elhelyezésben, méreteken, ritmusokban – elvont. Rembrandtnál az egész kompozíció rongyos, esetlen, ritmusa tétova és tapogatózó, de egyes alakok néha annál jobban kiöltöznek; valahogy a meztelenül, de vadonatúj cylinderben éhen haló szolgálta jut eszünkbe.

Nehezen analizálható (hiszen eddig is a meglehetősen paradoxban mozogtunk), de határozottan érzem a jelenséget: egy sereg régi „nagy” festőnek, minden egyéniségük mellett nincs egy szakadatlan, döntően erős, szintetikusán mindent aláfutó egyéni stílusa – különálló *művekre* töredeznek széjjel. Persze a régi korok az opus, a mű századai, az új kor az operator, a művész százada. Rembrandtnál is ezt érzem: inkább vannak a világon Rembrandt-*képek*nek nevezhető jelenségek, mint Rembrandt. A nagyon szenzibilis szem felfedezi a *nem*-„rembrandtos” képekben is a mestert – a még szenzibilisebb szem viszont a legtipikusabban Rembrandt-képeken is idegenségeket, hapax legomenonok tömegét találja. Egyszerűen azért, mert a „téma”, az opus erősebb hatalom még akkor, mint a művész fiziológiai kényszerei.

A kicsi-méretű kép még a legtávolabb állhat a „miniatűr”-től: Rembrandt nem miniatürista hajlam. SIMEON A TEMPLOMBAN: magassága 60 centiméter, szélessége 48! S a téma: apró figurák és fantasztikus óriás-oszlopok, óriás-boltozatok. Az ember azt hinné, a *kis* figurák alkalmasak, hogy egy pár komponált, dekoratív masszába toltuljanak, holmi Wölfflin- vagy Spengler-féle barokk-etikett szerint. De nem. A kis alakok csak a colstok számára kicsinyek, csak mértanilag aprók, de ezt egyáltalán nem kívánja a téma. A téma nagyon is monumentálisan, ünnepélyesen van megfogalmazva, úgyhogy ez a belső nagystílus és centiméterekkel való külső harpagonkodás – ízléstelen.

(Vigyázzunk: itt nem, de még mennyire nem! Rembrandt-kritikát akarunk, mikor az áll, hogy „ízléstelen” vagy „ordenaré”. Oly távol van ez ezeknek a szavaknak leértékelő értelemben való használatától, amennyire az emberileg lehetséges. Vadul, szenvedélyesen élvezem a dolgot – s ebben nem egészen párhuzamos a Goethe-harc: éppen a riasztó *nem*-művészi temperamentum mégis művészivé válása a megváltó gyönyörűség. Ha angol volnék, akkor esztétikám címe *Yet* volna. Ez a kurta vakkanás fejezi ki műélvezetem alapvonását – „nem szép, nem tetszik, nem igaz”, és a végén mégis, yet! yet! szép, tetszik, igaz, s szenzációk szenzációja!)

A *kis* figurák a piszmogó, órastanoncok nagyítójával dolgozó mesterembert, falusi virtuózt, kárpitos-mentalitásban élő „jó ízlésű lakót” juttatják az ember eszébe, és Rembrandtban volt ebből a típusból bőven. Egészen nyers módon *technikai* ez az apró vonásokat a képre pötyögtető, asztal fölé györnyedő gesztus, mellyel a kis kép készül – s hasonlóképpen *technikai* valami az impresszionisztikusan széles ecset-csapkodás, vázlatos folt-vetés: ezek az egészen infantilis elképzelések a festő mozdulatáról nagyon hasznosak lehetnek egyszer, mikor már végleg megunták a „lélek” és a „mániárium”-féle distinkciók hazugságát.

„Gusztustalanabbat”, meddőbbet képzelni sem tudok, mint *nem* vázlattechnikával ábrázolt apró alakokat: mit lehet azokkal kezdeni? Semmit. Hiszen sem arra nem jók, hogy naturalista húséggel egy-egy lélekállapotot, mimikát ábrázoljanak (ehhez túl kevés a hely: negyedcentimétereken nem lehet grimaszokat analizálni), sem arra, hogy ezzel ellentétben elvont elemei legyenek egy vonalról vonalra hullámzó kompozíció-ornamentikának. Mi értelme lehet tehát egy ilyen kis hernyó-rabbinak, kukac-Simeonnak és muslica-Máriának, ha sem „realitás”, sem „ornamentika” nem egyeztethető össze ezekkel a „hossza 60, szélessége 48” méretekkel? A témát témaszerűen ábrázolhatja a rembrandti „kór”, a szinte bárgyú epikum.

Viszont ez a bárgyú és piszmogó, álmodó óráslegény: mégpedig *abszolút* álmodó, mindössze álmaiban is megőrzi abszolút óráslegény-voltát. A SIMEON-kép tere, az égboltta-pálmásodó templom igazi álom-tér, mese-tér, ezeregyéjszaka-tér: senki a fantasztikumnak ilyen naiv őszinteségét nem ábrázolta, mint Rembrandt ezen a képen. Hogy arányos vagy aránytalan, hogy freskószerűen elnyújtott vagy mértanilag precíz, nem lehetne eldönteni. Olyan az egész, mint egy nosztalgikusan mély és öntudatlan lélegzés álom közben; ha az óráslegény horkol a pajta sarkában szalmazsákján, így szokott lélegzeni, ha a másik oldalára fordul: piszkos hálóing és „creator spiritus” egyszerre. Ez a kettősség nem úgy érződik, ahogy azt a Rembrandt-komentátorok rendszeren írni szokták, hogy ti. a művészen egyszerre volt meg az érzék a durva naturalizmus és a vallásos spiritualizmus iránt – az a „spiritualizmus”, mely ebben az álom-barokkban érvényesül, nem ellentéte, hanem éppen legszerveesebb folytatása a „naturalizmusnak” – hogy megint az intonáló szót és fogalmat vegyem elő: „ordenáré” álom.

A Piranesire kacsintó épület-pompának és a ruha-díszességnek is valami egészen sajátos íze van Rembrandtnál: falusi vasárnapiaság és Giorgione-misztika keverékei – minden „grand Turc” romantikájuk mellett éreztetik a pompa belső tragikumát, a hieratikusság nyomorát, a „habsburgi” színeket: aranyt és éjszakát. Pompa és nyomor ilyen rafinált (naiv) vegyítése aligha fordul elő másutt a művészetben. 1) a mese, 2) a séma-barokk, 3) a merkantil és parvenü díszítgetés, 4) a vonal és perspektíva-onánia: talán efféle elemekből tevődik össze. Számomra (legkisebb gyerekkorom óta) Rembrandt a pompa festője: a clair-obscur *clair*-je mindig a gyémánt, a vízbe merült Rajna-kincs, az amszterdami ékszerespult fénye, *nem* evangéliumi világosság, *nem* a transzfiguráció Isten-izzása, hanem a világi ékszerek fénye, a laicitás „procc”-a. (Ez a jelenség távolról vagy közelről abba a „Ghibellin misztiká”-nak nevezhető körbe tartozik, melyben II. Frigyes és James I. alakjai állanak.)

A fantasztikusan bő tér és a benne szinte elvesző kis giliszta-hérosz vagy heroína állandó jelenség nála: kulcslukon keresztül a végtelen Éden. A staffázs állandó: török pompa, filologizált zsidó-modell, holland civil, páncélos klisé-középkor. Ez is a naiv gyűjtőre, a pastiche-kedvelő dilettánsra vall – kicsit arra a párizsi Plautus-előadásra emlékeztetnek a képei, melyben a kokott: műlovarnó, a gazdag ember: Schiller-féle Ráuber, a parazita: Chaplin, a házsártos feleség: Viktória korabeli udvarhölgy, katonának meg: török janicsárok dresszében szerepeltek. Van-e a modern művészetben példa azokra az izgalmas zavarosságokra, melyeket pl. Rembrandtnál találunk: bibliai téma, öncélú fantasztikum, nyers alkalmazkodás a megrendelőhöz stb.?

Az önarcképek tengere: a mámor netovábbja számomra. Önarckép: a stilizált dekoratív szépfüőtől a részeges vén napszámosig. Két ösztön mániákus játéka: mondén-ség és foltos festék-rakás. A mondén-Rembrandt és a plazma-Rembrandt: a színészi

kiállítású sznob Rembrandt és a sejt-nedvek elemi mozgásába, az iszap belső kémiába, az embrió-gyűrődések vályúiba visszatolakvó Rembrandt.

Az önarckép mellett a család. Az anya és nővér képei sohasem vonzottak – a vén-asszony mint téma annyira triviálissá vált, hogy azzal többé nem lehet mit kezdeni, mindegyikben csak bürokratizált festőiskolák vizsgadolgozatát látni. Ellenben örök lidércnyomás és ihlet az otromba fivér és az apollonikus fiú ellentéte: testvérsége. A Titus-figura szépsége úgy árad be mindig a többi kép közé, mint egy gyönyörű zenei téma az istálló-lármába: Rembrandtnál a szépség *nem* esztétikum (itt, Titusnál sem), hanem valami nőies derű, az őszi alkony fényével, rózsza és tallér-reflexeivel elváltotatott akt-bőr színessége.

(Minden festőt elemző műben undorodom a „költői” után-szavalásoktól – itt azonban nem „elemzek”, de metaforát sem mondok, hanem egy gyerekkorom óta belém nőtt, egészen szimpla, költőietlen asszociációt leltározok. Rembrandt-hoz való viszonyom *abszolútan* azonos egy-egy emberhez vagy nőhöz való viszonyomhoz: jutna eszembe X. lányról „kritikát” vagy „tanulmányt” írni? Ha egyszer hosszabban beszél-nék Rembrandtról, csak ez lehetne a címe: „My married life with Rembrandt”.)

Valahogy a Titus-portrékból árad az a női melegség, mely az amorális meztelenség és bársonyosan szűk idill-miliók vegyüléséből szokott előállni, s melyet csak egyszer ábrázolt Titus-maszk nélkül: az 1636-os, ermitázsbeli DANAÉ-n. Számomra nincs nagyobb fellélegzés, béke és érosz, mint mondjuk a SIMEON-kép (1631), vagyis a nudli-mozaik után egy ilyen harmonikusan lágy, légiesen plasztikus nő vagy arc-táj: epikai téma aprólékos értelmei és aktivitásai után a női akt (vagy ugyanezt az akt-hullámot éreztető) Titus-fej biológiai passzivitása, értelmetlensége.

Az *akt* Rembrandtnál: van-e ennél komplexebb, izgatóbb, problematikusabb valami? Miféle változatok vannak?

A „levetkőzött trampli” típus mindenekelőtt – a női test vonalai itt nem eszközök a) sem a test fiziológiai, belső ritmus-szuggesztíóinak kifejezéséhez, b) sem a mitikus olympusi „arányosság”, skolasztikus „aranymetszés” stb. ábrázolásához. A test sem libido-maszk, sem geometria, hanem egyszerűen a paraszt-rajzoló paraszti kedve a másolásban (mellékes, hogy az illető de facto paraszt-e vagy sem). Ilyen pl. az 1630–31 körüli DIANA A FÜRDŐBEN (kiadásomban 21. o.).

A másik véglet, az *egyetlen* Rembrandt opusában, a DANAÉ. Talán nem is jó szó a „véglet”, inkább valami szintézisről beszélhetünk, mint végletről: az olympusi esztétizáló geometriának s a holland tésasszony-greifolásnak (csak fantasztikus *vélelten* folytán sikerült) kiegyensúlyozása.

Már maga az a tény, hogy nagyon *kevés* aktot festett Rembrandt, különleges ízt és hangsúlyt ad meztelen nőinek. A meztelenség ugyanazt a szerepet, hangulati misz-sziót tölti be nála, mint a pompa: félig mágikus, félig spiess ünnepélyesség ez, intimségnek és nagyképűségnek keveréke. (Minden reggel fogadalmat teszek, hogy nem káromkodom, vagyis nem használok ilyen meddő, „ennek meg amannak keveréke”-féle mondatokat, és mégis a tollam alá csúsznak.) Érdekes, hogy sohasem várjuk Rembrandttól sem a pompát, sem az aktot; hogy ez magának Rembrandtnak vagy a róla szóló centenárium-fecsegéseknek köszönhető, jelenleg mellékes – tény, hogy egy-egy fehér selyemturbán vagy egy ilyen harmonikusan „hús plusz symbol” meztelenség meglepetésszerűen, kivételként hat: a zsidó-amszterdami nyomor, a mechanikus arcképgyártás, a biblikus esetlenség mögött ilyen tiszta illat, tiszta melódia, tiszta üveg-onduláció rejlik? Mintha az a függöny, melyet Danaé előtt s mögött széthúz-

nak, Rembrandt minden többi művét jelentené, melyet most félretol, s megmutatja a rejtett alóét, az álmok bomló, egyetlen lótuszt, az „igaz” tengermélyét.

Van-e közismertebb dolog a világon, mint hogy a kontraszt révén egyes dolgok százszor jobban érvényesülnek, mint ha egymagukban állnának: van-e festő, akinél ez a szimpla tény fantasztikusabb erővel érvényesülne? Ez a DANAÉ: *egyellen*, körülbelül hétszáz kép között egy (egy!): mögötte s előtte egészen más természetű, idegen ábrák, cselédek, szakállas szörnyek, mafla angyalok. Milyen kiszámíthatatlanul felfokozza a kontraszt s ezen belül a magányosság a kép költői erejét: itt is azt élvezem, hogy a kép szépsége nem annyira belső „művészi” tulajdonságain alapszik, hanem ezen a külső (ha ugyan annak nevezhető) gyakorlati tényen, hogy ritka, és hogy eltelte a többinek.

Órákig (sőt mint életem mutatja, sok-sok éven át) nem tudok betelni az ilyenféle kontemplációkkal:

„Az festette ezt az arányhabról arányhabra hullámzó erotikus tenger-testet, aki az 1663 körüli folt-fecnis, démosz-tragikus önarcképet (WIEDERGEFUNDENE GEMÄLDE, D. V. A. 1921. 95. o.) mázolta? Az, ugyanaz festette a szíromszerű térbe-simulásnak, szoba-buborékba kígyózásnak (pestis Gongorára – ha egyszer can't help!) ezt a magános flóráját, mint aki a SIMEON-kép bornírt sakk-bábjait farigcsálta, pimzlizte, enyvezte? Az az ember tudta Danaét mítosz, merkantília, költészet, feleség-erotika, renezsánsz-színpad, kanális-kerítők és szexen túli béke ilyen csodálatosan tiszta síkjában ábrázolni, aki púpos utcanépek, banális szoba-portrék kereskedő-piktora volt?”

És így tovább, véges-végig minden egyes Rembrandt-képen, külön-külön ellentétbe állítva a magányos DANAÉ-val: ugyanaz a festő, hát valóban ugyanaz a festő? (Természetesen jó adag pamflet-point és bosszúállás van abban, mikor fanatikusan hangsúlyozom, hogy *nem* az esztétikai szépségéért szeretem elsősorban, hanem az *egyedüli* voltáért – de nincs az a dac-attitűd, melynek ne lenne valami objektív értéke.)

A pompa itt is jelen van, az az innen-onnan összelopkodott pompa: török legenda, barokk herceg-udvar, paraszt fioriturázgatás, amszterdami antikvárium-töltelék (pl. az agyonötvözött, agyonhímzett cipők az ágy mellett). Képeken nem jól látom, kandeláber-e vagy a mennyezetes ágy lába, tény, hogy a „tragizált Holbein” obszcénül német-ízű fogalmára nem lehetne szebb illusztrációt találni. Az önarcképeknél említettem a mondén, a *sznob* Rembrandtot: a DANAÉ-kép pompájában is van valami szalon-előkelőség, diplomáciai tárgyalások (szophoklészi) budoár-hangulata – nem annyira a mítosz, mint a dúsgazdag városatya, diplomata vagy hajótulajdonos miliője ez. Az embernek szinte rokoni, apai jó érzés, hogy Rembrandt egyszer ilyen helyen is jár, nemcsak Tóbiás-istállókban. Szinte szeretném (most már nem is apailag, hanem anyailag) végigsimítani a kezemmel Rembrandt állát: „milyen szépen meg vagy borotváltva – és honnan szerezted ezt a finom illatú szappant?”

Az ágy tipikusan a *feleség* ágya, s amellett tipikusan színpadi ágy. (Jól tudjuk, hogy kétféle színpadias kép van: az egyik, midőn úgy érezzük, jelképes színpadon vagyunk – a másik, s ide tartozik Rembrandté is, midőn látjuk, hogy valaki egy konkrét színházi színpadot *lefestett*, egy kulisszát onnan elhozott, s műtermében lemásolt.)

A párnák alakja, a takaró félrecsúszása egészen családias jellegű, régi házastársak szerelem-rutinja érződik rajta, unalom és perverzítés, verkli-ölelés és idilli disznóság „pot-de-nuit” szomszédsága. Ennek itt semmi „holland realizmus”-íze nincsen, inkább etikai jellegű, a házasság polgár-mítoszának, polgár-rendszerességének derűs és harmonikus oltára.

A testnek négy nevezetes eleme van: 1) az arc realiztikus mindennapisága, 2) a csípő lágyan mélybe-örvénylő sinusa, ellenállás nélküli vályúba-süppedése, medence-csont és hónalj között, 3) a lábak és has közötti túlságosan mélyre-moházott három-ágú árnyék szex-iránytűje, és végül 4) a fény izomlazító, csont-olvasztó melegsége, mely úgy kezeli az emberi anatómiát, mint gyertyaláng a pecsétviaszkat.

Lehet, hogy az efféle, Cysarz-típusú pastiche-koldulással nem jutok közelebb a DANAÉ rembrandti rejtélyéhez, de egyelőre, mert aggályos pozitivista vagyok, nem tudok egyebet tenni, mint az alkotó-elemeket végigvizsgálni: először a pompát, aztán a feleség-ágyat, majd a testet, végül azt az üres, piszkos teret, mely a hátulsó függöny elhúzása által vált láthatóvá, s mely oly riasztó ellentétben van mind a pompa cancelláriai zsúfoltságával, mind a feleség-idill melegségével. (Nincs furcsább dolog a világon, mint egy *meleg* nyers-gyümölcs. Mikor anyám a piacról élő csirkét hozott, a cekkerben e jámbor madarak teljesen átmelegítették az alattuk heverő szilvákat, körteket – a Rembrandt-idill ezt a típusú melegséget juttatja eszembe.) Ez az üresség nem metafizikai, nem puritán üresség: ez a *vászon* be nem festett üressége – primitív, bár hiány.

S jobbra fönt az amor-angyal, mintha csak az otrombán rajzos, kiábrándítóan művészietlen grisaille-okról került volna ide: vénség, ízléstelenség, kámea-vicc, idiotizmus remek esszenciája – kitűnő példa arra, hogy a régi mestereknél (mindenekelőtt Rembrandtnál) mennyire *nem* hatja át a képeket egyetlen egységes szépség-hullám: a legzseniálisabb festők képei is olyanok, mint egy-egy nagyszerűen berendezett úri-szoba – itt egy gyönyörű szekrény, ott egy mesebeli kandalló, viszont a sarokban esetleg egy nevetséges, ki tudja honnan örökölt almárium. Rembrandtnál nincs „kompozíció”: véletlen kompozíció-sikerek és kompozíció-illúziók vannak, de alapjában heterogén tákolmányok.

Rembrandt az a festő, aki leginkább ihlet bizonyos életformák átélésére vagy legalábbis kipróbálására, mely életformákban lehet, hogy van bőven esztétikum, de számomra mégis a *nem*-művészetet jelenti. Mi a DANAÉ hatása? Egy park éjszakai magányában víz alatt úszni; egy barna-sötét falusi hálószobában zöldbabot pucolni anyámmal; új fantasztikus-obszcén úszótrikómodelleket tervezni Párizsnak, angol lányok számára; pasának lenni egy gyöngyöző szökőkutakkal kipontozott és ciprus-árnyaktól eltemetett háremben; színésznek lenni, s olyan álarcokat ragasztani magamra, mint az 1663 körüli önarckép. Az élet legnagyobb titka: tragikus öregemberpofa és onduláló meztelen fiatalasszony – nem e két organikus rejtélyen fordul-e meg az egész Rembrandt-jelenség? Nem ez a két dolog érdekeli-e reggeltől estig: érosz és egyéniség, örök ölelés és örök hipochondria?

A „csámpás Mariska” meg az „arisztokratikus Giorgione-lótusz” mellett vannak átmenetek – az 1637-es ZSUZSANNA A FÜRDŐBEN. Itt az a kínos, hogy a formátlan test és a rejtélyesen vegetatív tér között nincs semmi összejátszás – az akt úgy van a térben, mint egy kard a tepsiben. A kettő külön él, misztikusan pislákolva pompa és falusi fürdő-dézsza között. Könnyű eset Brueghel: paraszt. Könnyű eset Rubens: grand-seigneur. De mi van itt? Polgár és herceg, művész és proletár milyen megoldatlan egymásba-vibrálása?

Az ÖLTÖZŐ BATHSEBA 1643-ból nagyszerűen jött azoknak, akik elintézik Rembrandt felderíthetetlenül bonyolult világát (persze itt nem Rembrandt „lelkének”, „művészi intencióinak” – van ilyesmi egyáltalán? – bonyolultságáról van szó, hanem a képek különböző vizuális elemeinek zavaráról) – tehát akik elintézik Rembrandt

bonyolultságát a „realizmus” és „misztika” kongó szavaival. Íme, a „realizmus”: egy cvikkeres vén duenna Bathseba tyúkszemét vágja. Ebben a „realizmus”-ban csak divatos festői szokást érezni, absztrakt rutint, míg a pompában, aranyos décorban valami valójában népies ösztönt, naivitást, közönségességet: maga a „bornírt” *Rembrandt* realiztikusabb valami, mint egy-egy naturalista trükk valamelyik *képén*. A nő pozitívra (hol vagyunk már DANAÉ egyszeri, egyetlen lebegésétől!) a jellemző rembrandti bambaságot, esetlenséget mutatja: nem naturalizmus, hanem *rossz*, ügyetlen rajz és beállítás. Boldog Rembrandt: minden rajzbeli gikszeredet és olaj-hígítási vagy sűrítési fiaskódat a témád „belső tragikumá”-ként könyvelik el.

Viszont végeláthatatlan gyönyörűség a Watteau–Turner hangulatban úszó háttér – abban is architektúra és vegetáció rendezetlen, XVII. századi viszonya. Ezeknek a léha név-kémiáknak, mint hogy Watteau-ba belecseppentjük Rembrandtot, s aztán megint Watteau-t Turnerbe, megvan a maguk nagy szenzuális haszna: saját fantáziánk, saját idegeink csak gazdagodhatnak tőle – mindössze arra kell vigyázni, hogy esszévé vagy szellemtörténetté ne züllesszük őket. (Az egész német *Geistesgeschichte* azért oly visszataszító, mert egy leírhatatlanul kéjes szellemi kis budoár-nimfából kolosszális hegeli szajhát erőszakol – *quel dommage*, milyen hercig lány volt.)

Ez is milyen érdekes: Rembrandtnál találni a legszutykosabb háttereket, kopott fal- és vaksi ajtó-kulisszákat, s ugyancsak nála az éjszaka virágzását, a sötétség futónövényeit, a köd életből hínárját. A tér két véglete: a tér mint négy deszkával elzárt proletár lyuk, istálló – és a tér mint a distancia rózsája, a perspektíva sejtelmes lombhalmaza. Ez a turneresen lobogó-porladó sejtelmes tér legszorosabb testvére, a DANAÉ-aknak: valami váratlan lebegés, tisztultság, felszabadulás van mindkettőben. A tyúkszemvágó boszorka mellett ez az atmoszféra és kert-misztérium! Mit akart Rembrandt? A kert impresszionisztikus leheletét vagy a tyúkszemes nénike „valóságát”? Mi lett véletlen műve a képein: a realizmus-e vagy a költői lebegés és álom-impresszió? Mi az ihlet benne, mi a konvenció? Ami nekünk ma misztikus táj-vallás, az neki talán csak banális háttér-töltelék volt. (Sohasem szabad elfelejtenem, hogy miért küzdök Rembrandttal, miért vizsgálom lelkemet az ő paradox tükrében: 1) hogy megtudjam egyszer, van-e különbség „szépség” és „biologikum” között, nem egyszerűen *egy-e ez a kettő*, és 2) hogyan éljek, hogyan kezeljem mozdulataimat, ételeimet, nőmet, bútoraimat, miféle új életbeli, színészi fogást tanulhatok tőle egyéniség-szerpem eljátszásához, a „*du musst dein Leben ändern*”-hez.)

Az 1647-es ZSUZSANNA A VÉNEKKEL gyönyörűen mutatja azt, ami a legjobban felhasználható az előbbi zárójel 2. számú szándékához, az egyéni élet egyéni modellálásához; ti. ez a kép is egyike azoknak, melyeken az embernek fátum-terhes *egyedülvalósága* érződik. Hogy Rembrandtnál azért nincs kompozíció, mert figurái végzetesen monológ-testek, vagy azért lesznek ilyen magánosakká, mert kompozíciója elemi módon slendrián? nehéz volna eldönteni, melyik az ok, melyik az okozat. Azt is homály fedí egyszer s mindenkorra, hogy a figuráknak ez a félig esetlen, félig misztikus egyedülvalósága egy világnézet és sors-érzés eredménye-e Rembrandtnál, vagy egyszerűen az „ügyetlen” festő technikai *faute de mieux-je*; mindig csak egy-egy modellre koncentrálja figyelmét, mikor az egyik kész, jöhet a másik, úgy-ahogy, oda téve az első mellé, s a ténfergő, külön-külön drótú babák mögött a turneri táj-hókuszpókusz?

(Ez a harmadik, soha el nem felejtendő: mindig, egy egész életen át szakadatlanul gyanakodni, hogy ami misztika, metafizika és szépség a művészetben, mindenekelőtt

a festészetben s tán még azelőtt is az építészetben, az vajon nem technikai trükk vagy technikai hiba? ezt a hibát persze nem „leleplezés” céljából keresni – ez kreténség volna –, hanem éppen azért, hogy a kép ezen misztikátlanság által még misztikusabbá, szépségtelensége által még varázslatosabban szebbé váljon érzékszerveim számára.)

Az itteni Zsuzsanna magánya nem „lelki” magány, hiszen valami mucai sans gēnel báméskodik ki a képből a néző felé, értelmetlenné téve az egész maskarádét: magánya inkább az emberhús, ember-test, ember-állat fizikai magánya, kevéssége és ezen kevésségből adódó patológia monumentalitása. A meztelenségnek ez a magánya, mely nem metafizikai, nem budoárosan intim, hanem éppen ez a csak Rembrandtnál érzékelhető valami (kedvem volna izolált hullát mondani) az onánia szerelmi légkörét idézi: ott van együtt a legálomszerűbb, legköltőibb, legédesebb, legmorálópiumosabb vízió és a piszkos ing, piszkos lepedő, nyomorúságos hipochonder magány. Ez volna a rembrandti érosz? *Egyetlen Danaé*, Nárcisz-varázs és Nárcisz-piszok, Turner-utánzó atmoszféra és Titus, Titus, Titus-mirage?

Milyen szép az a versailles-osan tiszta és „nett” lépcső-ív, melyről Zsuzsanna a mendencébe lép: ezt a rokokó-parki márványosan zengő eleganciát is szinte lehetetlen kapcsolatba hozni az önarcképek rongyos munkásával. Ilyen „úri” dolgok lebegtek ezerfényű szemed fekete kútjaiban?

Mennyiféle építészet a képeken: 1) a Simeon-templom tragikus és vásári tűzijáték-oszlopai s ívei (ezeregyéj!), 2) az öltöző Bathseba színpadias, mondvacsinált lépcsői és kiugrói, afféle elvont tér-koturnusok, és ez a 3) a hűvösen úri parki lépcső a kísérteties elegancia szobra. Minden idegenségük mellett érezni a rokonságot is a három architektúrában – talán az a legfeltűnőbb közös vonásuk, hogy mindig valami homályban fellángoló bűn, tovább vissza nem fojtható s most az éjszaka vakságába beszelzabadított perverzitás benyomását keltik (szintén azért, mert ritkán fordulnak elő).

Az egészen kora gyermekkori benyomásokat mindvégig megőrzöm, főleg akkor, ha tévedések, mint itt azt, hogy a hátsó vén zsidó: a török szultán. Azt ma sem tudom, hogy az a félig muszkának, félig Gracchusok anyjának öltözött figura, aki lehúzza a nőről a leplet: vénasszony-e vagy vénember?

A párizsi Zsuzsanna-tanulmányon (1647 körül) semmi nőies sincs: ronda beteg férfi bevánszorog reumájával az iszapfürdőbe. Vázlat és kidolgozás: milyen labilis fogalmak – és a kidolgozás minden aprólékos részletmunka dacára hányszor áll közelebb a XIX. század impresszionistáihoz, mint a vázlat. Vajon Rembrandt kora konvenciókényszeréből dolgozta-e ki egy csomó képét, avagy maga is jobban szerette a kidolgozottat, mint a vázlatot? Lehet, hogy nem azért csinálta ezt a vázlatot, mert szüksége volt rá, hanem hogy a „vázlat” ürügye alatt élvezze pesszimista orvosi gustóval egyes női testek undokságát. Vázlat-e, naturalizmus-e? – titok.

A félszer félméteres kis HENDRICKJE MINT A FESTŐ MODELLJE semmi nőieset, szerelmit vagy költőt nem mutat: kis, házi használatra való játék, nevetséges fokon nulla. Itt megint arrafelé vagyunk, ahonnan kiindultunk: a legkezdetlegesebb „lerajzoló” kedvnél, mely fenékgig megingatja hitünket, még Danaé szépségében is.

Az 1654-es, párizsi *Bathseba* mindeneelőtt „a modell” – egy meztelen asszony. Sem realizmus, sem barokk érzékiség – az unalomig, fádságig, spleenig indifferens, ruhátlan nő. Az ügyetlen tartás feltűnő, egymásra tett lábai lehetetlen, természetellenes helyzetben vannak, noha az egész nagyon természetes akar lenni. Az ilyen egymásra tett láb: vagy frech-mondén hotel-halli mozdulat, vagy gubóckodóan erotikus – itt sem egyik, sem másik, legföljebb valami cseléd-preciozség, festői lomhaság. Ez a sa-

vanyú Bathseba mintha Rembrandt akt-unalmán búslakodna: „mire jó ez az egész erőltetett levetkőzés?”.

Annál szebb az ugyancsak 1654-es, londoni *Fürdő nő*, amint felemelt ingével a vízbe lép – ez az egyetlen rokona talán *Danaé*nak. Hálóing izzadt prózája és víztükör sötét buggyanású költészete itt olyan harmóniában vannak, mint ott az ágy familiaritása és a bojtok, cipők álomszerű gazdagsága, pompája. Ahogy a *Bathseba* a „meztelen asszony”: költészet, realitás minimális éreztetését is kerülve, úgy ez a *Fürdő nő* „egy szép asszony”, a szépségtől egyformán eltávolítva minden rubensi akart szépséget, ideált vagy naturalista elemzést.

Mindig kínos és tiszta irodalmi szempontból meglehetősen meddő is az efféle „catalogue irraisonné”, de végig kell csinálni, mert néha jobban, nyugodtabban, sőt akár heroikusabban lehet élni tőle. Lelkiismeret-vizsgálat. Szóval erkölcsi funkció, nem művészi. Ha valaki véletlenül belenéz ezekbe a lelkiismeret-vizsgálásokba, ne azon jártassa az esztét, hogy milyen monoton jelzők és szürke paradoxonok kerülnek egy-egy kép alá, hanem képzelje el a „combat avec l’ange”-ot: egy abszolút fokon csak vizuális ember szemének végsőkéig feszített nyugtalanságát egy-egy Bathseba vagy Zsuzsanna vagy Névtelen Mosakvó előtt; a jelzők, németesen polarizált definíciók sorában ne a stílus modorosságát ítélje, hanem a művészet legelemibb kritériumaiért harcoló lelket. Biztos, hogy ez a „lelki tükör” mérhetetlen távol áll éppúgy a Verhaeren-féle Rubens-dithirambok hazugságától, mint a Simmel-féle Rembrandt-tanulmány indokolatlan rendszerességétől. Hogy sokszor mégis azt a benyomást keltheti, hogy csak l’art pour l’art definiálgatás és geil költősködés? Rembrandt annyira izgalmas, annyira kérdések kérdése az ember számára, hogy legolcsóbbtól legrafináltabbig, leggyerekesebbtől legracionálisabbig minden tapogató-tapintó módszert és módszerelenséget ki kell próbálni – egy lelket kell megmenteni, nem válogathatunk. Minden öncélú metafora-torna, kolduskodó utánköltés, definíció-virtuózkodás távol áll e loyolai gyakorlattól – ott, ahol esetleg díszes-gongorisztikus és affektált a nyelv, ott is alázat és aggály, pedantéria és fanatikus józanság, prózai higgadság vezetnek.

A *Danaé*nek két ellentéte lehet: vagy a nyomorékságig ordenaré „valóságos” asszony, vagy a grecói kompozíció-élanba belelendített, ornamentikába izzított figura. Egyetlenegy Rembrandt-képen érezni csak ezt az *abszolút* kompozíció-gustót, vagyis ezt az *abszolút nem* rembrandti dolgot: az 1632-es ZSUZSANNA ÉS A VÉNEK című képen (WIEDERGEFUNDENE..., 26. o.). Noha a két comb és láb itt is a rembrandti trottlisággal lóbázik lefele, kissé szétállón (de nem mint a V betű két ága, hanem mint két hólyag, melyek fönt közös szögre vannak akasztva, és a dudorodás miatt nem lehetnek párhuzamosak, hanem széttolódtak) – mégis, itt a meztelenség nem a hűsvoltával erotikus, hanem absztrakt drámai gesztusától, egy többdimenziós térbe való szétcikázástól. Milyen titokzatos érték ez a komponáltság, drámai lendület, sőt websteri hisztéria: mivel *egyellen*. (Talán rég kiderült már, hogy nem Rembrandt festette. Mit árt? Számomra Rembrandt úgysem lehet soha filológiai, műtörténeti probléma, hanem csak ez a három, gyerekkorom óta kísértő piros reprodukciós-kötet – egyébbel képtelenség törődni.) Az átlag-Rembrandt parazita-szintjei ráfutnak erre a „Grecó”-ra is – nemcsak a kancsal-kalimpa lábak, hanem a jobb kéz ügyetlen semmit-fogása s a kép jobb oldalán lévő vén tenyerének plump ráesése Zsuzsanna hasára. Érdekes, hogy még a legrafináltabban rajzoló festőknél is milyen gyakori volt régen az esetlen laza fogás és tapintás. (Vázlat ez a kis kép?) De mindez mellékes a volnornamentika, a legritkábban ízelhető egység, a dráma mellett.

Summa summarum (a legimpotensebb szó-impreszionizmus és „summa”, nem rossz összetétel) – a festészettel szemben mit tehetek?

1) Belevakítom magam az ecsetvonások alakjába, színébe, vastagságába, anyagába, kopásába, a dehumanizáció, a de-poetizáció, a de-szenzáció legfelső fokáig, mint ha sohasem lett volna témája, célja vagy értelme: *csak festékanyag és csak véletlen van*, a művész által még csak egy ezrelékkel sem előre kiszámítható koincidenenciák. Hogy kifejezhessem azt, ami Rembrandtnál centrálisan izgat és nyomorít, megaláz és megvált, ki kell teljesen kapcsolnom a „művész *intenciója*” című fogalmat.

2) Mint már a DANAÉ-tájon jeleztem: egy, a képen túli, a képtől független életmódot kell élnem és azt ábrázolnom.

– Az intenció és a megvalósulás *abszolút* távolsága egymástól, de úgy, hogy a megvalósulásban mindig érzem ezt az intenció-zavart, intenció-délihábot. – A Rembrandt-aktok: a test massa-magánya, a modell műtermi modell-pórsége – és a Danaé-világosság, álom, derű. Miért van az a vakon *biztos* érzésem, hogy Rembrandt sem a proletár pucérságot *nem* akarta (mondjuk, mint „realizmust”), sem az angelikus harmóniát *nem* akarta (mondjuk, mint „szépséget”)? Valószínűleg azért, mert nem ismerek még egy festőt, akinél a) általában oly bolond különbség volna jó és rossz alkotás között: a „trotli-kompozíciók” annyira festői balkezesség, lomposság *teljességét* mutatják, a stupornak olyan élettani hűségét és egészét, hogy élettani abszurdumnak látszik: egy-egy ilyen suta kép festője mást is tudhasson, mint ezt, b) az egyes képek ritikóan kép-*egyedek*: tónus, szín, festékrakás, célzat kaotikusan különfélék. Ez a magyarázata a tengernyi önarcképnek is – nem egész lehetetlen, hogy itt holmi alkat-pszichológiai érdeklődésféle is vezette Rembrandtot, de a lényeg: *különböző technikai szélességek, kiszámíthatatlanságok kipróbálása; játék-hipotézisek.*

Az *álarc-gustó* az önarcképeken: nem az az aláírásuk, hogy „1650-ben ilyen vagyok”, hanem egy kémiai kacér *kérdés*, a hipochonder színész kérdése: „1650-ben próbáljam meg, hogy esetleg ilyen legyek?”

I. Reneszánsz–barokk *elvi* humanizmus, elvi szubjektivitás;

II. hipochondria, tükör-neurózis;

III. *színeszi* szerep-virtuózkodás;

IV. arc mint az organizmus legblöffszerűbb (blöff és őstermészet ugyanaz) virága;

V. *ecset* és biológia: az arcon a legkéjesebb lucskos pemzivel utána-tapogatni az élet ritmusát – a legnagyobb leleplezés, de

VI. a legnagyobb titkolás is: arc az arckép ellen, arckép az arc ellen; a festékekkel újra-modellálja magát, átalakítja magát a festő. Rembrandt *ugyanazt*, halálos precízióval, az utolsó pontig ugyanazt csinálja az önarcképeken, mint amit a nők csinálnak saját magukon rúzzsal, púderrel!, pillamázzal: démonikus kozmetika;

VII. *etikák etikája*: a személyi lét nyomora, grotesksége, pompája és humbugja, épp azért, mert személyi;

VIII. a *variáció* mint a művészet egyik legősibb ihletője, lehetősége és célja: a legnagyobb kéj ugyanazt mindig átcifrázni, itt az átcifrázás valahogy kettős; az élet is átalakítja az „egy” Rembrandt-arcot, és azt is át- meg átcifrázza a festői technika. A *véletlennek* az a faja, melyet etikett-gyávaságból „konceptió”-nak szoktak nevezni az emberek. A nagy művészet és művész hihetetlen *egy*-eleműsége, egy-témájúsága!

Érdekes Rembrandtnál ez a két világ: van benne egy egészen elemi, vegetatív vonás, és ami ezen kívül van, azok a képei mind a másság, különféleség, egymástól idegenség netovábbjai.

(Aminthogy az igazi univerzalitás nem az, hogy az ember *csak* univerzális, hanem: ugyanaz az ember par excellence *nem*-univerzális is. Rembrandt is így „állati”: amellet, hogy a legorganikusabb, legtenyészibb és -bujább valami van benne, riasztóan, kiábrándítóan és nevetségesen *nem*-vitális, csinált, elvi, otrombán alkalmi és üres alúrjei vannak.)

Ki tudná megmondani, hogy a variációnak – az élet e legéletibb stílusának – mi a célja: egy-ebbé tenni az egyet (Rembrandt: egyebbé az egyetlen Rembrandtot), avagy szétbomlani a sokaságba, megszabadulni az egytől, az egyetlen Rembrandtból egész színész-légiót sokszorozni?

Nyilvánvaló, hogy egy ilyen arc-mániákus számára a női test, az akt nem sokat jelenthet. A Rembrandt-eroszt csak az arcképek őrző galériáján keresztülmenve lehet szemlélni és mérlegelni, ettől kapja a nő sötét jelentéktelenségét, mely negligable-jelleg persze a bája, mágiája is. Az élő akt, mely a valóságban bársonyos szírom – a képen tematikusan nyers, érdes és esetlen figura: lineáris otrombaság.

Ezzel szemben az öreg, ráncos arc a valóságban primitíven rajzos és plasztikus, de a festményen szinte tiszta fényre szétlobbanó, feslő, vonaltalan virág.

Az *idő* műve az arcon, a biológiai értelmű idő: egyrészt séma lesz az öreg arc, váz és „alaprajz”, másrészt szétfolyik, mitikusan akármi lesz, a nihilizmus, a hús belső húspesszimizmusa szédíti-olvasztja szanaszéjjel. A fiatal nő aktján *nincs* ez a kettősség; egyének egyéne és az életerő személytelen rezignációja, „akárkinek akármit” hangulata. S az ecset, a rajzoló izom, az olvadó festék éppen az életnek ezt a tragikus léhaságát, forma-nonchalance-át szereti.

Két biológiai formatan van, az

1) *idő* formatana és a

2) *kohabitáció* formatana –

vizsgálандók összefüggéseik és ellentéteik; rézkarc-világ és olaj-világ viszonya; karc és olaj látszólagos ellentétei, rokonságai 1) és 2)-höz viszonyítva.

Az *öreg* arc fénybe-oldottsága (lásd: az éppen szétrepülő öreg kutyatejbóbitát a sárga kamasz-virághoz viszonyítva): ez a „szerelem” Rembrandtnál – ez a szépség, a fiataltság, a feminin.

Tehát az erotikus triád:

I. öregség (idő plusz fényfoltok)

II. Titus-arcképek (1. gyermek, 2. fiú, 3. szép)

III. aktok.

A Titus-képek hangulatban nem különböznek az önarcképektől és egyéb öregektől, de az a tény, *tudott* adat, hogy ez „a festő fia” – valami egészen módosított erotikus levegőt teremt (felesleges mondani, hogy minden incestus- és homoszexualitás-asszociáció egészen terméketlen volna itt).

a) Az apai hasonlóság és

b) a fény-árny technika tragikus fátyla az apollonikus fiatalsgon: semmi esetre sem a clair-obscur a szomorúság hordozója, hanem a foltos festékrakás;

a két árnyék:

a) az arcot horizontálisan felező és

b) a pofacsontokból vagy szemgödrökből virágzó-buggyanó: *the erotic petals of decay*.

Folt-technikának és fény-árny botanizálásnak legmisztikusabb példája az 1657-es KIRÁLYOK IMÁDÁSA (209. o.) – itt a figurák mind a rajzos séma körül forognak, kivéve a kép közepén álló királyt; ezt viszont a szemgödrök árnya és az orr meg arc fé-

nye (pontosan a gesztenyefalevelek árnyaival teleszórt napos kerti út mása: fény és árny alakjai, vibráló váltakozásai növénytani egzaktumok – még a szél susogásait is hallani, amint szanaszéjjel tolja az árnyakat és fényeket az úton) teljesen kiragadja a képből, *nagyméretűvé teszi, virággá, érosszá, spleenné, idővé, szóval az igazán rembrandti Vénusszá. Minél nyomorékabb az arc, annál vénszibb, hiszen nem a rajz az izgató rajta, hanem az ecset-lenyomatok határvonalai, az ondulációk, ívek, iszapos csurgatások: ezekre a fogásokra pedig kagylózó szájaknál, csúrt-csavart orroknál, mélyen örvénylő szemgödröknél van lehetőség.*

Nyomor: Aphrodité-sinus.

A ZSIDÓ MENYASSZONY három eleme:

- 1) fénykép-realizmus („porcelán”-bőr)
- 2) fényfolt-flóra
- 3) kompozíciós „maladresse” –

a női arc „valóságos”, primitíven, naivan és aggályosan valóságos, amint ezt nemegyszer látjuk Rembrandtnál; ez a kettősség is állandóan váltakozik benne: az élet életserű és valóságos lényegét hol a külsőség száraz katalogizálásában, a virtuóz másolásban találja meg, hol pedig valami intenzitás, biológiai pátosz sejtetésében – az elsőnek eszköze a rajz, a másodiknak a folttechnika. E két technikai véglet (vonal és folt) között van egy harmadik technika, s amennyire a reprodukción látni, a zsidó menyasszony arcán is ez látható, ti. mikor a festék egyenletesen rétegződik rá a vászonra, ecsetnek nyoma sincs, fény és árny lágyan olvadnak egymásba, az egész arcfelület homogén, mint egy porcelánváza oldala. Ez a porcelánhomogénség adja az arc drámaiatlan, simán *másolt* jellegét. A kép egyéb részein bőven alkalmazza a durva pemzli-lenyomatokat, épp ezért kap az arc művészetén kívüli, inorganikus, más-honnan a képbe beleragasztott jelleget.

A kisgyermek minden betűt *külön* rajzol meg, mindegyik másképp sikerül, szemben a felnőttel, akinek betűi a kialakult kézírás egységes stílusába simulnak: ez a porcelános másolt arc úgy viszonylik a férfi ruha-ujjának s a háttér „puritán” kulisszájának kezeléséhez, mint két ilyen óvodista betű – két külön világ: külön siker vagy külön fiaskó

Ezen a képen nincs *egységes* ihlet: egész más izom és kémia-ösztönöket elégít ki az arc, mint a ruhák vagy a háttér.

Mily ügyetlenül, pszichológiátlanul áll a két figura; ebben a késő korszakban, 1668 táján, aztán végleg nem tudni, hogy rafinált ügyetlenségről vagy csődbe feneklett rafinériáról van-e szó. Tragikus egyszerűség és ordenáré „maladresse” tényei alig megkülönböztethetők. De nem is az a fontos Rembrandtnál, hogy ezen alternatívák között válasszunk, fontos és érdekes, hogy efféle kérdésekre állandóan kényszerítenek a képei – nincs alkotása, mely ne szuggerálná gyötrelmes szofisztikával, idegesítő kétértelműséggel: a legköltőibb költő-világot és a legtehetetlenebb, elnehezedett kezű és hályogos szemű dilettáns piktor-világot.

Azért nem tudok szabadulni tőle, mert az egész művészet művészet-voltát teszi problematikussá, mert folyton azt kérdezteti velem: van-e egyáltalán művészet? s a művészet nem éppen az-e, hogy néhány rendkívüli mester biológikus monotoníával tudja ezt a *kételyt* a művészetben felébredtetni?

Neurózis-e vagy affektáció, hogy míg a legtöbb embernek egy Rembrandt-kép „szép”, mert a szépség bizonyos elvi és hangulati követelményeit véli megtalálni benne – addig másvalaki azért találja szépnek, mert a szépség *problemátikus* benne, vagy mert egyenesen „nemszép”?

Két véglet: az egyik ember a képen egyszerűen a *valóságot* élvezi, a tartalmát, értelmét, némileg „díszítve” a mindennapot, a másik meg minden szépség belső *lehetetlenségét*, a művészet technikai *véleltelenekhez* kötöttségét élvezi, az örök-heterogén bukácslást: technikai akrobatizmus, valósághoz-tapadás és nihilizmus között.

Van-e ilyen tény, mint „kompozíció”, van-e olyan tény, mint „egyszerűség”? Ezeket a metafizikai otrombaságig barbár kérdéseket tehetem csak fel a ZSIDÓ MENYASSZONY előtt. Ez a két figura: két nevetségesen mafla fráter vagy két végzetesen resignált, ananké-hordozó ember? Összehajlásuk: a legprimitívebb vásári gyorsfényképészek póza, vagy egy öregedő „művész” keresett, kiszámított puritanizmusa? Rembrandt ekkor már a „szerkesztés” minden iskolás geometriáján és vitalitásán túl volt-e, és gőgös provokáló kedvében állította képébe modelljeit ilyen cselédesen, tudva, hogy ebből a művésziatlanségből is harmónia, egyensúly és szépség fog áradni, ha egyszer ő festi meg – avagy még ekkor is, 1668-ban, a szerkesztés iránti érzéken *alul* és innen volt, süket a művészet iránt? Mindkettőt egyformán el lehet képzelni.

A leghalványabb sejtelmem sincs, hogy mit értett Rembrandt „stilizálás” és mit „valóság” alatt. Lehet, hogy amit ezen a képen a prózai valóság legkorlátoltabb másolásának látok, az volt éppen Rembrandt számára a művészet, a stilizálás, a jelképes décor – és fordítva. A férfi keze a nő mellén (kínosan *lapos* ez a kéz egy gömbölyű női mellhez: említettem már a „greco”-Zsuzsannánál, hogy régi képeken milyen rosszul fognak, tapintanak az emberek) – miféle mozdulat ez? Esetleg szimbólum? esetleg valóság? nehézkes kompozíciós trükk? stilizált primitívség? Persze ez az ezer-lehetőség a kép charme-ja, trottliságtól misztikáig, bravúrtól csak-gikszerig.

Pontosan ezt a probléma-léggört árasztja az 1668–69 körüli TÉKOZLÓ FIÚ VISSZATÉRÉSE. Külön „kompozíció–nemkompozíció” izgalom az apa és a fiú a kép bal oldalán, s aztán ennek a bal oldalnak viszoňya a többi három alakhoz. A térdelő alaknál ugyanazt kell kérdezni, mint a ZSIDÓ MENYASSZONY vőlegényénél; ez a térdelés egyetlen perspektívának köszönheti groteskségét vagy valami grecói stilizáló ösztönnek? Greco neve már csak azért is eszembe jut, mert a fiú fejének naiv-szabályos árnyéka az apa ruháján egészen olyan, mint egyes Greco-figurák értelmetlenül közeli árnya a háttéren (földön vagy égen), mi által az a háttér kulisszává stilizálódik (pl. lóláb árnya a felhős égboltozaton!). A térdelő fiú így tökéletes abszurdum: a megrövidült lábak vad *tér*-érzést szuggerálnak (illetve igyekeznek szuggerálni), a szinte hieratikus profilba csavart és árnyékkal primitíven körülvonalazott fej meg *sík*-érzést ébreszt. Mi ez? Giottóskodó póz, affektáció? Avagy blunder? Kísérletező rajz-oktató vagy nihilista öregúr alkotása?

És a három homályos alak: mennyire megszentelte Rembrandt a komponálatlanságot! a szenzualizmus nem sejtett sűrű és sötét kútjait nyitja fel az emberben három ilyen rembrandti módon „összefüggéstelen” alak. Ezek nem úgy állnak, ahogy az emberek az életben állnak, s nem is futja őket át *egy* grecói lendület árama. Mi történik hát itt? (Vagy mi történik ezen a titokzatos, se-komponált, se-komponálatlan csoportosítás legszebb virágán, a POSZTÓSOK SZINDIKÁTUSÁ-n?) Honnan ez a rendkívül érzéki, nyelvre, ínyre közvetlenül ható elemi erő, éppen ebben a tényben, hogy figurák egymás mellett álldogálnak?

Vegyünk két végletet: 1) egy modern fotográfiát (végtelen öröm és kincs van bennük: az intellektus lucullusi lakomái) és 2) egy reneszánsz kompozíciót; az „egyik ember a másik mellett” erkölcsi és tér-mértani tényéből mindkettőnél kimarad a humánus, az ontologikus spleen. A reneszánsz képen túlságosan érzem a dekoratív foltot,

a szándékolt irrealitást – a „sachlich” fényképen a „most leleplezem a valóságot: nézd, milyen fantasztikus!”-féle attitűdöt. Egyik sem emberi.

Rembrandtnál azonban éppen ez az *emberi* van meg (valószínű, hogy az ilyesmi neki esze ágában sem volt, de tény, hogy mégis így érezzük): olyan *ember-gustót* ébreszt, mint egy élő ember húsa egy kannibálban – miért érezné különben az ember ezen képek nézésekor éppen a nyelőcső eleji és végi tájakon a gyönyörűséget? Senki realizmus és dekoratív átalakítás pólusai között oly ravaszul, oly akaratlan diplomatikus-sággal nem vitorlázott, mint Rembrandt. Ha akarom, megtalálom benne a fénykép-szerű imitációt, ha akarom, meg a kísérteties átszellemültséget – s ha akarom, megint egyiket sem.

Az alakok *keveset* nyúlnak egymáshoz, külön úszkálnak, mint három-négy víziróza vagy lapos mocsári levél a kissé túlszabott medencében. Tehát 1) egymásba át *nem* vezető mozdulatok; lehetőleg semmiféle vagy minimális gesztus és 2) *kissé* (ez nagyon fontos!) nagyobb üres tér köztük és körülöttük, mint amennyit az ember várna vagy odaillőnek gondolna.

Álmodni való pastiche: ugyanaz az emberi alak, mint

1) Giotto-*bábu*,

2) Raffael-*ornamentika* és

3) Whistler-*atmoszféra*: – egyszerre.

Nincs művész, akinél a bibliai téma és a hozzá modellül szolgáló amszterdami vagy leydeni alak perverzebb viszonyban volna: egyik pillanatban úgy látni, hogy csak naiv modell-másolás az egész kép, a bibliai téma soha nem volt ilyen léha és átlátszó módon ürügy – a másikon meg a vallásos pátoz teljessége önt el. (Az olasz reneszánsz képeknél egyáltalán nincs meg ez a belső ellentét.)

Ott van a KEGYVESZTETT HÁMÁN 1655-ből. Első rápillantáskor az jut az ember eszébe: lehetséges, hogy valaki a kegyvesztettség érzésének tragikus erejét ilyen precíöz, etikettszerű mozdulatokkal ábrázolja, mint hogy egy ember lesüti szemét, petyhüdten a mellére fekteti a kezét, és egészben véve kissé ferdén tartja magát? – Ehhez még két különálló alakot fest, közönyös arcokkal, amivel aztán kész is a kép: sem természeti, sem építészeti háttér nincs. A figura arca prózai durvasággal modern, a mesebeli turbán úgy áll rajta, mint az operai kórista zsigolon a dominikánus csuha párizsi színházakban: majdnem vics. Ez a témának tudatos egyéni felfogása, vagy *abszolút* füttyülés a témára? Ez nem lehet más, mint portré-gyakorlat, vagy divat-terv – *Vogue!* – egy Ezeregyjéj-partyra. Ez a Hámán juttatta eszembe a fenti álom-lehetőséget: baba, dekoratív kompozíció-töltelék és impresszionista ecset-technika szintézisét. Mindháromból van valami ebben az alakban.

Minek ez az alak? Micsoda ösztöneit elégítette ki vele Rembrandt? Se portré, se drámai mozgás (mint az 1632-es „wiedergefundene” Zsuzsanna!), se epikai, se pszichológiai izgalom: mi ez? A ténfergő ember: vagyis az, amit az 1668-as TÉKOZLÓ-val és a POSZTÓK-kal kapcsolatban említettem: miliő, epika, lélek, jellem, mozgás egyformán lehűlnak, lefáradnak róla, s marad testi magányban, kissé bő térséggel véve körül magát.

1) Egyetlen alak minden ornamentikus gesztus nélkül: szegényes,

2) a kosztüm pompája: túlságos otrombasággal teátrális.

Pontosan meg kell vizsgálni a grecói „üres” hátterek és a rembrandti üres hátterek lényeges különbségét az „ember magánya” szempontjából. Rembrandtnál (itt a HÁMÁN esetében különösen) a nyugtalanító és érthetetlen az alak realitása és a kö-

dös-üres háttér misztikája közötti összefüggéstelenségben van: *Hámán* prózai mozdulata, statisztia-ügyetlensége kizárja a háttér titkos homályát, s a háttér kacér puritanizmusa kizárja a figura jámbor evilági voltát.

Egy ember kissé félredől, és mellére teszi a kezét – s máris *Hámán*, már bibliai alak, már történelem, mítosz és teológia? Ez nagy lecke volna, ha akaratlan is. A mítoszhoz tehát nem kell nagy gesztus, nagy művészet, szépség és festészet: valami emberi minimum és *ügyetlenség* is elég már az egészhez! Ez lényegesen más dolog, mint a Biblia „humanizálása”, az Ószövetség jeleneteinek amszterdami proletár- vagy polgár-világba való átplántálása, ami egyébként szóra sem érdemes óvodai társasjáték volna.

A HÁMÁN-kép a kikerülhetetlen belső Rembrandt-önellentmondás fókuszsa – just maddening!

A „leegyszerűsítés” kérdése. Elmondatott nemegyszer, hogy Rembrandt egy pár lényeges figurája „egyszerűsíti” a drámai és epikai témákat. De az a benyomásom, hogy *kevés* (a legmerevebben számitanilag értve a dolgot), kevés figura szerepel Rembrandtnál, amely figurák egyáltalában nem egy „egyszerű” kompozíció szerves alakjai, hanem épp ellenkezőleg, nagyobb, ünnepélyesebb kompozícióba szánt figurák, de a többi figura hiányzik, elmaradt. Ez éppen nem leegyszerűsítés! A HÁMÁN-kép főhőse nem igazán magányos: *véletlenül* most egyedül van, mint egy színész az öltözőjében, mielőtt kimenne a színpad nagy tömegjelenete közepébe.

De ha Rembrandt és mindenekelőtt az ilyen HÁMÁN-féle képek ennyire problematikusak, mi a nem problematikus alkotóművészet számomra? A *Vogue* angol kiadásának March 2, 1932 jelzésű számában: egy színes fényképből álló jaeger nőruha-reklám. Itt *van* kompozíció, mégpedig a javából, van erotikusan meggyőző realitás, van szentivánéji költészet, van rafinált puritanizmus, van barokk teatralitás: nincs az életnek az a kéjes izgalma és szenzációja, amely itt, a lehető legtökéletesebb kifejezésben ne szerepelne. Két nagy színfolt: az alsó, ülő nő vörös, a felső, víziószerű magasságban lebegő kék; a háttér: egy fehér dívány-hát, mely egyszerűségében már nem is dívány, hanem a semlegesség anyagi minimuma, s efölött valami szürkés, gyöngyszerű s hajnalارانytól virágosodó üresség: szalon-közöny és teremtés előtti Isten-spleen keveréke. Mi az oka, hogy ezt a lenézett reklám-fotográfiát meggondolás nélkül Rembrandt elé helyezem, hogy erre naiv mohósággal reagálok? A kézenfekvő magyarázat: ordenáré, ízlés nélküli ember vagyok, akit az aktualitás, az erotika, a valóság és az elegancia jobban érdekel, mint a „művészet problématerhes és transzcendáló világa” – ezzel a magyarázattal nincs elintézve a dolog, mert pontos definícióját, biológiai analízisét kellene adnom az „ordenárság”-nak és „üres hotel-mentalitás”-nak. Azonkívül akarva, nem akarva (inkább nem akarva) egészen más háttérből kinőve élvezem az ilyen fotográfiákat, mint a Rembrandttal életében soha nem törődő golfbajnok vagy görli, akik valószínűleg nemcsak Rembrandttal nem törődtek soha, hanem ezekkel a reklámokkal sem, mint képekkel. Ha az efféle reklám izgatta őket, úgy világos, hogy csak abból a szempontból, hogy az ott ábrázolt ruhát megvegyék, viseljék.

Talán a jaeger-reklámot nem mint képet élvezem, hanem mint minden művészettől független valóságos életjelenséget: mint élő nőket, virágokat, könyvformákat és egyéb tárgyakat? Ez a szemléletem viszont nemcsak a jaeger-reklámokra áll, hanem a Rembrandtokra is – nézek-e én egyáltalán egyes jelenségeket mint „művé-

szetet”, másokat mint „valóságot”, nem abszolút azonos és egy mindig e két szemléletem? Az élő nő is „opus”, a Rembrandt-kép is virág vagy hajnal vagy közérzet: hol itt az „élet”, hol itt a „művészet”?

Mindig a realitás és nem a fantázia: el tudom képzelni egész életművem mint egy Montaigne- vagy Saint-Simon-féle óriás-naplót, melynek mámoros és önellentmondó kódája abban állna, hogy fölkiáltanék: „végre sikerült teljesen megtisztulnom a magam sem tudom honnan szedett mű- (opus-) neurózistól, s átadnom magam a tiszta, improduktív, írás-szűz életnek”. Az élet oly abszolút gazdag és provokáló, hogy a fantáziára nincs idő – illetőleg a fantázia maximuma ex definitione nem lehet más, mint a realitás *hiánytalan* jelenvolta. A fantasztikum mindig a kiszámíthatatlan meglepetés: márpedig álmaim, vízióim a legkiszámíthatóbb sémák – a csoda, a felfordulás, a titok mindig egy új villa, egy nem látott virág, nem sejtett találkozás, utcát keresztező nő. Ahogy Rilkenél éreztem: mindig egy primitív korszakra jellemző, hogy „intellectio”-életét *gondolattal* elégíti ki, míg az igazi intellektus az *érzékléseivel* – itt ugyanezt élem át: a primitív fantázia álmodik és hallucinál, a teremtő, fantasztikus fantázia másolja (igaz, *abszolútan*, de másolja) a valóságot. Ennek a radikális fantasztikumnak jelképe és tudományos kísérlete éppen egy ilyen napló, mint ez is.

Takács Zsuzsa

ÉDES CHURCHILL, KÖSZÖNÖM A TÁVIRATOT!

A KACSA című bulvárlappal fenyegetett, mondván, hogy megírja az egész történetet, ha mozdulni merünk. Miután béklyóban guggoltuk végig az értekezletet, melynek egyetlen szónoka ő volt, ezerkilencszáznolcvankilencben a demokratizálódó Magyarországon, álomban. Levette rólunk a láncot, sajjgott a bokám, az asztal lábához szorítottam, hogy dörzsölje az, mivel az asztal mozoghatott, csak mi, a tanszék oktatói nem. Szerettem volna hallani magát a történetet, amit, esetleg, megír. Szomjaztam az indítékok feltárását, ösztönéletünkről lehullását minden lepелnek. Hogy esetleg szerelmes vagyok őbele? Vagy ő énbélelem? Esetleg mindannyian egy volt rektor képmásába a Tanácsterem falán? Lehet, sötét dzsungel a nemiség. Éles, bozótvágó késsel is alig haladhatni benne. S a festmények egyébként módfelett vonzanak, talán ez beteges! Láttam, lelkükben

néhányan máris bólogatnak, elöntött a vörösség,
miért is viseltem a múltkor kalapot
az Ernst Múzeumban? Fölismert.

De jött az újabb fordulat,
miszerint mi tizenketten nem vagyunk, csak ő van.
A kiirtás hírére nehezen vesszük, nyomorult
páriák, csak morgolódunk. Bár nem lenni jobb,
belátom, túllebegni minden piramis-határon.
Olvasgatni ott fenn Churchill memoárját:
„az emberiség keblét roncsoló X nevű káplár
... satöbbi.” A nevet, ki tudja mért, nem
merem ideírni.

Ó, emberiség keble, kövekkel tele.
Egy farkas vonszolódik a folyópartra. Nem tudja
megemészteni, hogy a felfalt barikák hasában
kővé váltak. Közben titkárnőnk bekopog,
kapok egy rejtjeles táviratot, a megfejtése:
ne egyél követ! Világos, bólíntok, azaz:
ne faljuk föl egymást! De hiszen a farkast
ki merné megenni? A veszély inkább a bárányok
oldaláról fenyeget. Túl közel ülünk, s ez nem jó.
Vagy öl vagy ölel az ember, ahogy ez köztudott.
Jobb távol!

Édes Churchill, köszönöm
a táviratot, de írd meg, rejtjelezve bár,
ha nem esszük meg egymást mi magyarok,
mi lesz Angliával? S az Entente győzni fog?

Podmaniczky Szilárd

EGY BEÁLLÍTÁS KÉPEI

Forgatókönyv ingyenceknek

Az eget vékonyan csipkefüggöny takarta el, s egy új zöld pulóver illata szállt a levegőben, mint azon az estén, mikor egy famentes zacskóból pirított mogyorót csipegettem, és arra gondoltam, hogy mekkorára megduzzadhat egy folyó, micsoda erővel lökheti félre a precízen felrakott homokzsákokat, a gátőr pedig riadt mopedjén száguldhat az eső áztatta keramiton, hogy a beázott telefonvonal helyett ő maga legyen a hír, hogy szeme alatt a vizenyős lila bőr mindent eláruljon.

Már meztelenül álltam az ápolónő előtt, kezemet hosszú sétához készítve magam elé tartva, mikor eszembe jutott, hogy az övszereket az öltözőfülkében felejtettem, az

ápolónó meg hosszú szempillája alól olyan tekintetlavinát indított felém, keblét oly ellenállhatatlanul emelte ki fehéren domborodó munkaruháján át karba font karjával, hogy menten mentem a villanykapcsolóhoz, és mély sötéttséggel árasztottam el a műtőt. Kezemet továbbra is magam előtt tartottam, mintha bármelyik pillanatban felgyújthatnának egy zseblámpát, vagy villanhatna egy reflektor, akár egy szike. Szisszenést hallottam, valahonnan egészen közélről. Megálltam, hogy várjak. Éreztem, bal kezem egyik körme alatt mintha tű hasítana át.

A pirított mogyoró még bőven tartott, bár a papírzacskó helyenként beszakadt, és apró barna mogyorószemek hullottak a kockamintás műanyag padlóra. Épp egy újabb barna tok kibontásán fáradoztam, mikor karomba pici halovány gyöngeség költözött: nem tört a *mogyi*. Hiába nyomkodtam váltott kézzel, a tenyér csontosabb részeivel, egyszerűen megmakacsolta magát, s a finom bordó héjú magocskák tovább kuporoghattak a sötétben. Arcom piros lett, forró és nedves. Egy utolsó erőfeszítésre szántam el magam, s középső ujjamon feltámasztva a mogyorót, hüvelykujjam éles körmét nyomtam tiszta erőből a csontkemény magházra. Hirtelen apró reccsenés, arcom pirosa alábbhagyott, s ezernyi nyílvevessző rohant át rajtam. A mogyoró héja mint éktelen kiáltás szaladt be körmöm alá. Kibuggyant az első vércsőpp. Olyan bordó színe volt, mint a kényelmes foteleknek.

Az árhullám levonult, a zsákok lisztel teltek meg, s már mindenki készülhetett az újabb árvízre. A gátör a tévé előtt ült egy mély-puha fotelben, olyanban, amilyenben az írók szoktak pipázni, mikor azt hiszik, mindennel elkészültek. A gátör gátórsapkáját tarkójára tolt, s szemét le nem vette a *kánkánt* járó lányokról. Keze a címkétlen, literes borosüveggel együtt megállt a levegőben. *Azszannyukat*, mondogatta, s fejét meg-megforgatta a szeme és a tévé közé ékelődő tengelyen. A gátör torka érdesre száradott. Szájához emelte a zöld borosüveget, mélyeket kortyolt, mintha egész teste szomjazna. A képernyő elhomályosult, zöld tónusba tűnt át, a mozgások pedig felismerhetetlenné tették az alakokat. *Hej, azok a combosok*, gondolta a gátör az utolsó korty közepette, mely némi habból és ropogó szemcsékből állt.

A mogyoró fülszagató élesen recsegve hasadt ketté.

Ujjamat az ápolónó ajkához érintettem, bár nem tudtam, miféle ajkak lehetnek ezek. Puhák, feketék és forróak voltak. Föltérdeltem a műtőasztal végére, s a testet kerestem magam előtt. Két lüktető bokára találtam, két egymástól távolodó lábfejre. Majd egyre feljebb az elülső sípcsontizmot, a szárkapocsizmot. Aztán: tenyerem halkan sikoltva végigfutott a kétfejú lábszárhajlító izmon, föl a nagy farizomra, s a derék karcsú hajlatában pihent el, kissé belefáradva az anatómiába, de merészen és még kicsit ismeretlenül.

A mogyoróhéjak vastag rendekben borították a műanyag padlót, fölbontva a minták derékhadát, melyek egy primitív katakombarendszer színes vázlatát juttatták eszembe, amit áradások idején hideg, kövér hólé borít el. A tasakból újabb mogyorót bányásztam elő, vérző ujjamra gondosan ügyelve, nehogy megfessek az *élvezeti cikket*, hogy az áru minősége parttalan maradjon. A kivett darabkát hosszasan nézegettem, forgattam, s a feltörés ellen kiépített masszív bordázat valami kegyelmet ébresztett bennem, vagy legalábbis annak halovány árnyékát merítettem föl. De megértve, hogy mindez a megtöréssel, a bordázat berepesztésével alkothat egész rendet, fogtam vékony sötét filcem, s elkezdtem egyenként írogatni a töretlen barnás tokokra, hogy: TÖRÉKENY.

A gátör ujjai egy pillanatra elgyöngültek, kimaradt közben egy fogás, s az üresen hulló borosüveg az asztal peremén megpördülve zöld szilánkokként szóródott szét a porcelán hamutartón, mint arcul ütött fény sugar. A gátör átkapcsolt egy *veszterm* filmre. *Vizkút* ivott tíz markos legény. Aztán beúszott egy gőzhajó, és kikötött. A gátör a biztonsági berendezéseket figyelte a folyó partjain. A hajóból kilépett egy napernyős, finom csipkével futtatott hölgy, majd az átjáró csuszamlós deszkájáról a folyóba pottyant. A gátör feltépte a fotel karfáját, s a borosüveg helyén a levegőben szorította. A víz elsodorta a kapálózó hölgyet a hajótest mellett, vitte tovább, a következő kikötő felé. Ekkor a tíz duhaj legény megjelent a parton. Előbb lecsatolták a coltokat, aztán, mint föl zavart békák, egyenként hullottak a vízbe. A gátör, kiguvadt szemekkel s nyögve, együtt úszott a bátor fiúkkal. Kezében a karfával, gyorsúszómozdulatokkal egyre előbbre hajolt a képernyő felé, ahol az örvénylő víz fel-feldobta a tusaodó hölgy napernyőjét.

A következő képen már kint álltak a parton, derék magas gyomok között; az ingujjakból csöpögött a víz. A gátör megkönnyebbülten illesztette vissza a karfát. A hölgy boldogan, bár kissé még fuldokolva, mozgó kebellet, csókot hintett a körülötte álló kilenc hős nedves ajkára. A tizedikkel pedig, aki a napernyőt is megmentette, s ezért ezt életre szóló ajándékul kapva, egész sokáig csókolózott.

Az ápolónő puha, forró tenyerét vállamra tette, aztán zizegő ujjait leúsztatta hátamon, s szelíden csípőmre helyezte. Ajkait kerestem felváltva. (Rengeteg dolga van ilyenkor az embernek, szinte képtelenség egyszerre mindenre odafigyelni.) A levegő kissé hús volt. Éreztem, hogy fázódik a derekam. A mogyoró meg mintha nem akart volna fogyni. A lakkozott asztal már tele volt *törékeny barna* foltokkal. Kiemeltem egy újabb szemet a szétrongyolt tasakból, de csak odáig jutottam, hogy: TÖR – kifogyott a filc. Letettem *így* a többi közé, de roppantul *kilógott*. Hát feltörtem, és megettem. Ám ott volt még egy fél zacskóval. Szerettem volna teljesen helyreállítani a természet rendjét. *Én-min-gyárt-ké-szva-gyok*. Az ápolónő erősen szorított magába, vállamat karjával, derekamat lábával fonta körül. Hirtelen zörrent az ablak. Felugrottam, s elhúztam a csipkefüggőnyt. A gátör arcán a vizenyős lila bőr mindent elárult. A folyó valahol átzúdult a gátakon.

SÁRI ÉS A FÉRFI ÉS A NŐ

Minden kisebb alkalommal imádkozok. Összekulcsolom a kezem, és azt mondom: *Sári és a Férfi és a Nő*. Ilyenkor vastag pulóvert viselek. Hónaljban szűk. Szürke. Vonat robog az ablak alatt. Imádkozok az utazók életéért. Vedelik a sört az utasellátó kabinban. Értük is imádkozok. Néha megcsúszik vállamon a pulóver. Ilyenkor összeroppantok. Kényelmetlen, de két tenyerem egymáshoz tapasztom, és halkán imádkozok: *Sári és a Férfi és a Nő*. Gondoltam arra is, hogy nem térdelek le többé. Csak úgy állok az ablak előtt a szótlán függönybe bámulva. Bámulok. Vagy megérintem a falat, és pulóverem recsegésébe temetkezem. Sokáig tart ilyen elhatározásra jutnom. Meg-

fontolom a dolgokat. Az eseményeket kivetítem a jövőbe, a távoli jövőbe, ötven-hatvan évre, ez a biztos, és figyelem, követem, hogy mi lesz. Vagy mindent megértek, vagy egyedül maradok. Igen, magányosan. Így fekszem ki a napra. Kifekszem a napra, talán ott életben maradok. Már hajnalban kifekszek a napra a nyirkos fűbe. A hajnali sugarak úgy találnak rám, mint valami összegyűrt dobozra. Van bennem valami? Persze szótlánul. Ha beszélek, akkor sem értem, mit mondok. Nem lehet érteni. Homályos. Talán a szavakat, azokat amúgy is mindenki ismeri. Mindenki. Ez szép. Senki. Eszelős tömeg. Tömegben soha nem imádkozok. Ha imádkoznék, akkor se hangosan. Csak nézném az előttem rohanó tarkóját, mereven, a nyak erekcióját, és magamban imádkoznék: *Sári és a Férfi és a Nő*. Tavasszal különösen nagy, nagyon nagy a rohanás. A téli szelídség oly hirtelen olvad szét, azt sem tudom, egyik-e vagy igyak. Elismerem, nyár van. Talán nem kellene ennyire őszintének lennem. Talán nem kellene többet tudnom a világról, amennyit egy nő, egy nő, aki halálosan *olyan*, akit könnyebb lenne megölni, mint megérinteni, aki mindezt tudja, és egyetlen éjszaka alatt szabaddá tesz. Reggel dzsemet eszek kolbásszal. A vaj hideg. Nem kérek. Köszönök, és azt mondom, minden nagyon finom volt. Ízlelgetem a levegőt. Lehet-e még imádkozni. Jobb, ha nem teszem. Valaki meglát, és akkor végem van. Nem gondoltam, hogy ilyen könnyen nyílik az ajtó. Mert hát sokáig be sem lehetett lépni, feszült a retesz, nem lehetett bemenni a másik szobába. Most már bementem. Itt időzök egy kicsit. Szemem még káprázott, de nem botlottam föl semmiben. Azt hittem, van itt valaki. Hallottam a légzését, ahogy ki-be, és mintha egy pohár langyos vizet öntene a padlóra. Aztán csend. Vajon ki az? Talán ha rálépnék a lábára. Vagy hozok egy rongyot, és felmosom a vizet. Vitatkozni nem szabad. Szóval egy határozott rúgást engedtem meg a sötét levegőbe. Puhát ért. Fáj a lábam. Azt mondta: *Na*. Ki az? – kérdeztem. Próbáltam csendben maradni, de újra elengedtem a lábam. Most a másikat. Semmi válasz. Úgy kellett állnom, mint valami szobornak, mint egy obeliszknek, bemártva forró csokoládéba. Édesen és setéten és hülyén. Imádkozni akartam. Összeszorítottam a tenyerem, és vártam, hogy elkezdjem: *Sári és a Férfi és a Nő*. De nem jött ki hang a számon. Persze, csukva volt. Aztán könyörögtem, hogy csókoljon meg. Tartottam a szám. Mindenek elé. Felemeltem a fejem, a torkom kívül szabad volt. Egy mozdulat, és mindennek vége. Mindennek. Ezt nem tudom végiggondolni. Mindennek. Szóba jöhet. Már vártam. Arra az éles pengére gondoltam, amit a sötétség leple alatt a kezében szorongat. És ő is csurom várakozás. Talán előbb begombolja az ingét. Ha van rajta ing. Vagy először magán ejt sebet. Könnyűt, találomra. Azt hiszem, szeretné tudni, hogy erős vagyok-e. Mert ha erős, akkor meggyűlhet velem a baja. Talán saját végzetébe rohanna. Örültem, hogy tétovázik. Hogy nem meri megtenni. Hogy győztem esetleg. Itt állok előtte, és nem mer mozdulni. Meglehet, kap egy tekintélyes pofont, és sírva fakad. Vagy arra gondol, hogy elhibázta, csak a mellemet sérti fel, a bordák ellenállnak. Sőt, mire képes, gondolja, ha bordáin felzúg a levegő. Ha, gondolta, mégis akkora izmai vannak, mint egy bőséges elefántnak... Óvatosan lépkedtem hátra. Arcom a mennyezetnek vetettem. Még mindig vártam. Hátha sikerül begombolni az ingét. Aztán gyorsan bevágtam az ajtót, rátoltam a reteszt. Kis hülye – mondtam magamban. Felbontottam egy üveg bort, és imádkoztam: *Sári és a Férfi és a Nő*. Nos, így telt el, ez volt várakozásom éve. Hiányos öltözékekben békatalppal, birkózóblúzban. Azt hittem, megölel. Sárga nadrágja egy padnak támaszkodott. Azt hittem, megöl. De oly távoli volt. Azt mondtam, azért oly távoli, mert kizuhantam az ablakon. Talán hazudtam. Egyetlen üvegszilánk nem ékelődött az or-

romba. Így könnyű, gondoltam. Könnyű asztali labda. Gondoltam. Pattog. Le kell ütni, tenyérrrel, váratlanul. Hogy ne lehessen szemmel követni. – Na, jó, elegendem van magamból. Kis fehér kezem, váratlan fülcimpám. Az égben, mi? Kicsit kevés ez az idő eldönteni. Érzem, kevés az idő. Bele kell mosódni. Ez, persze, tőlem nem telik ki, mert folyton imádkozok: *Sári és a Férfi és a Nő*. Pedig meg akartam kerülni a törvényt. Az ok egyszerű: itt mindenki vidám. Nem érzik a gyökeresen beállott kirekesztést. – Puff, na jó. A falon medvebőr – és egy puska. Szerintem aljas dolog. Megkérdézem. Anyagelvű szórakozás. Nem baj. Hozom magam. Viszem. Leültem játszani a zongorához. Ballal kezdtem. Szerettem volna, ha nem értik: *lill szekszi görll*. Ezt játszottam, nyögve. Cipőmet erősen szorítottam lefelé. Kellett. Be kellett bizonyítanom, hogy túlélem, hogy kibírom, mintha minden pillanatban búcsú, elköszönés töltene el, azt is, ahogyan beszélnem vagy hallgatnom kell, magam vagyok, és kevés az idő, kevés, ahogyan várok. Pontosan. Bevertem a fejem, mikor kinéztem az ablakon. Azt hittem, jön valaki. Belelép a fűbe, behozza a postát, és leül, könnyedén, mint egy jóképű, merész humanista. Nem tudtam, miféle nyomok lapulnak a fűben. Pedig a fűvet is kérdeztem, halkan, lábujjhegyen, lábujjvölgyön át. Az imázsámolyon ültem elfekvő gondolatokkal. Ügyesen. Szikrázott a szemem. Talán valótlant állítok. De nem baj. Báj, nem? Rátámaszkodok egy fára. Kérge vékony, merész vagyok. Jó! Gondoltam, most imádkozok ezért: *Sári és a Férfi és a Nő*. De nem tettem. Arcomat a falhoz szorítottam, és megszagoltam. Csörgött a telefon. Ültem, vártam a telefonra, hátha csöng a telefon. Csörgött a telefon. Azt mondta, téves. Pedig szívesen elvágtam volna a torkát. Ezzel a nádszállal, amit a kezemben tartok, hiába. Csörgött, és mindjárt beszélni kezdtem: Jajj-e nekünk, vagy ha, közben mellette haladok... De nem mondtam semmit. Beértem a hangjával. Beértem. Viszonylag biztosan álltam a lábamon. A lábamat néha, erőszakkal, meglengetem. Elfelejttem, hogy vagyok. Na, jó! Ez egy idő, befelé tornyosuló. Szíven üt, hiába várok, azt mondom, potyognak a könnyeim, pedig tényleg. Nincs erőm imádkozni, megszokhattam volna. Erősen gondolok rá, erősen, mint kemény izmot, megfeszítem az agyamat. Remélem, érzi, érte dolgozok. Nem, nem dolgozok. Ez más. Nem csinálok semmit. Magamért teszem vagy kiért. Ilyen egyszerűen, hiányzom belőle. Azt mondtam, ekkor és ekkor beteljesül minden, egyszer meg kell érkezni. És most nem merem elhinni, hitetlen lettem talán, ami egyszerű. *Sári és a Férfi és a Nő*. Menthetetlen, már elkezdtünk megérkezni. Kiről is beszélek? Igen, azt álmodtam, nem akar többet arra gondolni, hogy veszélyes lehet rá nézve, amit művelünk, hogy elrugaszkodunk, hogy tarthatatlan a mostani állapot, mely szerint távol vagyunk, nem közel, egymásban, és idegenek a tárgyak, itt igen, el vannak vadulva, harapnak. Fogtam az ernyőm, az egyetlen biztos fekete foltot, és meglengettem a fejem felett. El akartam repülni. Hová? El. Barátaim a madarak. Van egy, ami különösen. Még soha nem láttam, csak gondolom, ő az. Megtehetném, hogy fölmászkok egy fára, és megnézem. Megvárom, amíg ott terem, hajnalban, sokáig kell ülni. Lehet, hogy pont akkor török le alattam az ág, mikor megpillanthatnám. De az is lehet, hogy nem jó fára másztam, és akkor mászhatok egy másikra vagy harmadikra. Előbb-utóbb minden fát megismerek. Tudom, hol, melyik kezemet kell kinyújtani, esetleg tüskét kapok, és fel leszek szögezve egy fára. Majd inkább lentől figyelek, hogy hol a madár, és arra a fára mászok föl. Csak ha erősen rángatom, súlyomnál fogva, a lombkoronát, akkor félreérthető lesz. Szerintem minden madár fél egy kicsit. Majd értük is imádkozok, hogy elmúljon a félelmük, vagy akkor féljenek teljes erőből: *Sári és a Férfi és a Nő*. Amikor a tengerre gondolok, és látom, látom az otromba

szekrényt, a vacak ruhákat, a polcokat, az ízléstelen maszkokat, vagy kimegyek az utcára a szorgos hangyák közé, bevetem magam a bolyba, visznek a hátukon, pedig le is dobhatnak, bele a tengerbe, bekötik a szemem, a tenger forró homokján cipelnek, hol vagyunk, kérdezem, hol vagyunk, fázom, fúj a szél, mikor a tengerre gondolok, és látom a végzetes sirályokat, és látom, ezek nem sirályok, hegyek, nagyon magas hegyek, talán a cipőmet is elveszítettem már, nem marad semmi, de nem ám, hiszen azt sem tudjuk, hol vagyunk. Ha megérkezünk a szigetre, tüzet gyújtunk, néhány száraz ágra bontjuk az éjszaka hűvösét, a dermesztő s mégis pazar levegőt... Hát most tessék nekem ezt a szobát megmagyarázni. Inkább ne, értem. Azonnal el kell tűnni. Ki lehet mászni az ablakon, föltépni, mint valami sebet. Minden ablak a világra néz, az ajtó is. Jó, akkor veled megyek. Föltépem az összes ablakot, megnézem, van-e valaki a sötétben. Már biztosan tudom, mindenütt van valaki, hasonlítanak egymásra. Mint két ablak, mint két utazás. Mi van rajtad? Sárga nadrág? Fázol? A fürkéből az eget látni? Ugye, most nem hazudok? Soha nem is hazudtam. Csak beszéltem. Azt éreztem, nem mondasz el mindent. De azt is, hogy hallgatásod féltés, mintsem hallgatás. Pedig erős vagyok. Bármikor meghalhatok. Úgy igyekezz. Bármikor.

Vörös István

A KÖZBÜLSŐ ÍTÉLET

Az ajtók, amiket nem lehet már
becsukni, mert a nyelvüket
szemtelenül visszahúzzák,
és alighogy hátat fordítunk
nekik, egy kattanással kinyílnak,
a minduntalan huzatnak nyíló ajtók,
és a kivilágítatlan szomszéd
szobák sötétje, a fűtetlen
téli tiszta szobák nyirkossága,
a két ablaktábla közé szorult
meleg, az emeletes ház
ereszcsatornájában ingó-lengő
fücsomó, a megpattant
tányér cserepei, amelyek
összevágták a háziasszony kezét,
a tenyerek érintésétől szédülő
korlát, a fal, amihez folytonos
egymásutánban egy labda
csapódik, és legelőször
egy szélkakas,
mikor már elunták

az időszámítás óta elhangzott
zörejeket, az egymáshoz ütődés,
az egymáson való dörzsölődés,
kopás hierarchiáját,
mikor csak undort ébresztenek
bennük a kihülés és
fölmelegedés szokásai,
elkezdik a halál nevét
sorolni a legkülönfélébb
kiveszett nyelveken,
és olyan szeretnének lenni,
mint egy préselt kőréteg a föld
alatt, mindenféle
barlangtól, bányától,
ember vagy víz vájta üregtől
messze.

Villányi László

ÁLOMFEJTÉS

Tükörrel akkor álmodik az ember,
mikor lerúgja takaróját, s az óra
rohanni kezd, ki az éjszakából;
az öregezés jele, ha valaki álmában
tükröt tör össze, s a cserepeket
szerteszórja megszokott útvonalán;
az egyik megvágja talpát, felébred
félig, tükörteleníteni akarja a
világot: ekképp szünnének lelki kínok;
aki tükörből visszaverődő fényt
lát, az szerelmes lesz hamarosan,
reggel fusson a folyóhoz, mosson hajjat;
ha órája helyén valaki tükröt
hord, életét vesztegeti, másnap
üljön fa alá, tegyen fel kérdéseket;
aki tükör előtt áll, s benne mégsem
leli magát, annak hamisak napjai,
hiába néz öntelten, ébredés után;
tükröben tükröt látni, gyermekáldást
jelent, temérdek tükör bölcsességet,
akit tükör érint, örömben részesül.

Kovács András

ZSIDÓZÓ GYEREKEK, FELNŐTT ANTISZEMITÁK

Nem kell sokat keresgélne annak, aki antiszemitizmussal akar találkozni ma Magyarországon. Futballmeccsek szavalókórusaiban és utcai dühkitörésekben, a munkahelyi pletykálkodásban és értelmiségi társaságok elvont elmélkedéseiben az utóbbi időben egyre gyakrabban jelennek meg annak a jelenségnek a különféle formái, amit antiszemitizmusnak nevezünk.

Közös eredetűek-e ezek az antiszemitizmus fogalma alá besorolt jelenségek, és ha igen, hogyan differenciálódnak a későbbiek során? Ennek az elvont kérdésnek ma aktuális jelentősége van. Sokan úgy vélik, hogy a gazdasági és társadalmi válság szükségyszerű kísérőjelenségeként ismét terjed az antiszemitizmus Magyarországon. Mások szerint viszont inkább a félelmek csökkentek: nyíltabban jut kifejezésre a mindig is meglévő zsidóellenesség. Bármely – sőt mindkét – vélekedés igaz lehet, és mindkettő ismét csak a fenti kérdéshez vezet el a jelenség társadalmi háttere iránt érdeklődő kutatót: ha az antiszemitizmus újra terjed, milyen – magyartalan pszichológiai műszóval – beállítódások aktivizálódnak, illetve alakulnak antiszemitizmussá a válság körülményei között?

Az alábbiakban egy empirikus kutatás alapján próbálok meg – legalábbis részben – választ adni ezekre a kérdésekre. A kutatás során – amelyet 1983 és 1988 között végeztünk – százhusz 1942 és 1965 között született zsidó származású nő és férfi mondta el többórás mélyinterjúk során családjá történetét és saját élettörténetét. A megkérdezetteknek mintegy a fele számol be olyan, saját maga vagy gyermeke által átélt szituációról, amelyben kisgyerekek „zsidóznak”. Banális, de annál fontosabb történetek ezek, mert bennük azonosíthatók azok az attitűdök, amelyek később, a hétköznapi megfigyelő számára szinte megmagyarázhatatlanul alakulnak antiszemitizmussá. „*A fiam odajön hozzám, és azt mondja, hogy a gyerekek állandóan zsidóznak. Mondom, mért, mit mondanak. Azt mondják, feleli, hogy na, ezt beszívtad, mint zsidó a gázt. És persze fogalmuk sincs, mit jelent. Szóval reflexek ezek, valahol hallják ezeket. de mire majd belépnek a vállalathoz, és bejön valaki az ajtón, rögtön pontosan tudják, hogy mi a származása.*”

Az elbeszélések alapján a zsidózásban kifejeződő gyermekkori attitűdöknek négy típusa rajzolódik ki. Az első, sok formában ismert változat, amikor a „zsidó” szó még nem *valakinek* a megjelölésére szolgál. „*Emlékszem – mondja az egyik interjúalany –, hogy voltak mindenféle kiabálások, hogy na, hülye zsidó, meg ilyenek, de nem arra mondták, aki zsidó volt, hanem sértésként. Mint ahogy az van, hogy paraszt. Mert ha azt mondom valakire, hogy te paraszt, akkor az nem azt jelenti, hogy te földműves vagy, hanem hogy te egy bunkó vagy.*” Valóban, ezekben a szólásokban a „zsidó” idiomatikussá rögzült fordulat, pejoratív tartalmú jelző, enyhe vagy súlyosabb, érzellemmel telített szidalom. Eredete sokszor a társadalomból egykor (és néhol ma is) kivetettekhez való viszonyban keresendő: a szidalmakban a kurva, a buzi és a zsidó szó tetszőlegesen felcserélhető, miközben a szitkozódóban természetesen egy pillanatra sem merül fel, hogy a sértés címzettjének anyja valóban kurva, apja buzi, ő maga pedig zsidó lenne.

A második azonosítható attitűd az elsővel rokon: a „zsidó” szó itt is felcserélhető más, hasonló helyi értékű kifejezéssel, de a beszélő valamilyen formában már reflektál arra, hogy a szónak valami kötött jelentése is lehet. *„A gyerekeim jön haza, és meséli, hogy az iskolában lépten-nyomon mondják: te hülye zsidó; nem órá, aki az osztályban egyedül zsidó, hanem a hülye, a barom szinonimájaként. Azt kérdeztem tőle, te mit szólnál ehhez. Hát szólt valamit, úgyhogy elérte, hogy amikor azt mondják, te hülye zsidó, ránéznek, és hozzátesszik, bocsánat, bocsánat, paraszt.”* A szó valódi tartalma tehát továbbra is ismeretlen, de negatív jelentése a gyerekek közötti kommunikációban már egyértelműen rögződött: *„Hazajön a fiam az iskolából, és meséli, az egyik kislány azt mondta, hogyha megtudják egy gyerekről, hogy zsidó, akkor ki fogják rúgni az iskolából.”*

A harmadik és negyedik attitűd már magasabb artikulációs szintet jelent, a zsidózás nem pusztán negatív érzelmkifejezés, hanem *valaminek* a leírására szolgál: *„...sokszor a zsugori, tehát a skót, vagy a fifikás, furfangos ember szinonimájaként használják a zsidót”* – mondja az egyik interjúalany. A „zsidó” szó még itt sem zsidó személyt jelöl, hanem az etnocentrikus gondolkodásban „zsidó tulajdonságokként” számon tartott jellemvonások bizonyos csoportját. Ez az attitűd átmenet a gyerekkori zsidózások negyedik típusához, amikor már egyértelműen a származási csoportot jelölik meg, mégpedig kifejezetten a másság kimondásának szándékával. Az egyik interjúalany, aki elbeszélése szerint olyan családban nőtt fel, ahol csak két témáról, a szexről és a zsidóságról volt tilos beszélni, élete egyik legnagyobb megrázkódtatásaként írja le a jelet, amikor egy szegedi osztálykiránduláson a zsinagóga előtt az egyik osztálytársa elébe állt, és kihívóan felszólította, hogy mondja meg, mi van fölírva a falra. Ez a gesztus – bármily fájdalmas volt is annak, aki abban a tudatban élt, hogy származása a saját titka – még nem feltétlenül ellenséges, inkább a csoporthatárok tudatosítására szolgált. De a különbség tudatosításától csak egy lépés a csoportok megszerveződése és az egymással szemben kialakított kollektív magatartásformák megjelenése, amelynek többnyire a negatív beállítódásokkal sújtott kisebbségi csoport látja kárát. *„Egyszer csak kiderült – meséli az egyik interjúalany –, hogy a gyerek ki van közzösítve az osztályból mint zsidó gyerek. A dolog úgy történt, hogy az egyik osztálytárs elkezdte szervezni, hogy zsidókkal márpedig nem barátkozunk. Csak az én gyerekemről derült ki, hogy zsidó, pedig több zsidó gyerek is volt az osztályban. A többiek elkezdtek csapatba gyűlni, és elkezdték őt látványosan kiközösíteni. A történetet nem tőle, hanem valamelyik barátjától tudtuk meg, véletlenül. Mikor elővettük, pironkodva elismerte a dolgot, de – mondta – ő nem vette ezt komolyan. Amikor azt mondták neki, hogy rohadt zsidó vagy, azt gondolta, ez ugyanolyan, mint amikor azt mondják, hülye vagy. Ugyanolyan hangsúllyal mondták, és ezért nem gondolta, hogy ezen ilyen nagyon meg kell sértődni.”*

A kortárs szociálpszichológia egyik jeles képviselője, M. M. Tumin az eddigi kutatások tapasztalatai alapján három mutatót javasol a beállítódások erősségének mérésére. Az első azt jelzi, hogy a vizsgált személy mennyire hisz a beállítódást tükröző kijelentések igazságában, a második azt, hogy a szóban forgó attitűdnek mekkora relatív súlya van a személy attitűdjeinek összességén belül, a harmadik pedig a vizsgált attitűd időbeli és ellenhatásokkal szemben tanúsított stabilitását méri. Ha a gyermek-kori zsidózások fenti négy típusát – amelyek természetesen nem feltétlenül egyetlen személy fejlődésének egymásra következő fokozatait jelentik – szemügyre vesszük, akkor azt látjuk, hogy a skála egyik végpontján a zsidózás egy olyan megnyilvánulás, amelyet érzelmi indítékok váltanak ki, reflektálatlan, helyzethez kötött, tehát időben instabil, inadekvát módon tárgyra vonatkoztatott, mással helyettesíthető, de feltétle-

nül pejoratív asszociációkat hordoz. A skála másik végpontján viszont egy olyan attitűd jelenik meg, amely már nem szituatív, hanem időben stabil, nem tisztán érzelmi, hanem reflektált, pejoratív tartalma fogalmilag kifejezhető, többé-kevésbé adekváтан tárgyra vonatkoztatott, csoportidentitást teremt, és ezért a társadalmi érintkezés egyik meghatározójává válhat. Ebben az esetben tehát a fenti mutatók mindegyike a zsidóellenes attitűdök rögződését, mozgósítható előítélet-rendszerre szerveződését jelzi. Az alábbiakban lesz még szó arról, hogy milyen módon szerveződnek a gyermekkori artikulálatlan attitűdök artikulált előítélet-rendszerre. Külön kutatják azt a kérdést, hogy milyen összefüggés van az életkor és a stabil előítélet-rendszerek kialakulása között. Ami biztos: már a gyerekkorban kialakul az előítéletes attitűdöknek az a rendszere, amely mind az „új” antiszemitizmusoknak, mind pedig a „rég” antiszemitizmus fennmaradásának talaja.

Hogyan jönnek létre ezekből a már gyerekkorban kialakult előítéletes attitűdökből a felnőtt antiszemitizmus különféle formái? *H. C. Kelman*, aki azt vizsgálja, hogy egyes beállítódások milyen mechanizmusok hatására változnak meg, három változási folyamatot ír le. Ezek a *behódolás* (compliance), az *azonosulás* (identification) és a *belsővé tétel* (internalisation). A *behódolás* érdek irányította magatartás. Az egyén egy föllette hatalommal rendelkező külső fél befolyásának engedelmessé válik helyzetének javulásában vagy legalábbis megtartásában bízva. *Azonosulásról* akkor beszélünk, ha az egyén azért követ bizonyos magatartást, mert ettől azt reméli, hogy a számára valamilyen okból mérvadó csoport (vagy egyén) befogadja. A *belsővé tétel* pedig azt jelenti, hogy az egyén elfogad egy külső értékrendszert, amely aztán viselkedését meghatározza. Úgy látszik, hogy ezek a mechanizmusok nemcsak az attitűdök megváltozásában játszanak szerepet, hanem megszilárdulásukban is.

Behódolásra általában a hatalmi eszközöket birtokló csoport tud készíteni olyanokat, akiknek korlátozott lehetőségeik vannak az esetleges visszautasítás kedvezőtlen következményeinek elhárítására. Ez a politikai antiszemitizmus eszköze: legeklatánsabb példája az 1968-as lengyel antiszemita kampány, amelynek során Gomulkának és társainak az anticionista demagógiával rövid idő alatt sikerült a lappangó antiszemita attitűdöket „igazolni”, legitimálni, a lojalitást kifejező politikai magatartás középpontjába emelni, és így a demokratikus diák- és értelmiségi mozgalmak ellen ki játszani. Csupán az attitűdök erősségét mérő harmadik mutató jelzi a behódolásra készítő eszközök hatására végbemenő attitűdváltás korlátait: az antiszemitizmus pozíciója a magatartást motiváló attitűdök között nem bizonyult tartósnak és az ellenkező irányú társadalmi nyomással szemben ellenállóképesnek – 1980–81 során már nem sikerült újbóli mozgósítása.

A mai Magyarországon valószínűleg az *azonosulás* a zsidóellenes attitűdök antiszemitizmussá való átalakulásának leggyakoribb útja. Az *azonosulás* voltaképpen olyan szerepkövetelményeknek való megfelelést jelent, amelyeket az egyén számára a választott vonatkozási csoport határoz meg. Közismert tény, hogy az etnocentrikus érvelés nagy szerepet játszhat versenyhelyzetben lévő társadalmi, szakmai csoportok vagy tagjaik kölcsönös támogatására szövetkezett karrierlobbik azonosságának megteremtésében, intézményesen nem legitim összetartásuk igazolásában, helyzetük romlásának vagy mások helyzete javulásának „magyarázatában”. Különösen válságok idején gyakori ez a jelenség, amikor a társadalom legitimnek tekintett intézményes és morális integrációs mechanizmusainak működésében zavarok jelentkeznek. Gyerekkori zsidózásokról beszámoló interjúalanyaink többsége – mint a legelőször

idézett anya – először az iskolák elvégzése után, a munkahelyen érezte úgy, hogy most már nem artikulálatlan zsidózással, hanem komoly antiszemitizmussal került szembe. Az artikulálatlan, gyerekkori zsidóellenes beállítódások valószínűleg legtöbbször az olyan csoportokkal való azonosulási törekvések során rendeződnek antiszemitizmussá – fogalmi formát öltenek, elmozdulnak az attitűdrendszer centruma felé, és hosszabb távon rögződnek –, amelyek a társadalmi előmenetel közegét jelentik.

A *belsővé tétel* során az egyén egy értékrendszert fogad el. Artikulálatlan attitűdjeit ez emeli fogalmi szintre, és teszi egy világnézet részévé, amely a továbbiakban magatartását motiválja. A *belsővé tétel* egyik alapvető feltétele, hogy a szóban forgó világnézetet magas társadalmi presztízsű, a legfontosabb társadalmi rétegek által szavahihetőnek tekintett csoport képviselje.

A zsidókkal kapcsolatos kezdeti negatív attitűdök világnézeti antiszemitizmussá formálódásához ma Magyarországon a teológiai eredetű antiszemitizmus és az etnikai nemzetfelfogás nyújthat keretet. Az előbbi – a keresztény egyházak utóbbi évtizedekben képviselt, az antijudaizmust következetesen elítélő állásfoglalásainak köszönhetően – kivesszőfélben lévő, társadalmi hordozóját veszített jelenség; interjúalanyaink közül kizárólag azok találkoztak maradványaival, akik falusi környezetben nőttek fel. Ma is élő ideológia azonban a kultúr-nemzet fogalomból származó etnikai nemzetfelfogás, amely a nemzeti közösséget fenyegető veszélyek egyikét az asszimilációt színlelő idegen etnikumok nemzetkaraktert bomlasztó tevékenységében látja. Az antiszemitizmus világnézeti *belsővé tételének* mechanizmusa Közép-Kelet-Európában azért hatékony még ma is – főleg értelmiségi közegben –, mert az etnikai nemzetudat hordozói komoly társadalmi presztízszel bíró csoportok. Lengyelországban és Magyarországon az antiszemitizmusnak ez a típusa azért nem diszkreditálódott teljes mértékben a második világháború, a Holocaust után – mint a nyugat-európai antiszemitizmusok valamennyi formája –, mert képviselői gyakran tevékeny részesei voltak a német fasizmus elleni nemzeti ellenállási mozgalmaknak. Szélsőséges példája ennek a magatartásnak a lengyel katolikus író, Kossak asszony, aki rendíthetetlenül publikálta szélsőségesen antiszemita írásait, miközben zsidók tucatjainak mentésében segédkezett. A történet magyarországi változatát Vas István idézi fel emlékirataiban: „*Látom, Lacinak is van némi része abban, hogy engem most itt kell bújtatnia*” – mondotta állítólag a Németh László lakásán rejtőző és a házigazda korábbi írásait tanulmányozó Zelk Zoltán. Valóban, Magyarországon 1945 előtt a népi írók csoportjának egyes tagjai, miközben társadalmi kérdésekben kifejezetten progresszív álláspontot képviseltek, és megpróbáltak szembeszállni a német fasizmus befolyásának terjedésével, az etnikai nemzetfelfogás talaján állva hajlottak az ebből fakadó antiszemita következtetések levonására. A joggal presztízsteremtő politikai és társadalmi progresszivitás és az ideologikus antiszemitizmus felé nyitott etnocentrikus nemzeti ideológia kettőssége a mai megnyilatkozások némelyikében is felfedezhető – teret nyitva a zsidóellenes beállítódások világnézeti antiszemitizmussá válásához *belsővé tétel* útján.

Utolsó kérdésként röviden szeretnék kitérni arra, hogy hogyan lehet megakadályozni a gyerekkori attitűdök rögződött előítélet-rendszerre való átalakulását. Azt hiszem, könnyen belátható – a részletek kifejtésére itt nincs mód –, hogy a fent leírt három mechanizmus – a behódolás, az azonosulás és a *belsővé tétel* – ellenkező irányban is működhet: nemcsak a beállítódások rögződését, hanem megváltozásukat is elősegítheti megfelelő feltételek között. Ezeket a feltételeket a társadalmat modernizá-

ló és demokratizáló nagy folyamatok teremthetik meg. De lehet-e addig is tenni valamit a gyerekkori zsidóellenes attitűdök kialakulásának fékezésére? A székszis jogos. Mint *Henri Tajfel*, a kitűnő szociálpszichológus írja: ha az előítéletek kialakulása a szocializáció során bekövetkezett frusztrációk eredménye, akkor az egész szocializációs folyamatot kellene megváltoztatni: ha pedig – mint mások állítják – a tekintélyelvű személyiségstruktúra továbbadásának következménye, akkor az egész társadalmat pszichoterápiás kezelésre kellene beutalni. Mindazonáltal Tajfel lát valami esélyt a gyerekkori előítéletek kialakulásának legalábbis az ellensúlyozására. A kérdéssel foglalkozó tanulmányában az előítéletek kialakulásának három fázisát írja le. A *megkülönböztetés* a gyermeknek az a viszonylag korai képessége, hogy másoktól való különbségét észrevegye. Az *identifikáció* valamivel később kialakuló képesség: a gyermek megtanul különbséget tenni saját csoportja és egy másik csoport között, meg tudja jelölni, hogy ő melyik csoportba tartozik. A harmadik fázis az *értékelés*, azaz a gyermek a tudatosított különbségekhez pozitív vagy negatív értékítéleteket rendel. A szociálpszichológiai kísérletek azt bizonyították, hogy a megkülönböztetés és az identifikáció fázisa szükségszerű lépcsőfok minden gyermek kognitív fejlődésében. Viszonylag hamar kialakulnak a megkülönböztetett csoportokra vonatkozó értékelések is. A kísérletek azonban azt is megmutatták, hogy gyermekeknél a csoportok megkülönböztetése szituatív, még nem fogalmi eszközökkel történik. Ezért a korai értékelések is konkrét tárgyra vonatkoznak, nem elvont csoportokra. A fehér kisgyerekek a szomszéd utcában lakó négert utálja, nem a négereket általában. Az elvont társadalmi kategóriákban való gondolkodás képessége csak jóval később alakul ki. Ezért – mondja Tajfel – van valami esély annak megakadályozására, hogy a szituatív értékelések rávetüljenek a később kialakuló elvont kategóriákra. Ehhez arra van szükség, hogy a konkrét szituációkhoz kötött értékelésekkel szemben ugyanazon a szinten, ugyanolyan érzelmi intenzitású ellensúlyokat alakítsunk ki. A derék eszkimógyerekről szóló, a más fajtájúak iránti szeretetet felkelteni szándékozó jámbor történetek nem fogják csökkenteni a szomszéd zsidóval szembeni előítéleteket. Az ellensúlyképzésnek hétköznapi szituációkban kell végbemennie. Ez merőben új feladatokat ró az óvodára és iskolára – és ezek teljesítése még olyan országokban is komoly erőfeszítéseket igényel, amelyekben az intézményes gyermeknevelés színvonala hagyományosan magas, és a nemzeti, vallási vagy etnikai előítéletek lebontása már régóta a nevelési programok része. Tekintettel a magyarországi óvodai és iskolai nevelés siralmas színvonalára, nálunk ezt a feladatot még hosszú ideig csak a családi nevelés látja el.

Derűlátásra ez a tény sem ad sok okot. Sikerült-e legalább az érintetteknek, interjúalanyainknak kialakítaniuk az adekvát reakciókat a gyerekkori előítéletes attitűdökkel szemben? A kép egyáltalán nem vigasztaló. A gyerekkori zsidózásokról szóló beszámolók nagy tanácstalanságról tanúskodnak. Néhányan az iskolához fordultak: az egyik helyen mindennapos jelenségként kezelték az ügyet, és nem voltak hajlandók a túlérzékeny szülők panaszaival foglalkozni. A másikon javítóintézzettel fenyegették meg a zsidózó gyerekeket, a harmadik iskolában pedig egyenesen politikai ügyet próbáltak kreálni az incidensből. Nem bontakozik ki kedvezőbb kép azok elbeszéléseiből sem, akik a társadalmi környezetet, a zsidózó gyerekek szüleit keresték meg. „Az egyik barátnőm mesélte, hogy az iskolában zsidóztak a gyerekek, erre felhívta a szülőket. Azok teljesen megdöbbenek, majd a zsidózó kisfiú másnap azzal fogadta a fiát: hülye az anyád.” A zsidóként kiközösített kisfiú esetében az osztályfőnök kereste fel az akció

szervezőjének szüleit, „elmondta, hogy mi történt, mire a szülők azt válaszolták, hogy ők tényleg nagyon utálják a zsidókat, szó se róla, szidják is őket eleget. De mindig próbáltak vigyázni arra, hogy ez ne a gyerek előtt történjék, persze előfordulhatott, hogy egyszer nem veiték észre, hogy ott a gyerek, és az meghallotta. Ezentúl majd jobban fognak vigyázni”. Vannak olyan szülők is, akik tettelegesen önvédelemre biztatják gyerekeiket, ám a szülők többsége a zsidózások bagatellizálására hajlik. Egyidejűleg pedig a lapítást, a szótlan elhúzódsást javasolja gyermekének, a „primitív”, „buta” zsidózó gyerekekkel való konfliktus felesleges, hasztalan voltára hivatkozva. Sokan úgy vélik, ily módon szükségtelen lelki megrázkódtatásoktól védik meg gyermeküket, míg másokban egyszerűen felébred a menekülési reflex: páni félelmet váltanak ki bennük a származásukról egyébként csak homályos információkkal rendelkező gyermekeik élményei. Ezek arról árulkodnak ugyanis, hogy mások tudják és számon tartják, amit ők rejtegettek, vagy aminek már jelentőséget sem tulajdonítottak: hogy zsidók.

A mai magyar zsidóság identitászavarait tükrözi, hogy milyen kevés a gyermekkori zsidózásokra való, azonos szintű, emocionálisan is egyenértékű reakció, amely, mint Tajfel rámutatott, még mindig a legalkalmasabb eszköz lenne az előítéletek rögződésének megakadályozására. Álljon itt azért ezekből is két példa. „Az iskolában, ha kérdezték, hát nem tagadtam, hogy zsidó vagyok. Egyszer csak egy fiú elkezdte mondogatni csúfolásképpen, hogy büdös zsidó, büdös zsidó. Mentem haza sírva, és akkor az anyu azt mondta, hogy ezen nem kell sírni, mi azok vagyunk, ez nem bűn, nem különbözünk másoktól, és vágjak vissza. Mondjam neki, hogy zsidó vagyok, nem tagadom, amit tojok, neked adom. Hát mondtam, és ezzel mintha elválták volna, többet engem nem molesztáltak.” És a másik: „Elkezdtek mondogatni valakire, hogy milyen hülye zsidó, milyen nagy orra van, hogy biztos zsidó. Erre azt mondtam, miért, nem feltétlenül velejárója a zsidónak a nagy orr. De hogy én ne vitatkozzak, mit tudok én erről. Hát, mondom, tudok. Ugyan már, akinek nagy orra van, az mind zsidó. Mondom, figyelj, nekem nagy orrom van? Miért lenne nagy orrod? Mert én zsidó vagyok. És akkor csend lett, mindenki engem nézett, és feloszlott a társaság.”

Irodalom

Herbert C. Kelman: THEORETISCHE GRUNDLAGEN FÜR PROGRAMME ZUR EINSTELLUNGSÄNDERUNG. In: VORURTEILE. IHRE ERFORSCHUNG UND IHRE BEKÄMPFUNG. Hrsg. W. v. Baeyer-Katte et al. EVA, Köln, 1965. 87–89. o.

Henri Tajfel: DIE ENTSTEHUNG DER KOGNITIVEN UND AFFEKTIVEN EINSTELLUNGEN. In: id. mű 81–85. o.

Melvin M. Tumin: EINSTELLUNG UND VERHALTEN. In: id. mű 73–79. o.

Eörsi István

BUSZON

Ülök a buszon, utazom New Yorkba. Vigasztalan eső veri a tájat. Nincs kedvem kinézni. „Vigasztalan eső” – a természet szokványos antropomorfizálása. „...veri a tájat” – még rosszabb. Miért mormolom huszadszor is magam elé? A lábam térd alatt ólomnehéz. Nyelvem dagadt a szomjúságtól. Többet kellett volna aludnom, Klárával vagy nélküle, egyre megy. Ha az ember csak két órát alszik, akkor délelőtt ne zuhogjon az eső. Klára hétkor felébredt a vekkerre, és nyöszörögve kérte, hogy utazzam egy későbbi busszal. Aztán mégis kivitt a buszpályaudvarra, útközben az első piros lámpánál elszunyókált. Most újra az ágyában fekszik, mert ma szabadnapos.

Elöttem egy sárgás arcú idős asszony ül. Rövidre nyírt őszes haja van, magas homloka, szakadt esőkabátja. Utánam szállt fel, és ahogy jött felém, rémület fogott el. Mintha anyai nagyanyám támadt volna fel, újabb rémségekkel gyarapodva, attól tartottam, hogy azon nyomban megosztja őket velem. Lehuppant előttem a székre, és belekezdett egy véget nem érő monológba. Felháborodottan szónokol, mégis egyhangúan. Csak egy-egy mondattöredéket értek: „What does he think?” „Twenty bucks, are you crazy?” „Monster.” Kezével igen energikusan hessegeti hátra a levegőt a feje fölött. Bélgázzag nem észlelhető. Egy fiatalember cinkosan rám mosolyog. Gyáván viszonozom a mosolyt, bár még ólomnehéz lábammal is érzem, hogy fölénynek nincs helye itt. Kipillantok az ablakon, kopasz fákat látok, az esőzés alábbhagyott. A busz lassít, előttem az asszony topogni kezd. Mindjárt kiveti magát a bőréből, felszáll a plafonra, és ott folytatja magánbeszédét.

Valószerűtlen találkozások jegyében zajlott le a tegnapi nap. Ha életünket egy ősrégi városhoz hasonlítjuk, mely önmagára építkezett, és csak ásatások tárhatnák fel úgy-ahogy mind régebbi és régebbi rétegeit, akkor csodálatosnak kell tartanunk, hogyha a különféle rétegek lakói, akiket a föld mai felszínétől holt kőzetek és homoklerakódások választanak el, egyszer csak egyetlen napon kidugják fejüket a talajból, és jelentőségteljesen ránk köszönnék.

Fél háromkor érkeztem Bostonba, pontosabban Cambridge-be, hogy a Harvard Egyetem Kelet-európai Intézetében előadást tartsak a hazai színházi életről. Az előadás négyre volt kitérve. Egyforma házak közt kóborogtam, a hászámokat böngészve, vállamon utazótáska, szívemben riadalom, hogy miként fogom szerény mondandómmal átvágni magam az amerikai nyelv dzsungelén. Az egyik kapualjból szemüveges, alacsony úr lép elé, kezében esernyő (bár tegnap még nem esett), felöltője csaknem földig ér, fején töméntelen mennyiségű haj, őszesszürke színárnyalatú, hullámos, alig fegyelmezhető.

– Borsi? – kérdi.

– Mi tagadás.

– Hova mész?

Végigmérem: ismerős a pofa.

– Nem a Kelet-európai Intézetet keresed?

– Ördögöd van – felelem. – Honnan tudod?

– Ez a Kelet-európai Intézet. Nem tudsz olvasni?

– Nem láttam a táblát.

– Mindig pocsék megfigyelő voltál. Még több mint egy óránk van. Gyere, elviszlek valahova, ahol tisztességes kávé lehet kapni.

Útközben nem beszélünk. Mennyi könyvesbolt, és mennyi fiatal ember az utcán. Egy olasz vendéglőbe térünk be. Leülünk egy homályos asztalhoz, a pincérlány meggyújt két gyertyát.

– Az egyetemi lapokban olvastam, hogy megtisztelted a Harvardot. Nevelt fiam fizikusnak készül, állítólag rendkívüli tehetség.

Felhajtja a grappáját; én kávé iszom.

– Nehéz elkezdeni egy beszélgetést annyi év után – mondja. – Egyébként hallgathatunk is, miért ne. Hallgassunk, baszodalássan.

– Gerő! – mondom. – Szavamra, csak most ismerlek meg. Hát te élsz?

– Miért ne élnék?

– Azt hallottam, hogy amikor ki akartál lógni, lelőttek a határon.

A kis ember két tenyerébe temeti arcát. Hát persze hogy ő az. Pontosan így ült annak idején a vaságyszélén, órákon át, mozdulatlanul. Akkor még fekete volt a haja, és egészen rövid, ahogy a szabályzat megkívánta. Vézna volt, most pedig kerekded. Én is kigömbölyödtem időközben. Nézem arcára tapadó ismerős kézfejét, két mutatóujja a homlokán dobol, szemüvege köztünk az asztalon.

– Gerő – mondom újra –, ne haragudj, hülyülök. Nemsokára magamat sem ismerem meg, a tükörben.

Kikukucskál az ujjai közül. Ezt is ismerem. Mindjárt megszólal, és mond valami kellemetlent.

– Mindig hülye voltál. Ott sem ismertél meg, legalább háromszor mutatkoztam be neked séta közben. Nem ismersz meg senkit, mert senki sem érdekel, csak becses személyed.

– Nono – mondom. – Erős túlzás. Te például nagyon érdekelsz. Hogy ityeg a fityeg?

Elégedetlenül csóválja a fejét. Nincs okom fölényeskedésre. Igaz, ő nem lett író Magyarországon, viszont független ember. Második felesége komputerügynök, neki pedig vasáru-kereskedése van. „Késeket is árulok – mondja –, fantasztikus pengéim vannak.” S emellett az írást sem hagyta abba. Angolul ír, egyrészt hogy a családja megértse, másrészt mert nem óhajt kapcsolatot tartani magyar emigránskörökkel. Két novelláját kinyomtatták tavaly, nem is rossz helyen. És most indulnunk kell, mert mindjárt négy óra. Mit szólnék hozzá, ha beülne az előadásomra?

– Ül be nyugodtan – mondom –, de készülj fel arra, hogy rettenetesen beszélek angolul.

– Egyszóval nem zavarlak? – kérdi. – Nem félsz attól, hogy... – Elhallgat, fizet, feláll, és most először rám mosolyog. – Ha nem akad jobb helyed, nálam alszol?

– Nálad.

– A feleségemnek majd azt mondjuk, hogy iskolatársak voltunk.

A Kelet-európai Intézet kapujában megszorítja a kezem. – Még el kell mennem a sarokra telefonálni – mondja. – Vigyázz, mit beszélsz. A magyar követség olykor megfigyelőket küld az ilyen összejövetelekre.

Kis késéssel lépek be a kapun. Egy fiatal professzor megkönnyebbülten rázza a kezemet. Harmincan jöttek el az előadásomra, amí nagy szó. Főként lengyelek és cse-

hek, de akad néhány magyar is. Sőt mi több: két román. Már várnak rám a szeminárium teremben.

Az előadás kezdeti dadogások után jobban sikerül, mint reméltem. Rájövök arra, hogy jó hatást kelt, ha nem álcázni próbálok, hanem inkább eltűzöm a nehézségeimet. Látványosan küzdök a szavakkal, végső szorultságomban teljes testemet bevetem, imitálom a gondolatot, faképnél hagyom a felhasználhatatlan beszédcsonkokot, és előlről kezdem a mondatot, másutt. Az amerikai közönség méltányolja az ilyen erőfeszítést, elvégre itt végső soron mindenki bevándorló, vagy neki magának, vagy a szüleinek, vagy szülei őseinek hasonló kutyaszorítókból kellett kivágniuk magukat. A hallgatók nevetését rokonszenv diktálja, és én még rá is játszom erre a nevetésre. Csak egyszer szakít félbe egy csinos barna hölgy, amikor a színművészeti főiskolát „high school”-nak nevezem: „High school is in Hungarian gimnázium, but you are speaking about the Academy of Dramatic Art.” Megköszönöm a helyreigazítást, és miközben tovább beszélek, elhatározom, hogy előadás után megszólítom ezt a nőt. Ő azonban megelőz, gratulál, és megállapítja, hogy semmit sem változtam. Ahogy régen nekirontottam a nálam idősebb és erősebb fiúknak, úgy rontottam most neki az amerikai nyelvnek. Ehhez akkora önbizalom kell, amilyennel ő sajnos soha nem rendelkezett, mint erre én is nyilván emlékszem a régi szép időkből. Ránézek a nőre. Gerő is feltűnik, a szomszéd szobából jön elő. „Hogyan emlékezne – mondja –, hiszen sejtelve sincs arról, hogy maga kicsoda.” A nő rám nevet. „Ugye, ez nem igaz?” Ilyen helyzetben tanácsos előrefelé menekülni. „Ha Déry Tibor a saját feleségét nem ismerte meg, akkor velem is megeshet...” – „Feleséged nem voltam – szögezi le a nő –, sőt a szeretőd sem, ha most ezen törnéd a fejed...” Locsogni kezdek, hogy húzzam az időt. Elmesélem, hogy egyszer egy ismeretlen nőtől tánc közben megkérdeztem, háltunk-e már együtt, mire ő azt felelte, hogy még nem. A barna hölgy elkomolyodik: „Ezzel a nővel a helyedben nem vágnék fel.”

Csönd támad. Legfőbb ideje, hogy kitaláljam, kivel beszélek. Gerő akaratlanul a segítségemre siet, mert magához ragadja a szót. A könyvtárszobából hallgatta előadásomat, a nyitott ajtón át. Nem ült be, hogy ne zavarjon meg. Az ismerősök mindig rosszkor jönnek, ha az ember nem egészen ura a helyzetnek. El kell ismernie, hogy nagy lélekjelenlétről tettem tanúbizonyságot. Este, ha nekem is úgy tetszik, meghallgathatom erőlködésemet, mert magnóra vette.

„Mauzi – mondom a nőnek –, hogy a fenébe maradtál ilyen fiatal?” – „Ötven leszek – válaszolja a nő –, és légy szíves, ne hívj Mauzinak, mindig utáltam ezt a nevet.” – „Mindenkori így hívott.” – „Elég baj volt az nekem. Klára vagyok.” – „Harmincötnek se nézel ki, szavamra.”

A fiatal professzor megköszöni az előadásomat, sokat tanult belőle. Bámulatosan jártas a magyar szamizdatirodalomban, neveket, címeket említ. Ő is, felesége is számít rá, hogy náluk alszom, és este sort keríthetünk egy számára fontos beszélgetésre. Most írja doktori disszertációját, HEGEL-RECEPCIÓ A KELET-EURÓPAI KOMMUNISTA ÁLLAMOKBAN, és azt reméli, hogy fontos információkat kaphat tőlem. Gerő közbekotyog, ő is meghívott már éjszakára, ámbár nem tudja, nem akarnék-e inkább egy harmadik meghívásnak eleget tenni. „Természetesen meghívlak én is – mondja most Klára –, nagy házam van, négy hálószoba közt válogathatsz.” A professzor sajnálja, hogy ezzel az ajánlattal nem konkurálhat, felesége is bánatos lesz, ő viszont, ha megengedem, később kárpótolja magát, jövő szerdán ugyanis New Yorkba kell látogatnia, ott majd felkeres. „Itt a telefonszámom – mondja Gerő –, hívj fel, mindenképp beszél-

nem kell veled.” Biccent, megfordul, és már indul is kifelé csaknem földig érő felöltőjében, peckesen, mint egy kakas.

Az ősz hajú nő előttem rikoltozni kezd. „Hallgattassa el, azonnal hallgattassa el”, egy fekete bőrű fiatalember a kocsí elején megfordul, lehalkítja rádióját, „Egészen! – üvölti a nő –, nem hallja, maga ördög!” – „Miért volnék én ördög?” – kérdi a fekete bőrű fiatalember, és kikapcsolja rádióját, a nő nem felel, mindkét lábát felteszi a szomszédos ülésre. „Miért volnék én ördög?” – kérdi ismét a fekete bőrű fiatalember, a nő újból a levegőt hessegeti, ettől a fiatalember megnyugszik, vigyorogni kezd.

Behunyom a szemem, és, lám, Gerő jön felém a buszon át. Megáll az előttem lévő széksor magasságában, és felszólítja az ősz hajú asszonyt, hogy vegye le a székéről a lábát, mert oda akar ülni. Az asszony ügyet sem vet rá, megint a monológját mondja, Gerő szigorúan ránéz, szemüvege villan, előre hajol. Most nem a felöltője van rajta, hanem egy combig érő zöld pulóver és egy bricsesz nadrág. „Hagyd békén – szólok rá –, nézd, mellettem is van hely.” – „Vadászatról jövök – mondja –, felvettek a vadász körbe megint.” Rátül az asszony lábára, az asszony szipogni kezd, „Kegyelem, kegyelem” – hajtogatja. Gerő hátrafordul. „Így kell ezekkel bánni – mondja –, ha nem ülsz rájuk, elszemtelenednek.” Aztán rászól az asszonyra: „Hallgass, vagy kidoblak az ablakon!” – „Kegyelem, kegyelem” – motyogja az asszony. – „Túl sok az örült – állapítja meg Gerő –, mindnek nem ülhetek a lábára. De ennek itt ellátom a baját.” – „Hagyd békén – mondom –, ez a nagyanyám. Agyvérzése van, azért kapkod és motyog. Attól tart, hogy fia éhen halt egy munkatáborban, ezért kissé rendellenesen viselkedik, nézzük el neki.” – „Elnézésnek nincs itt helye – véli Gerő –, ki kell dobni az ablakon.” – „Nem dobhatod ki, hiszen esik az eső.” Az asszony tagolatlanul nyöszörög. Gerő feláll, lecsavarja az ablakot. Aztán megragadja az asszonyt a hóna alatt. Ez olyan, mint egy bábu, noha vinnyog még. „Segíts” – mondja Gerő, dermedten ülök. „Segíts, nagyon nehéz.” Erőlködik, izzad, az asszony feje már kilóg az esőbe. „Egyedül nem megy” – lihegi Gerő, és egy óriási kést ránt ki a belső zsebéből. Iszonyú rázkódás: felébredek.

A busz az autópályán áll. Elöttünk hosszú kocsisor. A vezető kiszáll. Egy teherautó felöklelt egy motorost, a rendőrség helyszíni szemlét végez. Elöttem az ősz hajú asszony dühödten topog, hessegeti hátra a levegőt. Amikor továbbmegyünk, negyedóra múlva, az út szélén egy letakart testet látok, szinte hallom, hogyan dobol a ponyván az eső. Tíz méterrel odébb egy motorkerékpár roncsa. Egyszer már láttam egy ponyvával letakart holtat, akkor is esett az eső. Feleségemmel robotgunk egy vidéki színházi előadásra... Régóta külön éltünk, de ő még egészséges volt, teljesen egészséges. Az a halott az út közepén feküdt, csak álláig takarták be, csupasz arcát verte az eső. Szép fiatal férfi volt, fekete hajú, kiugró pofacsontú, figyelmesen kémlelt a magasba. Mindkettőnket kivégzett barátunkra emlékeztetett, akit utolsó szabad éjszakáján hiába próbáltunk rábírní a szökésre. Egy kórházban rejtőzött abban az időben. Az ágyakon, az ágyak közt, a folyosókon sebesültek, nemrég még egymást lötték, most egymás vérében áznak. Ő azonban nem sebesült meg, holott harcolt a tankok ellen, amíg lehetett. Már hat napja nem alszik, egy orvosnő injekciózza, hogy tovább gyártassa a kórház pincéjében a röplapokat egy roppant hadsereg ellen, földünk hatalmasságai ellen, erkölcsi és politikai világrendünk ellen. Feleségem könyörög, én, pincébeli munkatársam, tudom, hogy nemsokára magam is eltűnök a rács mögött. Őt viszont fel fogják akasztani, már a nyomában vannak, tapasztaltam, láttam. „Inkább most, életem csúcán halok meg – mondja –, nem csinálom végig veletek a sok kis

piszkos kompromisszumot.” Feleséggel egy műtőasztalon alszunk, a pusztulás tisztátlan erotikája, ő nem bírja átadni magát, sír a rossz szagú műbőr nyoszolyán. Ha sikerült volna mentőakciónk, talán barátommal is Bostonban futok össze, szürke hajjal és meggörnyedve ülne Klára mellett, kezét rázott volna Gerővel... Képtelen ötlet. Sehogy sem illene a Kelet-európai Intézet hallgatói közé. Gúnyosan mosolyogna, ha volna még szája. „Ügyes voltál, apukám, mondtál is valamit, meg nem is.” Magam elé idézem a kis csoportot, amint az előadás után körülfog. Ő szerencsére – igen, szerencsére – nincs jelen. Csevegünk még egy ideig, majd Klára megkér, hogy induljunk, mert egy telefont vár. Aztán visszahoz a városba, Boston downtownjába, mutat ott nekem egy-két érdekes helyet.

„Ki ez az ember?” – kérdi. Ülünk a Volvójában, kellemes dzsesszzené szól, és nekem nincs kedvem Gerőről beszélni. Inkább órá terelem a szót. 1958 óta él Bostonban. Hét éve özvegy, de házassága már korábban tönkrement. A haláleset megrázta, részben a lánya miatt, aki az apját veszítette el, de őszintén megvallva bizonyos megkönnyebbülést is érzett. Nem mintha a férje rosszul bánt volna vele. Mindig udvarias volt, születésnapján virággal lepte meg. Néha eltűnt pár napra – csak halála után derült ki, hogy fenntartott egy másik lakást is. Sebész volt, német zsidó bevándorlók gyereke. Egyszer ő, Klára, szántsándékkal leejtett egy porcelánedényekkel teli tálcát a reggelizőasztalnál. Férje fel sem pillantott az újságból, az arca sem rándult.

Biztonsági záruk és jelzőberendezések védővonalait áttörve hatolunk be az erdőszéli házba. A nappaliban megiszunk egy-egy pohár konyakot. „Akkora, mint egy tenispálya” – gondolom. A falakon Dali, Miro, Rothko. „Sokra vitted.” Klára megvonja a vállát. „Nem volt gyerekjáték ez a harminc év.” Ingerültség fog el. Mit kezdjek ezzel az idegen asszonnyal az óriási házban? A lánya, mint útközben megtudtam, valahol Kanadában tanít német irodalmat. Úgy érzem, fogságba estem. Hirtelen rendellenesnek találom Klára fiatal külsejét. Rámosolygok. „Nincs kedved lezuhanyozni?” – kérdi.

Amikor visszaérek a nappaliba, még mindig az asztalnál ül, kezében üres konyakospohár. Felcsendül a telefon, odaszalad, majd csalódottan a készülékhez hív. „Kinnyomoztam a hölgy számát – mondja Gerő –, mivel te úgysem hívnál fel. Csak fél órát rabolnék el becses idődből.” – „Várlak – mondom –, gyere értem.”

„Nem, nem a barátom – mondom Klárának –, a rabtársam volt, együtt ültem vele 1956 után.” – „Tudom, hogy ültél – nagyon rémes volt?” – „Kellemes volt – válaszolom. – Dolgozni nem kellett, mégis adtak enni. Gondolkodni se kellett, csak épp ha az ember nagyon akart. Többnyire jó társaságban tároltak, ámbár sajnálatos módon nélkülözni kellett a másik nem jelenlétét.” – „Remélem, később pótolta a mulasztottakat.” – „Semmi se pótolható – mondom. – Minden helyettesíthető, de ez nem ugyanaz.” Klára eltűnődik. „Már nem tudok eléggé magyarul, nem értem a különbséget.”

Most látom először szomorú arcát, és hirtelen feltűnik előttem a kislány, akit szerettem. Ő tizennégy éves volt, én tizenkilenc. Három hétig csókolóztunk nálunk félmeztelenül a díványon. Aztán otthagytott egy nálam fiatalabb fiú kedvéért, aki megszabadította szüzességétől. Jó pár hónapig kínozta a féltékenység és annak biztos tudata, hogy ökörvoltam. Később kaptam tőle egy levelet, hogy látogassam meg. A bejárónő nyitott ajtót. A hallban egy nagy kövér ember vacsorázott sábeszdekliben. Felállt, akkora volt, mint egy torony. „Szántó Manó vagyok” – mondta. – „Mi a manó” – csúszott ki a számon. Rám nézett, mint aki nem jól hall. Hebegni kezdtem. „A lányom nincs itthon” – vágott a szavamba, és visszaült a tányérjához. Legalább egy órá-

ig ácsorogtam a ház előtt. Évek múlva tudtam meg, hogy otthon volt, két szobával beljebb, és nem hallotta a csöngetést. „Mire gondolsz?” – és hozzám hajol. „Most láttam meg a régi arcodat.” Sóhajt. – „Tulajdonképpen miattad emigráltam.” – „Hogy-hogy?” Nem válaszol, kimegy, elegáns sötétbordó ruhában tér vissza. Leül, ezúttal szembe velem, az üveglappal borított asztal túloldalára. Most veszem észre, két gyűrűt visel. Megfogom a kezét. Az egyik gyűrűbe Dávid-csillag van vésvé, a másikon zöld kő pompázik. – „Amikor meghallottam, hogy letartóztattak, felmentem a feleségedhez. Ő nem kedvelt engem, elkényeztetett polgárlánykának tartott. Veletek ellentétben én sosem hittem a világmegváltó tanokban, ezért ki sem ábrándultam belőlük, viszont mindig csinosan próbáltam öltözni, és politikai tiltakozásból kölnivizet használtam. Amikor beállítottam hozzá, éppen főzött a gyerekeknek, leültetett a hokedlire, és igyekezett igen elszánt arcot vágni. Azt mondta, a család még nem tudott kapcsolatba lépni veled, de bizonyára jól érzed magad, és ha nem vernek, akkor szerinte élvezed is új helyzetedet, mint valami kalandot. Közöltem vele, hogy disszidálni fogok, mert nem akarok olyan országban élni, ahol a hozzád hasonló embereket börtönbe csukják. Abbahagyta a rántáskavarást, és felszólított, hogy gyávaságomat ne a te kontódra kamatoztassam. Ha le akarok lépni, rajta, használjam ki, hogy nyitva a határ, odakint bizonyára gazdag rokonok ölelnek majd a keblükre, különben sem éreztem soha felelősséget azért, ami ebben az országban történik. Abszolúte elismeri mindenki jogát arra, hogy a saját törvényei szerint éljen, de akkor az ember vállalja is a törvényeit, és ne használjon másokat trambulinnak az ugrásaihoz. Ezt a trambulinképet használta, becsületszavamra. Én még mindig a hokedlin ültem, elképedve a szóáradatától. Felkészültem rá, hogy a végén még meg is üt a főzőkanalával. Aztán észrevettem, hogy könnyezik. Spongya rá, mondtam neki, felejtse el az egészet. Nekem már 45-ben ki kellett volna mennem, aznap, amikor mázsás apám negyvenhét kilóra aszva hazatért a koncentrációs táborból, és levest kanalazott a házmesternél, aki korábban a nyilasok besúgója volt. A leves kilöttyent reszkető kanalából, az orrából takony folyt, a szeméből könny, látomra vinnyogni kezdett, és a házmester a karjában vitte fel a lépcsőn. És most megint kezdődik, nem éppen a zsidókkal, de mindenesetre azokkal, akiket a legtöbbre becsülök, csak ennyit akartam mondani, ne haragudj. Otthon bögtem egy sort, két nap múlva kisurrantam az országból. Pár éve, miután meghallottam, hogy elváltatok, Pestre látogatva felkerestem megint. Ezúttal barátságosan fogadott, őt is bölcsebbé tették az évek. Egyetlen rossz szót se szólt rólad, sőt szabad embernek nevezett, azt hiszem, irónia nélkül, de süketnek kellett volna lennem, hogy ne halljam ki... Most már úgyis mindegy. Amikor haláláról értesültem...” Megint megszólal a telefon, Klára odarohan, felkapja a kagylót. Kimennék a nappaliból, int, engem keresnek. „Nem akarlak korlátozni szabad választásodban – mondja Gerő –, és nem akarom rád tukmálni magam, a nagy emberek minden perce drága, mindenesetre tudattam a szállásadónóddal, hogy kilenc és tíz közt mely étteremben időzöm, ne érezd magad kényszerítve, öregem, de azért nagyon örülnék...”

Kisvártatva befut Klára telefonja is. Ezúttal nem megyek ki, látványosan befogom a fülem. Megint milyen fiatal az arca, teljesen valóságos. Mosolyog, bólogat is, amit mulatságosnak találok. Elé csempészek egy cédulát, hogy kilenc és tíz közt szabadságot. „No, no” – mondja, nem tudom, nekem-e vagy a telefonba. Mihelyt leteszi a kagylót, felcsörren a készülék. „Nem vesszük fel – közlöm –, ez megint Gerő.” A csörgés nem akar abbamaradni. „Induljunk – mondja Klára. – Mit akar tőled?” – „Valószínűleg le akar szúrni. Kitűnő kései vannak.”

A busz megáll, Hartfordba értünk. Tíz percig időzünk itt. Néhányan kiszállnak, egy fiatal néger asszony fehérbe öltözve, fehér kistáskával feltűnik az ajtóban. Feje csaknem a plafonba ütődik. Körülnéz, helyet keres magának. „Ágaskodva is elférnék a mellette alatt – gondolom –, megóvna az esőtől, nem érhetne semmi rossz.” Megindul hátra, futó pillantást vet az ősz hajú nőre, majd leül a hátsó széksorra. Előveszem a füzetemet, vázlatot készítek Gerőről. Már régóta meg akarom írni, de sosem mertem hozzáfogni. Miután Gerő eltűnt az életemből, nyomorúságosan és kétségbeesetten, halála hírére, mely néhány év múlva futott be hozzám, meglepődés nélkül vettem tudomásul. A temetésével akartam elkezdeni a történetet. A sírnál találkozunk, néhány volt rabtársa, pár somogyiábadai rokon, a somogyiábadai kultúrház alkalmazottai, néhány vadász a megyéből, itt-ott asszonyok állnak, arcukat csaknem elfedi a fekete kendő. Az egyik, egy szeplős, duzzadt ajkú, kiugró pofacsontú nő városi ruhában ácsorog, egészen egyedül. A szertartás után megfordul, gyors léptekkel távolodik a hófoltos ösvényen. Akkor érem utol, amikor éppen beszállna a Ladájába. „Viola – mondom –, ne haragudjon a tolokodásért.” Megfordul, vörös a szeme. „Nem emlékszem rá, hogy ismernénk egymást.” Bemutakozom. – „Nem ismerem magát – mondja ellenségesen –, sose láttam.” – „De én láttam magát – válaszolom –, nem is egyszer. Minden karácsonykor, május elsején és augusztus huszadikán megkaptuk letétünkéből a családtagjaink képeit. Sándor hanyatt feküdt a felső ágyon, feje felett kinyújtotta a két kezét, és így bámulta a maga arcát órákon át.” – „Igen? – kérdi a nő. – És miért meséli ezt el nekem?” – „Ilyen alkalomkor megmutattuk egymásnak a hozzátartozóinkat. Ezért ismertem fel, mert a maga arcát nem könnyű elfelejteni.” A nő legyint. „Nagyon könnyű – mondja –, csak akarni kell.” Végigmér, vastag alsó ajkába harap. – „Ide figyeljen, ha azért mondta el ezt a történetet a felső ágygal, mert tudomásomra akarta hozni, hogy én okoztam a halálát, akkor hadd közöljem magával: nem érdekel.” Szabadkozni akarok, félbeszakít. – „Mit akar tőlem? Miért szaladt utánam? Lelki életet akar velem élni? Le akar szólítani?” – „Egyszerűen meg szeretném ismerni. Sándor sokat beszélt magáról...” A nő már az autóban ül, hirtelen gázt ad, alig bírok elugrani.

Ezt a kezdést lehetetlenné teszi számomra a tegnapi találkozás. Mégsem ölhetem meg Gerőt egy kiagyalt jelenet kedvéért. Hiszen történetéhez most már hozzátartozik, hogy a logika ellenére nem halt bele. Vasáru-kereskedő Bostonban, a felesége komputerügynök. Múltját kirakta az ajtaja elé, de néha még bemászik az ablakán. Ha viszont életben maradt, nehezen megválaszolható kérdésekkel kell szembenéznünk. Élhetünk két életet egymás után?

A busz elhagyta Hartfordot, megyünk előre a szemetelő esőben. Kopasz fák nyúlnak ki a sáros talajból. Hátral a fekete nő beindítja rádióját, az ősz hajú előttem még nem tiltakozik. Hallgatom Edith Piafot, aki semmit se bán meg. „Látja, Viola, így is lehet élni.” Ülünk az autójában, nyilván visszajött értem. „Olyan fiatal voltam – mondja –, és Sándort hat évre ítelték.” Bólogatok. „Pénzem nem volt, mert a laptól rögtön kirúgták. A gyerek beteg lett, elküldtem az anyámékhöz. Bejártam Kaposvárra ablakot mosni. Annyi szemét férfit ismertem meg abban az időben...” Megkeményedik az arca. „Két évig bírtam. És a kezem teljesen tönkrement. És nem csaltam meg Sándort, pedig éheztem. És amikor meglátogattam a gyereket, nem akart odajönni hozzám. Háromhavonta levelet kaptam Sándortól, egyre csak vádaskodott.” Megint bólintok, erről én is tudnék regélni. „Akkor regéljen – mondja Viola –, úgyis esik az eső.”

Nem tudom, mit mondjak ennek az asszonynak. Mereven néz maga elé, a száját

csücsöríti, így még duzzadtabb az ajka. Ablaktörője akadozik, az útkanyarban csaknem árokba csúszunk. Földúton haladunk előre, kétoldalt ázott tarló. Egyszer csak felém fordítja fejét, de lábát nem veszi le a gáزرól. Edith Piaf énekel a rádióból. Amikor megszólalok, alig ismerem meg a hangomat: mintha kívülről jönne.

1957 őszén kerültünk egy zárkába. Kora ősz volt, mert még csíkos viseltünk. Az ő zakója komikus hatást keltett, csaknem a térdéig ért. Amikor október végén szu-mánba öltöztettek bennünket, akkor is irdatlanul hosszú zakót választott magának. Én nagy színes gombokat varrtam a magaméra, és ezzel kihívtam haragját. „Ez nem bohócuha. Ez rabruha. Miért értékeled fel?” Naphosszat ült az ágy vasán, noha a szabályzat tiltotta ezt. Csak a hokedlire ülhattunk, vagy a földre. Négyen voltunk egyberekesszve, L alakban két emeletes ágy, az egyik sarokban kibli, a másikban asztal, rajta edények, alatta vödör. Sétálni csak akkor lehetett, ha senki sem ült a földön. Sándor tehát az ágyon ült, pontosabban a vasán, hogy ne deformálja a szögletesre kiképzett szalmazsákokat. Arcát a keze közé temette, hallgatott órákon át. „Gerő Sándor – mondta, amikor először találkoztunk a börtönudvaron –, nem ismerhetsz, mert én csak egy vidéki firkász vagyok, és sosem kaptam kitüntetések pocsek verseimért, mint te, baszodalássan.” Viola még mindig engem néz, az ablaktörő teljesen felmondta a szolgálatot, félelmetes, ahogy haladunk előre, rég fel kellett volna borulnunk. „Körénk zárult az eső körfüggönye” – mondom, ő homlokát ráncolja, hogy jön ez ide. Gerő ül az ágy vasán, keze közé temeti arcát. Sakkfigurákat csinálunk kenyérbélből. A szalmazsákból kitépünk egy madzagot, szétsodorjuk, a kibliről rozsdát kaparunk a kócba, vödörfedéllel a padlóhoz dörzsöljük a rozsdabelű fonalat, ez lassan átizzik, meggyújtunk néhány vécépapírt, a hamut a kenyérbélbe keverjük, így készülnek el a fekete bábuk. Szerelmes verset írok a házimunkás menyasszonyának, a ceruzabélt megtarthatom, sakktáblát rajzolunk. Gerő őrzöng. „A sakk szabad emberek időtöltése – mondja. – Kellemessé teszitek a börtönt.” Éjszaka hipis van, Gerő öröme sakkalanítanak bennünket. Egy szép napon – már 58 áprilisában – bejön a házi, két ór kíséretében, és bedeszkuje az ablakot, hogy ne láthassunk ki. A börtönt eszményi tájra építették, erdős vidékre, távolban nőies lakák, legelő barmok, esténként derűs időben a nap véres színjátéka a láthatáron. Most mindezt deszkák fedik el, nappal is huszonötös égő világít, a kibliből dől a bűz, szellőztetni sem lehet. „Ez a jó – mondja Gerő –, mert ez a valóság. Ha börtön, akkor legyen börtön.” Új sakkot készítünk, ő ül az ágy vasán, kezébe temetett fejével. Egy Gazsi nevű fiatal sofőr a szakaszvezetőt utánozza, akit rühes macskának becézünk. Természetesen némajátékkal szolgál, kapálódzik, fejét rángatja, forgatja a szemét. „Mit röhögsz – szól rám Gerő –, éppen ebben a pillanatban basszák odakint a feleségedet.” Megindulok felé, vállat rándít. „Vagy az enyémet, mindegy. Nincs okunk röhögésre.” Április végén a házi bemondja az etetőn: „Az amcsik megegyeztek a ruszikkal, május elsején általános amnesztia.” – „Biztos?” – kérdem. – „Tuti – mondja a házi. – Adenauer már le is nyilatkozta.” – „Elég a hülyeségből – mondja Gerő –, sose lesz amnesztia, itt fogunk megdöglenni.” Meggyőződése, hogy még az ítélet lejárta előtt egy újat kapunk, aztán megint egy újat. Ezért a következő levélben meg is fogja írni Violának: okosabban teszi, a gyerek érdekében is, ha beadja a válópert.

Férfinevetést hallok. Meglepődve tapasztalom, hogy Gerő ül a volánnál, őszeszürke hajjal, hosszú felöltőben, ahogyan tegnap láttam. Az autó egy szántóföldön áll. „Nem tudtam megírni a levelet – és szeméből potyog a könny –, emlékszel, képtelen

voltam rá.” Nem tetszik a nevetése, hátrafordulok, Viola mögöttünk ül, mutatóujja az ajkán. Gerő előregörnyed, arcát a két tenyerébe temeti. Így ült az ágy vasán is, he- teken át, miután május elején kézhez vette felesége levelét. Ebben az asszony tudat- ta, hogy elválik tőle, és férjhez megy egy dr. Siklós nevű rendőr századoshoz. Nagyon rendes ember, nagyon családias, mindenestül vállalja őt. Így hát megint együtt élhet a gyerekekkel, ennek nyilván Gerő is örül. Abbahagyta az ablakmosást, gép- és gyors- írói tanfolyamra jár. Irodában helyezkedik el, ha nem is vezetői poszton, hiszen ő, Ge- rő, a börtönbüntetését tölti, de dr. Siklós gondoskodik arról, hogy ne legyen oka pa- naszra. Gerőnek különösen az a kitétel fáj, mely szerint Viola és dr. Siklós „minden szempontból” összeillenek. „Mindenes szempontból”, érted? – és egy obszcén mozdu- latot tett. Hátrafordulok: Viola még mindig a szájára szorítja mutatóujját. – „Indul- junk – mondom –, mire várunk?”

Felriadok: előttem az ősz hajú hölgy vadul tapsol. Muzsika nincs, a fehér ruhás né- ger óriásnő elszunnyadt a hátsó ülésen. Egyenletesen haladunk előre, ezúttal száraz úton, feltehetően sohasem érkezünk meg. Le akarom jegyezni álmomat, de túl fá- radt vagyok. Majd kitalálom, ha szükségem lesz rá. Nem szívesen válok meg Violá- tól, újra lehunyom a szemem, hiába, rendelésre nem jön házhoz. Egyik barátom fele- ségére emlékeztet, akivel éveken át majdnem viszonyom volt. Egyszer egy hétvégi autókirándulást is megbeszéltünk, de péntek délután lemondta.

Nem értem, miért kavar fel ennyire Gerő. Tíz-tizenöt év óta csak egyszer talál- koztam a nevével, egy könyvtár folyóirattermében, ahol régi újságokat böngészem. Egy cipőgyári maffiáról írt tudósítást, valakik ellopták a bőrt, és papírtalpú cipőket hoztak forgalomba. Az ügyet egy dr. Siklós nevű rendőr főhadnagy göngyöltette fel. Érdekes, a börtönben sosem említette, hogy ismerte felesége csábítóját. Talán össze is jártak, az újságíró és a jogászból lett rendőrtiszt, talán meg is hívta magukhoz, és Viola hozta be a férfiaknak a süteményt meg a bort. Hirtelen izgatni kezd, miért hall- gatta el, hogy alig néhány hónappal letartóztatása előtt interjút készített dr. Siklós- sal. „Rendőrt – mondta –, pont egy rendőrrel kell kamatyolnia, egy rohadt ávóossal!” Vagy: „Képzeljétek el, amint egy politikai fogoly felesége leszop egy zsarut.” Ilyen- kor, de csakis ilyenkor hangosan nevetett. Most ébredek rá, hogy ha valóban ismer- te dr. Siklóst, akkor látta is, amit mond. Persze az is lehetséges, hogy egy másik Sik- lóssal csinált interjút, vagy hogy már rég elfelejtette cipőgyári tudósítása hősét. Egy vidéki újságíró hetente hat-nyolc cikket is legyárt. Legszívesebben visszautaznék Bos- tonba, hogy kifaggassam.

Azon kezdek tűnődni, hogy Kláránál aludnék-e megint. Illetlenül fiatal a bőre, és ruganyos az állaga. Szerintem egy ötvenéves nő kívánatosabb, ha érzik rajta némi hervadás.

Okosan tettük tegnap, hogy nem a Gerő által megjelölt vendéglőbe mentünk. Amit neki mondhatnék, ahhoz Klárának semmi köze. Amit Klára nekem mondana, az nem tartozik Gerőre. Egy japán éttermet kerestünk fel, asztalunknál sütögette a pincér- szakács forró fémlapon a húst. Rejtett világítótestekből színes fény szivárgott Klára sötétbordó ruhájára, hullámos barna hajára. Megtapogattam a két gyűrűt az ujján. „A csillagost apámtól kaptam – mondta. – Már rákja volt. Kiküldte anyámat a két- ágyas kórteremből – a másik ágy lakosa előző nap halt meg –, csak a lehúzott redőny résein át szűrődött be némi fény, sötétebb volt, mint itt. Szájához húzta és megcsókolt- ta a kezemet. Iszonyúan zavarba jöttem, eddig mindig én csókoltam meg az ő kezét, gesztusa rémítően rendellenes volt. Ráadásul szégyelltem is magam, mert viszolyog-

tam a szagától. Fogta a kezemet, mozdulatlanul feküdt, már azt hittem, alszik vagy meghalt, és ekkor megszólalt, elmesélte, hogy munkaszolgálatos korában Wienerneustadtban egy vastaligán köveket kellett feltolnia egy dombtetőre, ott ki kellett borítania őket, majd visszaraknia a taligába, és tolni lefelé, a kiindulópontig, majd újra fel, tíz napon át. Aki összeesett, azt rögtön agyonlőtték. Nagyon szeretett volna elnyúlni a földön, csak azért nem tette, hogy még egyszer láthasson engem. Megrendültem, mert 1945-től e beszélgetés időpontjáig, azaz 1956 februárjáig sosem számolt be nekem, és mint később megtudtam: anyámnak sem, munkaszolgálatos élményeiről. Aztán előkotorta párnája alól ezt a mógendovidos gyűrűt itt, az ujjamra húzta, és megesketett, hogy csak zsidó emberhez megyek feleségül.”

Klára elhallgat, halloom a hús sercegését, a finom illat az orromba csap. A zsarolás iskolapéldája, gondolom, halottas ágy hangulatmegvilágításban, kézcsók és gyűrű, a szeretet hörögve közli, mennyibe kerül. Akaratlanul elmosolyodom, mert eszembe ötlök, hogy Bostonban szerencsére könnyen teljesíthető ez az utolsó kívánság. Klára megkérdi, hogy mit találok olyan mulatságosnak. Válasz helyett megfogom a zöld köves gyűrűt. „Ó, ezt egy férfitől kaptam – mondja, és visszahúzza a kezét –, egy nálam tíz évvel fiatalabb férfitől, aki...” A szakács-pincér tálal. Klára megjegyzi, hogy ugyanolyan mohón falok, mint régen, és emlékszem-e rá, hogy egy kirándulás végén tizenkét ember megmaradt hideg elemóziáját tömtem magamba. Ez a Margit hídon történt, mindent kiraktunk a híd párkányára, én egyik ételdoboztól a másikig léptem, és egyetlen morzsának sem irgalmaztam. Ő azon a kiránduláson ismert meg engem, és e lakoma elriasztotta tőlem, míg rá nem jött, hogy étvágyam egy általánosabb életvágy kifejeződése. – „Miért nem akarsz a zöld gyűrűről beszélni?” – kérdem. – „Igaz is, miért ne, hiszen úgyis elutazol.” A gyűrűt öt évvel ezelőtt kapta egy Jiří nevű részeges cseh irodalomtörténésztől, aki 1969-ben érkezett Amerikába *ŠVEJK VAGY DON QUIJOTE?* című terjedelmes kéziratával, melyben a kelet-európai politikai ellenállás útjait vizsgálta. A kézirat megjelént, de nem keltett feltűnést. Jiří néhány évig mulatóban zongorázott, jelenleg egy nagy kiadó számára lektorál cseh, szlovák, lengyel, orosz és szerbhorvát könyveket. Közben nővérét is, öccsét is elbocsátották odahaza az állásából. Jiří szívesen látogatná meg a szüleit, mindketten betegeskednek, mégsem viszi rá a lélek, hogy vízumért folyamodjon a csehszlovák hatóságokhoz. Úgy tervezi, hogy a temetésükre majd látogatási engedélyt kér, ezt nemigen tagadhatják meg tőle. Egyre többet iszik, és időnként elrúgja megtakarított pénzét. De részeg állapotban is nagyon szórakoztató, és úgy tud vesztetni, mint senki más. A vesztésben történelmi rutinja van, ezt szokta mondani. Évente egyszer feleségül kéri Klárát. Először akkor kerített erre sort, amikor megajándékozta a zöld gyűrűvel, melyet anyjától kapott. Utoljára ma tett ilyen ajánlatot, a telefonba, miközben én ott ültem az asztalnál, és idétlenül befogtam a fülem. „Miért nem mész hozzá? Mert fiatalabb?” Klára nemet int. „Mert részeges?” Újabb fejrázás. „Nem szereted?” – „Azt hiszem, szeretem” – mondja Klára. – „Akkor menj hozzá.” – „Nem tudok – válaszolja –, nem tudok, értsd meg, nem tudok.” Most kapcsolok. „Csak nem apád miatt?” – „Őrütség, mi?” – kérdi. – „Nem feltétlenül. Ha hiszel abban, hogy megbántod apádat a túlvilágon...” – „Nem hiszek semmilyen túlvilágban – válaszolja Klára. – Istenben sem hiszek. És már csaknem harminc éve halott. De megesküdtem neki... Vagyis hát nem az eskü miatt, hanem...” Elhallgat, borospohár mögé rejti az arcát. Mindketten tudjuk, hogy nem szolgálhat értelmes magyarázattal. Nézem a két gyűrűt – hogy férnek meg egymás mellett? „Nagyon ritkán viselem egyszerre mind a kettőt – mondja –, csak amikor úgy érzem, megengedhetek magamnak egy kis cinizmust.”

Azt ajánlom neki, hogy legyen valóban cinikus. Akkor zsidóságát tanulságos élet-rajzi ténynek fogná fel, nem kölöncnek. Túlélte a botrányt – lépjen is túl rajta! Ha életünk végéig apánk köveit cipeljük, a saját poggyásunkra nem jut erőnk. A cinizmus páncélja mögött profitálhatunk a szörnyű szerencséből, hogy gyerekkorunkban az üldözöttekhez tartozhattunk. „Miféle profitról beszélsz?” – kérdi tágra nyitott szemmel. – „Együtt érezhetünk az elnyomottakkal, és ez megóv bennünket az elállatiasodástól.” Klára szomorúan rám néz. „Te beszélsz cinizmusról?” – kérdi. – „A morális pátoszhoz manapság cinizmus is kell – mondom. – Enélkül bármelyik újság bármelyik száma megölne. Ha szívünkre vennénk, miféle figurák kezében a sor-sunk... Esszük ezt a japán csodapecsenyét, és közben gyerekek százai halnak éhen. Cinizmus nélkül hogyan ínyenkedhetnénk tovább, ha látnánk lelkiismeretünk szemével az aszott lábú és felpuffedt hasú...” Klára leteszi a kést-villát, eltolja magától a tányért. „Holnap reggel vagy legkésőbb délben mégis enni fogsz.” – „Elvetted az étvágyamat – mondja –, és a házamba is rossz lelkiismerettel megyek haza.” – „Helyben vagyunk. Hitedet elvesztetted, a közösségből kihulltál, mi maradt meg neked a zsidóságból? A rossz lelkiismeret.” – „És mi ezen olyan mulatságos?” – kérdi. – „Az jutott eszembe, hogy mégiscsak szerencséd van. Csak férjhez nem szabad menned nem zsidókhoz. Ha apád körültekintőbb, az ágyadból is kiltlja őket.” Klára a fejét csóválja. „Apámnak meg sem fordult a fejében, hogy mással is szeretkezhettek, mint a férjemmel. Az még egy másik generáció volt.” Órájára néz. Magam elé húzom a tányérját, nekilátok a porciójának. „Semmit sem változtál – állapítja meg Klára –, siess, mert tizenegykor megint felhív.” Azon tűnődöm, hogy rossz lelkiismerettel fekszik-e le vele. Gyorsan magamba tömöm az ételt, ő fizet közben, és máris röpülünk haza. Útközben alig beszélünk. Az erdőszéli háznál egy autó várakozik a sötétben. „Jíri?” – kérdem. – „Lehetetlen” – mondja idegesen, és rálép a fékre. Ekkor kigyullad az autó lámpája, egy férfi beleáll a fénysugarba. Felismerjük Gerót.

„Jól ismerem ezt a környéket, asszonyom. Ezt az erdőt. Kérkezésem után évekig jártam ide. Bármilyen összegbe le merném fogadni, hogy nem találja ki, miért.” Ülünk a nappaliban, kezünkben konyakospohár. „Nem akarok zavarni” – mondja Klára. – „Ha valaki zavar, az én vagyok – szögezi le Geró. – Ezt megszoktam már. Nem vagyok olyan kellemes ember, mint a barátunk.” Engedélyt kér, hogy rágyújt-hasson, majd megismétli: „Nem vagyok olyan kellemes ember. Ezért olykor magányos életre kényszerülök. Amikor megérkeztem ide, kerültem a magyarokat, a bennszülöttek pedig nem érdeklődtek irántam. Két és fél éve volt már telefonom, amikor először hívott fel az egyik, az is csak azért, mert mellétárcsázott. Kijártam ide az erdőbe, és elültettem néhány palántát. Saját fáim voltak a vadonban. Évekig gondoztam, száraz időben locsoltam őket. Most már nagyok. Ha nem volna sötét, megmutathatnám azt a hármat, mely életben maradt. Ha nincs kin kiélnünk gondoskodó-hajlamainkat, akkor ültessünk fákat, mert ez gyengéd foglalatosság, eredményei kezelhetőek; és ha kudarcot vallunk, és egyik-másik ápoltunk elpusztul, annyi baj legyen. Egy fa miatt még senki sem ölte vízbe magát, ki se vándorolt senki egy fa miatt.” Újra tölt magának. „Semmi pénzért nem tartanék kutyát, se papagájt, inkább lepkéket gyűjtenék. Azokért nem kár, ha megdöglenek.” Kiissza poharát. „Képzeld el, asszonyom, volt egy kis erkélyem, beüvegeztem, fűtöttem, trópusi növényeket akartam természeteni Bostonban. Talán hogy ne egyedül én legyek idegen itt.” Rám néz. „Ne röhögj. Nem vagyok szentimentális. Már rég kiköltöztem abból a lakásból.” – „Tudom, tudom, vasáru-kereskedésed van, feleséged komputergynök, nevelt fiad

zseniális fizikus.” Gerő elereszti megjegyzésemet a füle mellett, továbbra is Kláranak magyaráz. „Feleségem nem tűr a lakásban virágot. Szerinte a nagyváros számúzi a természetet, és merő képmutatás, ha megpróbáljuk visszacsempészni a hátsó ajtón. Egy nagyvárosi lakás légkondicionált terében egy csokor rózsza: hazugság. Minél szebben virágzik, annál rosszabb. Vállaljuk életkörülményeinket kompromisszumok nélkül – ezt mondja a feleségem.” Közbeszólók: „Ismerős okoskodás.” Gerő bólint: „Kétségkívül összeillünk, a feleségem meg én” – és felhajt még egy konyakot. Megszólal a telefon. „A konyhában veszem fel” – mondja Klára, és kiszalad az ajtón.

Most, hogy kettesben maradtunk, elakad a társalgás. Gerő körben jár a teremben, a képeket szemléli. Eltökélem, hogy nem töröm meg a csendet. Elvégre ő szaladt utánam, neki van mondanivalója. Kérni vagy kérdezni akar valamit, esetleg új megvilágításba szeretné helyezni a történeteket. Vagy ki akarja önteni a lelkét. Háttal áll nekem, zsebre dugott kézzel, a Rothko-kép előtt. Az is lehet, hogy kést szorongat, és meg akar ölni engem, a tanút. Már az olasznál is megemlítette, hogy fantasztikus kései vannak. Eszembe jut, micsoda szenvedéllyel élesítette annak idején alumíniumkanalának nyelét az ágy vasán. Mindnyájan megtettük ezt, hiszen csak így juthattunk a zárkában vágószerszámmal. Gerő azonban a köszörülés megszállottja volt, roppant gonddal csiszolta a kanálnyelet, fél szemét behunyta, a másikkal megszemlélte az eredményt, hüvelykujjával végigsimította a kanál élét, tovább dolgozott, míg le nem tört egy darabka az élből. Kanalat cserélt valamelyikünkkel, és folytatta a munkát, míg végül, harmadszorra, egyenletesen éles alumíniumpengével büszkélkedhetett. Már éppen meg akartam kérni, hogy ne vágja fel az ereit, mert tudtam, hogy ezzel a gondolattal játszik, amikor hívatták az operatív osztályra. Ettől az osztálytól még a fegyőrség tagjai, sőt tisztjei is rettegetek, mivel nem a büntetés-végrehajtáshoz, hanem közvetlenül a belügyminisztériumhoz tartozott. Vezetője egy tépett fülű őrnagy volt, egykori birkózó, nagy testű, nyugodt ember. Elbeszélgetett Gerővel, aki ezután jó ideig kevesebbet foglalkozott a kanálával.

„Vedd ki a zsebedből a kezdet – mondom –, a végén még azt kell hinnem, hogy le akarsz döfni.” Előttem áll most, rám bámul, rossz érzés fog el. – „Tudtam, hogy nem bírod ki a csöndet – válaszolja –, mindig kotyognod kell valami hülyeséget.” Leül, rágyújt, és inkább magának mormolja, mint nekem: „Érdekes, csakugyan megfordult a fejemben. Akkor azonban a nőt is meg kellene ölnöm. Eh – és legyint –, gyáva vagyok.”

Szeretném, ha Klára visszajönne, de ő, nyilván tapintatból, nem mutatkozik. Percek telnek el, meglegelem a csendet. „Mit óhajtasz tőlem?” – „Semmit. Csak ülni akarok veled, mint régen.” – „Régen azért ültünk együtt, mert nem állt rendelkezésünkre nyitható ajtó.” – „Értem – mondja –, tehát menjek a fenébe?” – „Csak ha nincs különös mondanivalód.” – „Hova sietsz? A vén pipi megvár.” Felugrik, újra járkálni kezd. „Amikor amerikai állampolgárságért folyamodtam, kétszer is elutasítottak. Beadtam a harmadik kérvényt is, és néhány hét múlva beidéztek a bevándorlási hivatalba. Egy fiatalember, aki 1956-ban még az anyja csecsét szopta, közölte, hogy csak bizonyos feltételek között kaphatok állampolgárságot. Kezében volt az aktám, az egész cakpakk, meg is mutatta. Tőlem függ, mondta, hogy egyik napról a másikra megvonják-e a tartózkodási engedélyemet, és kizsuppolnak-e az országból. Hogy hova, arról még sejtelve sincs, talán valami dél-amerikai banánköztársaságba vagy Mexikóba vagy Dél-Afrikába, egyszóval a világnak valami olyan zugába, ahol mindenk ellenére befogadnak.” – „Mire te?” – „Semmi közöd hozzá” – és leül velem szembe,

karomra teszi a kezét. Ez meglep, feszélyez is. Gerő annak idején viszolygott minden érintéstől. Négyen éltünk összepréselődve egy kis cellában, elkerülhetetlen volt, hogy olykor egymáshoz ne érnünk, vagy össze ne ütődjünk. Most a karomat fogja, a szemembe néz. „Azért akartam mindenáron találkozni veled – mondja, és most először barátságos a hangja –, hogy tudomásodra hozzam: te tetted tönkre az életemet, baszodalással.” Feláll, rám mosolyog, és kísétál az ajtón.

Ricsaj a buszban: a kocszi elején ülő fekete bőrű fiatalember ki akar szállni. New Havenbe szól a jegye, csak hogy a busz nem áll meg New Havenben. Az elágazásnál vette észre tévedését, most bal kézzel a rádióját fogja, a jobbal veri a vezetőfülkét. A sofőr a hibás, miért nem figyelmeztette őt, amikor a jegyét kezelte. „New Yorkban megállunk, onnan visszautazhatsz” – közli a sofőr a kis hangosbeszélőn. Egy penészes képű úriember szerint büntetést is kell még fizetnie, amiért New Haventől New Yorkig potyán utazott. A fiatalember üvöltve káromkodik, a rohanó kocszi ajtaját fessegeti. Előttem az őszes hajú nő roppant izgalomba jön. „Uh, uh, uh, uh” – kiabálja valószínűtlenül magas hangon, topog, két kézzel csapkodja hátra feje fölött a levegőt. Nagy sokára megállunk, a fekete bőrű fiatalember kiszáll az újból szemetelő esőbe, leköpi a buszt.

Ez a gonosz kis esemény sor visszahoz a tegnaptól a mába. Arra gondolok, hogy képtelen lennék vállalni egy ilyen botrányt. El tudom magamról képzelni, hogy egy kultuszminisztert lehülyézek, vagy hogy felfricskázom a rendőrkapitány orrát; de sosem bírnám érzelmileg így kiszolgáltatni magam egy busz közönségének. Hálás vagyok a fiatalembernek: elmúlt a fáradságom. Ismét fellapozom a füzetemet. Áthúzó, amit az előbb írtam. Mielőtt irodalmat próbálnék csinálni Gerőből, előbb talán meg kellene értenem őt. Azon kapom magam, hogy tegnapi utolsó mondatával birkózom. A fülemben cseng, elhessegetem, visszajön. Firkálni kezdek, kapkodva, vázlatosan, hogy felidézsem a történeteket.

Amikor Gerőt az operatív osztályra hívták, már egész nap az ágy vasán ült, a kanalát köszörülte, vagy egyszerűen csak tenyerébe temette a fejét. Ha járkáltam a zárkában, dührohamot kapott. Összerándult, ha lépteket hallott a trepni felől, vagy ha valamelyik ór megdöngötte egy zárka ajtaját. Még a kondércsörömpölést, kedvenc muzsikánkat sem bírta elviselni. Porciójának nagy részét felosztottuk egymás közt. Egy ízben kikopogott, hogy tegyék magánzárkába, azt se bánja, ha sötétbe, de egyedül akar lenni. „Majd mindjárt elteszem magát valahova” – válaszolta a szakaszvezető.

Viola szakítólevelét május elején kapta meg, június elején válaszolt rá – negyedévenként írhattunk harminckét sort –, apró betűs szemrehányások özönét zúdította az asszonyra. A beszélő június végén volt esedékes. Félévenként találkozhattunk egy általunk megjelölt személlyel, a találkozás időtartamát az elítéltnak és zárkájának a magatartásától függően tíz és huszonöt perc között szabták meg. A rabok már a beszélő előtt egy hónappal tébolyító rendet tartottak a cellában, naponta többször kikopogtak vízért, felmosták a betonpadlót, a szalmazsák sarkos volt, a lavór ragyogott, még a kibliről is levakarták a rozsdát. Gerő nem vett részt ebben a buzgólkodásban, csak arra vigyázott, hogy ne tompítsa el derekával a szalmazsák élet. Kanálköszörüléskor vécepapírt tett a földre, hogy az alumíniumpor oda hulljon. Én tüntetően szabotáltam a rendet, megalázónak éreztem, hogy heteken át rabszolgáskodjunk néhány percért, amelyet a parancsnokság esetleg kegyeskedik engedélyezni nekünk. Gazi nevű zárkatársam, továbbá Pista bácsi, egy horthysta százados, fáradhatatlanul tisztogatott. Egy szép napon, amikor már ötödször nyalták fel a padlót, munkájuk végez-

tével felkaptam a vödört, és a szennyvizet a falra zúdítottam. Gerő felugrott, nekem rontott a kanállal, Gazsi csak ügyyel-bajjal bírta lefogni. Mire az ór benyitott, Pista bácsi már vakarta lefelé a piszkot a falról. „Elbotlottam a vödörrel” – mondtam az órnek, aki erre néhány káromkodás kíséretében sanyarú jövőt jósolt nekünk. „Ha csak tíz perc beszélőt kapok – közölte Gerő az esemény után két nappal –, akkor esküszöm, hogy elvágom egy éjjel a nyakad.”

A beszélő napján Gerő nyolctól egyig hiába várja a hívást frissen mosott és vasalt csikos öltönyében, melyet a házitól kapott tíz cigarettáért. Aztán az ágyra veti magát, és akkor sem hajlandó felkelni, amikor az ór megjelenik az ajtóban. „Ezt megkeserüli” – mondja az ór. Vasárnap történik ez, és csütörtökön hívatják Gerőt az operatív osztályra. Két óra múlva tér vissza, leül az ágy vasára, estig meg se mukkan.

Íratlan börtön szabály szerint a rab gyanúba keveredik, ha nem számol be fogolytársainak a zárkán kívül töltött időről. Kérdézősködni nem illik, de mindenkinek az agya örülten jár, és a következtetések, amelyek ilyenkor születnek, még tényekkel sem ingathatók meg. „Be akartak szervezni – közli Gerő a takarodó után, már fekve a sötétben –, azt ígérték, hogy visszaszerzik nekem az asszonyt, ha együttműködöm velük.” – „Hát szóval vamzer lettél, Sándor” – állapítja meg Gazsi. – „Dehogyan lett – mondja Pista bácsi –, hiszen akkor most mesével etetne bennünket.” – „És legalább rájuk borítottad az íróasztalt?” – kérdi Gazsi. – „Miért borítottam volna rájuk – válaszolja Gerő. – Csak a munkájukat végzik.”

Csakhamar átszervezik a zárkákat. Két katolikus pappal kerülök össze. Pár nap múlva megérkezik a negyedik lakótárs is: Gerő. Addig fegyelmi okból magánzárkán tartották. „Firkászok és egyéb népbolondítók egy helyre valók” – mondja az öt kísérorő ór, mielőtt ránk zárna az ajtót. Nehéz hónapok következnek. Az idősebb pap – alacsony, vérekes képű ember – a zárka sarkában áll imádkozó pózban, a kinti zörejekre fülelve, szikár társa pedig, már szintén ötven fölött, szótlanul ácsorog az ágy és a kibli közt. Csak egymással váltanak néhány szót, suttogva szinte. Bennünket nyilván az istentagadó rendszer egykori kiszolgálóinak néznek, akik a forradalom idején elszámítottuk magunkat. Gerő sem beszél, ül az ágy vasán, soros levele sehogy sem akar befutni. Amikor mi írjuk a levelet, kanálával túhegyesre faragja a ceruzát, hogy minél több betűt zsúfolhasson a megengedett harminckét sorba.

Október elején ismét az operatív osztályra vezetik. A tépett fülű őrnagy előtt az íróasztalon ott fekszik a levele. „Ezt nem továbbítottuk” – mondja az őrnagy. Gerő tiltakozik. A levélben nem sértette meg az előírásokat. „Az előírásokat nem – válaszolja az őrnagy –, de a feleségét annál inkább. Egy ilyen rendes asszonyt.” Gerő fenntartja magának a jogot arra, hogy önállóan formáljon véleményt a feleségéről. Az őrnagy hellyel kínálja Gerőt, és megkérdi tőle, hogy milyen célból írta a levelét. Ha szakítólevélnek szánta, akkor ő szabad utat enged neki. A „kurva” szót ez esetben is törli persze, erkölcsi okból. De ha vissza akarná szerezni a feleségét, akkor nem gyűlöletet kell mutatni, hanem megértést. Megértéssel és szeretettel sok minden elérhető, különösen az olyan érzelmekre éhes asszonymál, amilyen Viola. Felesége nevét hallva Gerő keze remegni kezd. Gyanú támad benne, hogy az asszony az őrnaggyal is lefeküdt. „Honnan tudja maga, hogy milyen típusú asszony a feleségem?” – „Beszéltem vele – válaszolja az őrnagy. – Hajlandó meglátogatni magát. Még ezen a héten kaphat egy rendkívüli beszélőt.” Gerő a fejét rázza. „Itt ebben a szobában társaloghatnak. Őr nem lesz jelen. Az időt nem korlátozom.” – „És mibe kerülne nekem egy ilyen beszélő?” – „A mi társadalmunk alappillére a család – folytatja az őrnagy. – Kö-

telességünk megmenteni a családokat a széthullástól. Ezért nem küldtük el a levelét.” Gerő hallgat. „Senki sem fog magukra nyitni. Minden rendelkezésére álló eszközt bevetethet, hogy visszaszerezze az asszonyt.”

Erről a kihallgatásról másnap számol be nekem Gerő, amikor váratlanul kettesben maradunk. A két papot kihívták a zárkából, hogy közöljék velük: cigányokat fognak írásra-olvasásra tanítani. „Mi is tanítani fogunk – mondja Gerő. – Papok, tanárok, firkászok, mind professzorok leszünk az analfabétaiskolában. A délelőttöket nem kell zárkán tölteni. Papírt, ceruzát kapunk. Mondtam a tépett fülűnek, hogy engem hagyjon ki ebből. Én ülni akarok, semmi mást, mert engem erre ítélték.” – Megvonom a vállam. Elvigyorodik. Rám mered. – „A tépett fülű azt mondta, hogy őt is mindig nagyon izgatták a világos bőrű, szeplős nők.” Elhallgat, a beszögelt ablakhoz sétál, a hátát mutatja nekem. – „Még ezen a héten beszélhetnék Violával. Menjek bele?” – Nem válaszolok. – „Mit hallgatsz, mint szar a fűben? Az analfabétaiskolát kellene megfigyelnem. Senkiről sem írnék rosszat. Együtt fogalmazhatnánk meg a jelentéseket. És legalább biztosak lehetnének abban, hogy igazi vamzert nem küldtek a nyakunkra.” Megfordul, a szemembe néz. „Menjek bele?” – „Menj bele – mondom magam számára is váratlanul. – Habozás nélkül menj bele.” Megérezem, hogy aki ilyet kérdez, az lélekben döntött, csak még valamiféle igazolásra vár. Vagy aláírta már a papírt a magánzárkán, vagy idő kérdése, mikor teszi. Így hát csakugyan jobb, ha tudom, ki a spicli. És ha befolyásolhatom a jelentéseit. „Menj bele” – mondom még egyszer, nyomatékosan. Most, negyed évszázad múltán, én vagyok a bűnbak, én tettem tönkre az életét.

Három délelőtt, hétfőtől szerdáig, beszélt, beszélt, megszakítás nélkül, mint valami gyógyszer hatása alatt. A papok már tanítottak, ketten voltunk a zárkában, ezúttal ő rohángált fel-alá az ágyak között, én meg a hokedlin ültem. Főként szerelmi kalandjait mesélte, idősebb nőkkel, akik mind nagyon hálásak voltak neki, mert ő csak feküdt alattuk, félrekoncentrált, és hagyta, hogy a nők élvezzenek háromszor, négyszer, ötször egymás után. Ő csak egyszer élvezett, elvből, mert nem akarta Violát megkárosítani. Mint vidéki újságíró el se szalaszthatta a nőnemű riportalanyokat, mert a hölgyek megpuhulnak, fellazulnak a szerelemtől, és kiöntik a szívüket, az egész lötytyöt, és ilyenkor írásaiba mindig különleges színeket tudott keverni. De igazából csak Violát szerette, és ezt egyetlen ágyban sem feledte el. Szerelmük történetébe is beavatott. Az ő apja református lelkész volt Somogyhábadban, Violáé 45-ig jegyző, hívő katolikus. Mindkét család ellenezte a kapcsolatukat, pletyka- és rágalomhadjáratot folytattak egymás ellen éveken át. Rómeó–Júlia-történet volt az övék, tilalmak gyűrűjén kellett áttörniük, a barátok és ismerősök köre, az egész falu két táborra szakadt. A szerelem a vonaton kezdődött, amikor ő negyedikes volt, Viola másodikos. Mindketten Kaposvárra jártak gimnáziumba, reggelenként és olykor délutánonként is együtt utaztak. Hetekig a lány kezét se fogta meg. Verseket írt hozzá, mert akkor még költő akart lenni, de a verseket nem merete megmutatni neki. Reggelenként átnezte Viola dolgozatait, sőt még kémiára is oktatta, pedig ahhoz ő sem értett. Gyönyörű, idilli volt ez az időszak, ami sajnos nem mondható el első nászukról, melyre érettségije napján került sor, úgyszintén a vonaton, pontosabban a vonat végében. Mindketten ittak a sikeres érettségi örömére, és ami ezután történt, arra nem szeret emlékezni. Ünnepi nadrágja véres lett, és roppant félelmek közt lopakodott haza. Viola ezután hetekig kerülte őt, de amikor véletlenül összefutottak, teljes erővel fellángolt a szerelem, és tartott egész nyáron át. Ősszel ő Pécsre ment az egyetemre. Kis-

vártatva kitört a botrány, mert egyik levele Viola szüleinek kezébe került. Mindez csak most áll így össze bennem, mert Gerő összefüggéstelenül hadart. Sok részletet el is felejtettem, de az alaphelyzetet magam előtt látom: ő fel-alá rohangál, és beszél, én szótlánul ülök a hokedlin, kettőkor visszaérkeznek a papok, ekkor Gerő leül az ágy vasára, és meg se mukkan másnap reggelig.

Csütörtökön tízkor kiszólítják a zárkából, csaknem négy óra hosszat van távol, nem sokkal a papok előtt érkezik vissza. „Mindennek vége – mondja. – Rémesen néz ki, mint a saját nagyanyja. Udvariasságból meg akartam baszni, de azt mondta, nem csálhatja meg Siklóst.” Hahotában tör ki. „Jó, mi? – kérdi. – Fantasztikus humora van, mi?” Elkomorul, szótlánul ücsörög pár percig. „Aztán bejött a tépett fülű, és megígértte velem, hogy nem hoz végleges döntést, amíg nem szabadulok. És hamarabb fogok szabadulni, ha jól viselem magam. Ekkor már bőgött, és ilyen duzzadt lett az ajka, és azt mondta, hogy rémes neki ilyen ruhában látni engem, és nem ezt ígértem neki, amikor feleségül vettem, és a gyerek már nem is emlékszik rám.” A papok visszaérkeznek, ő elnémul megint, majd estefelé még egyszer megszólal: „De a Siklóst, azt nem csalja meg.” Aztán ráfordul a vérekes képű papra: „Mit bámulsz, baszodalássan?”

Az órákra nézek: háromnegyed egy. Elindulok, hogy megkeressem Klárát. A konyhában ül, a telefon mellett, fehér pongyolában. „Már csaknem elaludtam – mondja –, elkotródott végre?” Aztán: „Vissza akartam hívni Jitit, de úgy döntöttem, hogy mégse. Hadd törje ki a frász.” – „Miféle frász?” – kérdelem. – „Féltékeny, amiért itt alszol.” – „Miért kellett neki megmondani?” – „Már az előadásodra sem engedtem eljönni. Mondtam neki, hogy régi barátom vagy, és csaknem harminc éve nem láttalak. Most pedig ide akart rohanni. Megkértem, hogy ne tegye.” – „Mire ő?” – „Azt kérdezte, zsidó vagy-e. Mert ha zsidó vagy, akkor biztosan megcsalom veled, hadd örüljön a sírban az apám.” Mosolygok, tetszik ez a mondat.

A busz ablakából már Newarkot látom, romos városi táj, autónyájak kietlen gyárépületek előtt, lerobbant házak, roppant roncstelepek, itt is, ott is mocskos füstoszlopok, az üres telkeket sárgás gaz növi be, szitál a szemetes eső, és mégis, ez az ipari szörnyképződmény költői gondolatársításokat ébreszt bennem, Ginsberg verseiben találkoztam vele először, egy ideig itt lakott örült anyja a század elején, miután megérkezett Oroszországból. Az irodalom, még ha pontos is, megszépíti a rútat, miközben kerülő utakon érzelmi kapcsolatot létesít vele. Az örült anya olcsó szódákat ivott Newark halottasházaiban, orra newarki savanyúságszaggal volt tele. Mintha érezném is ezt a savanyúságszagot, a sárgás arcú asszonyra gyanakszom, és csakugyan, termoszedényből kanalaz magába valamit, közben vadul rázza a fejét, rejtély, hogy képes a szájába beletalálni. Kanálával dobol az üres edényen, és bőfög. Nemcsak Newark, az örület is kevésbé visszataszító költői megfogalmazásban.

Nagyanyám is rázza a fejét egy teljes délutánon át. Agyvérzése volt, többé nem tért magához, hajnaltájt meghalt. Utolsó mondatával állítólag a fiát hívta, egy jól szituált, magyaros bajszú, szép termetű jogtanácsost, aki munkatáborban pusztult el. Nagyanyám korábban igen jókedvű asszony volt, a gondokat messze űzte magától, élvezte a mérsékelt jólétet, melyet férje, később a fia biztosított neki. Szívesen játszott az unokáival, testvéreit és unokatestvéreit látogatta, és kártyázott, ahányszor csak tehetett. Élete első negyven évét falun töltötte. Nagyapám gazdatiszt volt, családjában hazafias szellem honolt, dzsentris allűrök, amelyek túléltek a monarchiát és nagyapámat is. Nagyanyám csak 1944 júniusában roppant össze, aznap, amikor fel kellett tűznie

a sárga csillagot. A háta meggörbült, arca összeaszott, nem akarta többé látogatni testvéreit és unokatestvéreit, ki se ment az utcára, csak amikor a gettóba hajtották. Útközben kétszer összeesett, és ha anyám segítségével sikerült is talpra állnia, lelki értelemben ott maradt a gettó kövén. A felszabadulás sem szabadította fel, nem szívesen ment emberek közé, mintha szégyellte volna magát, és egy héttel fia halálhíre előtt önvédelemből meghalt.

Az örült asszony elrakta termoszedényét, és most ismét a levegőt hessegeti hátra, ugyanazzal a merev, görcsös mozdulattal, ahogy nagyanyám hessegette a rohamozó legyeket. Ez a kép tegnap este is eszembe jutott, a japán vendéglőben, miközben a Dávid-csillagos gyűrűt simogattam. Ott még úgy véltem, Klára felülkerekedett az iszonyaton, nagyanyám inkább levágta volna az ujját, mint hogy ilyen gyűrűt hordjon. De amikor éjjel lefeküdtünk, Klára a bal mellére nyomta mutatoujját. „Ide nézz: nem jön le.” Megcsókolom. „Lerágni se tudod. Lenyalni se – mondja. – Egy Nagymező utcai kirakatban láttam lógni egy borostás férfit. Felöltőjén nagy sárga csillag. »Így jár, aki zsidó« – hirdette mellette egy tábla.” Elhúzódik tőlem, mutatoujja még mindig a mellén. „Azt hittem, Amerikában lemoshatom. Állandóan az az érzésem, hogy Jiří látja. A kabátomon, a blúzomon, a bőrömmön is. Látja, és megvet érte. Pedig nem antiszemita.” Elsírja magát, feláztatja a könny.

„Otthon voltam veled” – mondja később. Nyugodtan fekszik mellettem. Megbámulom lányos testét a gyertyafényben. Mit jelent neki az „otthon”? A közös származást? A közös gyerekkort? A közös anyanyelvet? „Jiří is idegen itt – mondom. – Ő is közép-európai. Üldözött volt ő is, és még csak haza se látogathat.” – „Jiří más. Maga választotta a sorsát.” Bólogatok. Ez a nő úgy éli át az életét, mint valami elrendeltést. Odahaza idegennek érte magát, de idegenben sincs otthon. Néhány év óta minden hónap első vasárnapján találkozik a nácizmus Boston környékén élő üldözötteivel. Többnyire egy ingatlankereskedő villájában jönnek össze, nyáron a park nagyságú kertben, hűvösebb időben az úgynevezett „báronyteremben”. Egy holland pszichoanalitikusnő folyton bosszúról ábrándozik. Farkaskutyákat uszítana egykori kínzóira. Megetetné velük az ürüléküket. Egy német festőnő szerint a szenvedés nem esít; folyvást azt bizonygatja, hogy hálás a sorsnak mindazért, amit megélt. Ismét mások félrehúzódnak, üzleti ügyeiket intézik. „Hagyd a fenébe ezt a bandát – mondom. – Köpj rájuk, és menj feleségül Jiříhez.” Klára mosolyog. – „Szerintem Jiří itt leleskedik valahol. Nem mer becsöngetni. Barátod pedig a ház másik oldalánál hallgatózik, de ő be is csönget.” – „Ma már nem csönget be” – mondom. Klára megfogja a kezemet. – „Ne akarj engem férjhez adni. Legalábbis addig ne, amíg az ágyamban fekszel. Inkább ölelj át. Vagy aludjunk.”

Később álmomban is szeretkezem Klarával, de a végső pillanat előtt értesítenek arról, hogy egy sírt meggyaláztak. Szexuális szimbólumokat rajzoltak rá, vagy talán előkaparták a holtat, és vele követtek el valami kimondhatatlant. Kétségbeesetten erőlködöm, hogy kitaláljam, kinek a sírjáról van szó. Egyszer csak meglátom Klárát a konyhánkban, a hokedlin ül, feleségem főz a gyerekeknek, feltűnök én is a konyhaajtóban. „Látod – mondja a feleségem –, most odaégett a rántás.” Mentegetőzni akarok, de ő már nincs sehol. Klára a hokedlin ül, én feleségem nevét kiáltva felébredek, a gyertyák még égnek, Klára mélyen alszik, végre megviselt az arca, szeme alatt sötét karikák.

Bárhogy kíméljük magunkat, a halottak előbb-utóbb benyújtják a számlát. Múltunk kísérteteivel, ha néhány év vagy évtized múlva váratlanul bekopogtatnak életünkbe, zöld ágra vergődünk, mert egyazon megfítlés alá esünk. A túlélők kenyerét

esszük valamennyien, arcunkon a megbocsáthatatlan, de elkerülhetetlen megalkuvások nyoma, lefekhetünk vagy elbánhatunk egymással, a következmények beláthatók. A holtaknak azonban nem kell elviselniük a hétköznapok botránnyát, önvédelmünk páncélburkát lézerpillantásuk könnyedén fúrja át. Szökevényeknek szeretnénk látni őket, de ők elhitethetik velünk, hogy az áldozataink. E pillanatban hajlok arra, hogy feleségem még ma is élne, ha én öt évvel a halála és húsz évvel válásunk után nem fekszem le Klárával, akit ő sohasem szívelt.

Meztelenül állok az ablakban, a sötétséget kémlelem, a komor erdőszéli fák mögött talán csakugyan ott lapul Jiri és Gerő, feleségem kórházi hálóingében a lomb közt kuporog. Mintha kimozdulna valaki az egyik fa mögül, majd visszahúzódná megint. Most a karját dugja ki – mit akarhat? Csak Gerő lehet ilyen tolakodó. Kisétálok, és bemutatom a feleségemnek. „Sem mire se emlékszel – hallom most Gerő hangját. – Csak becses személyeddél törödsz.” „Valóban találkoztunk már” – mondja a feleségem, és már látom is száját a szám közelében. Látom az egész jelenetet. Az ágyban fekszünk, esős nyári éjszakán, és egyszer csak felberreg a csengő. Nincs kedvünk ajtót nyitni. Újabb éles, hosszú csengetés. Ki lehet ez? A politikai rendőrség nem is olyan régen éjszakánként gyűjtötte be áldozatait. Végül a feleségem pongyolában kimegy ajtót nyitni, én gyorsan magamra kapom nadrágomat és ingemet.

Gerő a dolgozószobámban a könyvszekrény előtt áll, szinte földig érő ballonkabátjában, lucskosan és borotvátalanul, cipője körül tócsa. „Mi van? – kérdi, miközben kezét rázunk. – Hogy ityeg a fityeg?” – „Fogas kérdés” – válaszolom. Feleségem belép, egyik kezében almapálinka, a másikban feltörlőrongy. – „Adj kölcsön harmincezer forintot – mondja Gerő. – Azért előtte kérem, hogy ne hivatkozhass rá, ha nem akarsz adni.” Feleségem nevet. „Nincs pénzem – válaszolom. – Munkám sincs egyelőre. Talán értesültél róla, hogy nemrég szabadultam.” – „1960 nyarán” – mondja Gerő. – „Úgy van.” – „Azóta eltelt két év, biztos összegyűjtöttél már innen-onnan valamit.” Hallgatok. „Ha nincs pénzed, szerezz, nagy szükségem van rá.” – „Miért nem ülünk le?” – kérdi a feleségem.

Az asztalnál megisszuk az első rundot. „Húszezret összetarháltam már. Még harmincezer kell, negyvennyolc órán belül, különben bekaszniznak megint.” – „Szomorú – mondom –, csak hogy valóban nincs pénzem.” – „Nem érdekel – válaszolja Gerő –, neked kell kihúznod a szarból, mert ez bizonyos értelemben közös buli.” – „Kimennek?” – kérdi a feleségem.

Bárhogy töröm a fejem, nem bírom emlékezetembe idézni, hogy már akkor kiment-e a szobából. Annyi bizonyos, hogy hajnaltájt egyedül kísértem ki Gerőt, és amikor beosontam a hálószobánkba, ébren volt még. Átölelt, arcomhoz szorította sós arcát. „Hogy lezüllött – sírta –, veled is megtörténhetett volna.” Eszerint jelen lehetett, amikor Gerő elmesélte, hogy mint a somogyvárosi kultúrház igazgatója elsikkasztotta a rábízott intézmény pénzét, és a hiány pótlására negyvennyolc óra haladékat kapott. Talán azt is hallotta, hogy Viola visszaköltözött a frissen szabadulthoz, de tíznapnyi együttélés után végleg otthagya, és feleségül ment egy dr. Knoblauch nevű földrajztanárhoz. Gerő igen sablonosan reagált erre, inni és nőzni kezdett, hajnalig etette-itatta a megyei vadásztársaságot, és olyan költséges életmódot folytatott, hogy egy ízben már beidéztek a kaposvári rendőrkapitányságra, ahol a véletlen játéka folytán éppen dr. Siklós rendőr őrnagy figyelmeztette a fenyegető következményekre. Gerő, aki akkor is kapatos volt, „sógor”-nak titulálta Siklóst. „Remélem, te is megtanultad, hol lakik az úristen, sógor.”

A történet lényegét azonban egészen biztosan én meséltem el a feleségemnek. Amikor Gerő szabadult, egy Volga várta a börtönkapunál. Két fiatalember ült benne. Felajánlották neki, hogy hazaviszik Somogyládába. Gerő visszautasította a megtiszteltetést, de a fiatalemberek nem tágitottak. Egyikük, hogy érvelésének nyomatékot adjon, kikászálódott az autóból. Csaknem kétszer akkorának látszott, mint Gerő. A százhetvenhat kilométerből százötvenet némán tettek meg. Ekkor Gerő megkérdezte, hogy mit akarnak tőle. A természetes fiatalember, aki mellette ült a hátsó ülésen, tudatta vele, hogy isten is a megtért bányásokat kedveli a leginkább. A kutyából igenis lehet szalonna. Összehasonlították Gerő hajdani uszító cikkeit az utóbbi időben frott bizalmas jelentéseivel, és el vannak ragadtatva. Szeretnék, ha az amnesztia nem törné meg Gerő fejlődését. Ezentúl a rendőrhatóságok számára fog dolgozni. Gerő tiltakozott, ő csak a börtönövekre írt alá kötelezvényt. A volánnál ülő fiatalember megjegyezte, hogy az ilyen aláírás egy életre szól. Gerő kiabálni kezdett, azonnal álljanak meg, ki akar szállni. A Volga megállt. A természetes fiatalember ismét kikászálódott belőle, átment Gerő oldalára, és udvariasan kinyitotta az ajtót. Semmi kifogása sincs az ellen, ha Gerő a hátralévő tíz kilométert gyalog teszi meg. Ennyi ülés után talán jót is tesz egy kis testmozgás szabad levegőn. Huszonnégy órán belül azonban be kell fáradnia a rendőrségre a személyi igazolványáért. Ez alkalommal megbeszélhetik a részleteket is. Gerő közölte, hogy nincs miről beszélniük. A volánnál ülő fiatalember ekkor hátranyújtotta annak az iratnak a fénymásolatát, amelyben Gerő besúgószolgálatra kötelezte el magát. Ezt a dokumentumot nehéz lesz eltitkolni Gerő barátai, hazafias tisztelői, hölgyismerősei előtt. Ők azonban erre is vállalkoznak. Egy éven belül eltörlik a priuszát, és a somogyládai kultúrház igazgatásával bízzák meg. A vádásztársaság a tagjai közé választja megint. Ugyanazt a rendes bandát találja majd ott. Néhányan besározódtak, de minden jóvátétel. Most pedig szálljon ki a kocsiból, és mérlegelje lehetőségeit, míg Somogyládába ér.

Feleségem azon a reggelen nem bírta többé elaludni. Elviselhetetlennek találta, hogy miközben főbenjáró bűnök következmények nélkül maradnak, egy-egy hiba végzetes lehet. Nem csupán szerencse dolga, hogy ki milyen csapdába pottyan bele? Azt feleltem, hogy a szerencse részben a jellem függvénye, és amit ő végzetes hibának nevez, az más szemszögből jellemgyöngeség. „Mássz le a bírói székből – mondta a feleségem –, nem unatkozol ott fenn a magasban?” Többet nem beszéltünk, ő forgolódott, én kikeltem az ágyból, és az ablakból a szemközti ház falára meredtem.

„Miért nem alszol, az isten szerelmére? Mindjárt öt óra.” Megfordulok. A gyertyák pislákolnak. „Jövök már, Mauzi” – mondom reménytelenül.

Arra ébredek, hogy az ősz hajú asszony felpattan, és kis batyujával az ajtó felé rohan. Elsőnek ér oda, szinte kizuhan a buszból. Sodródok kifelé a többiekkel. Az utcán fellélegzem – nagy boldogság, hogy itt vagyok megint, a városok városában. Nem akármilyen utat kellett megtennem idáig. Vállamra vetem a táskámat, megindulok az Empire State Building felé. Nincs kedvem hazamenni, mert mihelyt belépek a lakásba, felsír a telefon. Klára megkérdi, hogy adja-e meg Gerőnek a telefonszámomat; vagy Gerő kérdi meg, hogy jó érzés volt-e halottnak hinnem őt. Esetleg nagyanyám jelentkezik, enyhe zalai tájszóval kártyázni hív. „Maradjunk még kicsit a jelenben” – mondom magamnak az üvegtestű felhőkarcolók alatt.

Halasi Zoltán

SENKI? VALAKI?

Életfogyt. – Éthossz

Kell valaki, aki elmondhatja magáról,
tűrhető senki voltam. Ami nem is olyan
egyszerű. Nemcsak azért, mert a tettek
szavakra váltása kimeríti a valutaüzérkedés
vétségét, hanem mert akinek elmondhatná,
a pokolbeli árnyak: maguk is valakik,
akik ellenben a dolgot megítélnék –
a legkevésbé.

(A helyzet csak a szándékhoz
mérten bonyolult: mint mikor egy magyar
az NDK-n keresztül még otthon szerzett
nyugatnémet márkával ellátva Varsóba
érkezik, ahol angolul szólítja le
a leninsapkás síber: akar-e váltani?
S ő, aki fiatal, s egyszer az életben
elegáns szállodába, kínai vacsorára
vágynak, évégett behúzódik egy óvárosi
sötét, dohszagú kapualj alá, hisz
nem azért csempészte három határon át
dugi valutáját, hogy egy pályaudvari
váróterem alvástapasztalatával legyen
ismét gazdagabb, de aztán ott köt ki
végül mégis, mert a csencsen – nem először,
nem utoljára – rajtaveszt, s ettől
a helyzet reménytelenül egyszerűsödik...)

Rágódni, persze, lehetne rajta,
miért is van így, és a pokol,
bár nem gumiból van, mégisincs
rugalmasabb nála, ezt is engedi.
Hanem az már az elmélkedés bugyra,
hasztalan nyikorgás: mintha,
súrlódva, biciklilánc nyaggatná
a vázat afelől, amire
a kerékagytól sincsen felelet:
miért állunk, amikor gurulunk?
S ez is: merő különvélemény.
S közben a zománc is – kopik.

Az emlékezet azonban elégedett
 lehet helyével. Otthon van
 a pokolban, jól-rosszul, mint
 egymásban szerelmesek. Mint bor
 a hordóban. (Leül a kő, felül
 a pimpó, ha baj van.) Szalad
 a lopóban. Kitöltik. Édes,
 fanyar vagy – rágja a torkot –
 ecet; megisszák. Vérré válik.
 S ami nem: altalajjá.
 Úgy – *volt*, hogy – *lesz*.
 De ezt már csak szellemszemek látják.
 Pókok a hanyagul takarított
 váróterem zugaiban.

Az a valaki, aki senki, egyelőre
 türelmesen dolgozik. Helyesebben:
 neki dolgozik a türelem, s ez
 a mindent összefolyató, tolulósos
 emlékezetben úgy kavarog, mint
 az elmondhatók összessége
 a már mondottakról:

s ez

a dohos, sötét óvárosi kapualj,
 a munkában finomult
 boszorkányosan fürge ujjak,
 egyik szem a járdán ténfergő rendőrön,
 másik a tilalomban cinkos turistán
 (a rosszhiszemű szemethunyó és
 a jóhiszemű lépremenő egyaránt: ő,
 a pokolban a személy burjánzásnak indul),
 a harmadik szem – ez a fő! – magán az ügyleten;
 nem tudni, ki jár jól, ki rosszul,
 a boldogulás szabályai ősidóktól
 fogva tisztázatlanok, csak a készség
 mutatkozik meg elszánt világossággal,
 s ez

a valaminek tartott vízjeles ábrázolatok kis
 és a semminek vélt szintén vízjeles ábrázolatok
 mind óriásibb címletekben lepergetése,
 kölcsönös eltevése egymás javuló rovására,
 az örök-éber kapualjból (egérlyuknyi is lehet)
 a játék végett kis időközzel külön-külön kilépés,
 a rendőrt elhagyva két ágban folytatódás,
 a szívtejékon dagadó tárca simogatása
 izgalom fokozásául-csillapításául,
 elvegyülés a sétát tettető tömegben,

döbbenet buboréka emitt, hogy becsapták,
 kajánságé amott, hogy sikerült a trükk,
 mindez az elnézett csalás keresztáramában,
 majd tettekészséggé és beletörődéssé
 simulva ringatózás felbukkanó célok felé
 városnézés vagy balekfogás ismétlődő jegyében,
 s végül, ha a pokolbeli utak – véletlenek
 ott is lehetnek – össze találának futni:
 egymás felismerésszerű elkerülése
 legközelebbig

Tamás Gáspár Miklós

A VAKHITŰ KÉTELY

Különféle filozófiai mítoszok – a relativizmus válfajai, az „autentikusság” és az „értékválság” – elemzése után meg kell kísérelnünk az *értékválasztás* hitregéjének vizsgálatát. Ezt egyrészt az indokolja, hogy a modern filozófia szokásos föladata a szkeptizmus elleni küzdelem, másrészt pedig az, hogy az értékválasztás lehetőségének tézise erőteljesen befolyásolja a mai magyar közgondolkodást. A tézis az újkantiánusoktól és Max Webertől ered, és a fiatal Lukács műveinek közvetítésével, a Lukács-iskola 1968 és 1973 – a lukácsisták kiebrudalása – közötti írói működésének hatására terjedt el nálunk, noha más, háború előtti forrásai is vannak, hiszen Max Weber az akkori hivatalos szociológiát is megihlette. Ami alább következik azonban, az nem a Lukács-iskola bírálata, mert Heller Ágnes értékelmélete mind a tézist, mind a tézis sajátos kritikáját tartalmazza. Témánk nem az ellenzéki marxizmus.

Magát a tételt a következőképpen írhatjuk körül: a hagyományos kötöttségeiből kiszabadult modern ember, akinek az ámuló szeme előtt hirtelen áttetszővé váltak mások különböző hagyományai, olyan értékhalmozokkal szembesült, amelyek *nem* irányították saját életét. Nem arról van itt szó pusztán, amit Weber is, a fiatal Lukács is említ, hogy az egyes kasztoknak megvolt a maguk *dharmája*, azaz külön erkölcsimagatartási szabályok vonatkoztak rájuk – s ezt a lovag, a szerzetes, a földművelő, a kalmár, az udvari ember elkülönített éthoszáról is elmondhatjuk –, mert a *dharma* pre-

* Minderről már ejtettünk szót (IDOLA TRIBUS, Magyar Füzetek, Párizs, 1989). Ez az esszé még egyszer nekirugaszkodik a témának. Föltehetőleg az előzmények nélkül is érthető. Ajánlott olvasmány: Peter Winch: A TÁRSADALOMTUDOMÁNY ESZMÉJE ÉS VISZONYA A FILOZÓFIÁHOZ, Hermész Könyvek, Akadémiai Kiadó, Bp. 1988, ford. E. Bártfai László, az előszót írta Erdélyi Ágnes, aki már jó egy évtizede bírálta Winch könyvét, és ismertette a vele kapcsolatos vitákat. Megemlítenéd, hogy nemrég jelent meg Max Webertől A POLITIKA MINT HIVATÁS első teljes fordítása, Lannert Judit és László Géza munkája, Medvetánc Füzetek, h. n. [Bp.], 1989 és Hans Kelsen TISZTA JOGTAN-a, ford. Bibó István, edd. Erdélyi Leonóra, Fazekas József, dr. Varga Csaba, Bibó István Szakkollégium, Bp. 1988. Kritikai írásunk ilyesféle művekre – is – céloz.

determinált, senki nem választhatja meg, milyen kasztba születésük. A modern ember a fölvilágosodás, a szekularizáció és a szabadabbá vált társadalmi mobilitás miatt minden eddigénél nagyobb mértékben maga választhatja meg élettervét és életútját, ezeket az életterveket pedig különféle morálok – értékhalmozok – irányítják. Amilyen mértékben szabad az élettervek, életutak választása – tartják sokan –, oly mértékben szabad az értékek (morálok, értékhalmozok) választása is. Sőt: igen föltűnő, hogy egyre inkább éppen ezt tekintik a szabadságnak – éppen ezért a meggyőzésre törekvő világnézeti diszkusszió diktatórikus viselkedésnek számít (ezt akarta annak idején kiűződni Heller Ágnes a „racionális értékvitával” kapcsolatos elképzeléseivel).

A pluralizmus és a szabadság közép- és kelet-európai verziója átszínezi politikai vágyainkat is. Adottnak tekintik, hogy a modern társadalmakban különféle értékekkel rendelkező embercsoportok vannak, közöttük a vita egyszerre *irracionális* és *demokratikus* módon, azaz mintegy *szavazással* megy végbe: annak az értékei kerülnek ki győztesen az erkölcsi vitából, aki többségbe kerül, akinek az értékeit többen *választják*. Eszerint a modern demokrácia nem azt mondja nekünk: „vitakozzatok!”, hanem azt, hogy „döntsetek!” (illetve: „csábítsatok pártotokra minél több embert!”). A morális kisebbséggel kapcsolatban is csak a tolerancia erkölcsi és politikai föladata marad: meg kell védeni a sikeres „értékválasztás”-verzió többségi híveinek terrorjától, már csak azért is, mert semmi biztosíték nincs arra, hogy a többségnek van igaza. A többség morális preferenciái győztek, de ezzel semmit nem bizonyítottunk be, csupán egy „értékválasztási” stratégia időleges sikerét tapasztaltuk.

Megfigyelhető, hogy a sikeresnek bizonyult értékhalmoz semmi különösebb respektust nem élvez. Sikerének titka a többségi adaptáció, jogosultsága a „minden virág virágozzék” ismert elve, tekintélye pusztán az *erőn* – a többség relatív erején – alapul, árfolyam-emelkedése belülről nézve véletlen, kívülről nézve nyilván szociálisan indokolható, hatalma *nyers* hatalom.

Érdemes lesz idézni Leo Strauss összefoglalását (NATURAL RIGHT AND HISTORY, Chicago, 1950, ⁷1971) Max Weber idevágó nézeteiről, mert az értékválasztás tétele – vagy hipotézise – elválaszthatatlan tőlük. Leo Strauss áttekintése persze polemikus.

Leo Strauss szerint Weber elképzelése az értékközömbös vagy etikailag semleges társadalomtudományról a Van és a Legyen, azaz a valóság és a norma (vagy érték) megkülönböztetéséből érthető meg. Ha volna érvényes tudásunk a Legyenről (az igaz értékrendszeréről), ez teljes joggal meghatározná az empirikus társadalomkutatás irányát, hiszen a társadalomtudomány gyakorlati eszközöket keres adott célokhoz, s ha a célokban biztosak lehetnénk, nem kellene őket a tudományról leszakítva a társadalomfilozófiára bízunk, konkrét és objektív értékítéletekre tehetnénk szert. Weber voltaképpen nem bízott a Legyen (= az érték) semmilyen valódi megismerésében. Megtagadta tőlünk az igaz értékrendszer minden empirikus vagy racionális, tudományos vagy filozófiai megismerését, szerinte ilyen értékrendszer nincs is, csak egymással konfliktusban álló, egyenrangú értékrendszerek.

Ez szükségképpen nihilizmushoz vezet, mondja Leo Strauss. Weber két utat látott a nyugati civilizáció előtt: vagy új próféták jelennek meg, illetve régi gondolatok nagy reneszánszára kerülhet sor – vagy pedig gépies megkövülés áll be, a látomás nélküli szakemberek és a szívtelen kéjencek világa. Dönteni közöttük hit vagy értékítélet dolga lenne, tehát túl van az ész kompetenciáján; ezek szerint tehát nem állapíthatunk meg különbséget a „szívtelen kéjencek” és Ámos próféta vagy Szókratész között. We-

ber az újkantiánusoktól vette át tudományfölfogását és az individuális etikáról vallott meggyőződését. A „történeti iskolától” örökölte meg azt a nézetet, hogy nincs olyan társadalmi vagy kulturális rend, amely *a* helyes vagy racionális rend lehetne. A kétőt úgy kombinálta össze, hogy megkülönböztetést tett erkölcsi parancsok és kulturális értékek között. Az előbbiek lelkiismeretünkre, az utóbbiak érzéseinkre apellálnak. Az embernek teljesítenie kell ugyan erkölcsi kötelességét, de önkényétől függ, mit tart a kulturális eszmények felől. Ezért a szűkebb értelemben vett etika hallgat a kulturális és társadalmi kérdésekről. Mivel Weber nem tagadhatta ezeknek a kérdéseknek az etikai relevanciáját, relativizálnia kellett az etikát. Az ember méltósága – mondja Leo Strauss – Weber szerint autonómiájában áll, azaz az egyén szabadon választhatja meg értékeit vagy eszményeit, engedelmeskedvén a parancsoknak: „Légy, ami vagy!” A fura weberi imperativus: „Legyenek eszményeid!” Persze mindegy, milyenek. Imperativusa tulajdonképpen ezt jelenti: „Kövesd démonodat, ha jó, ha rossz.” Vagy másképpen: „Kövesd Istent vagy az ördögöt, ahogy tetszik, de akárhogyan is választasz, tedd ezt teljes szívedből, teljes lelkedből, minden erőddel!”

Leo Strauss leírásából ráismerhetünk a mai közép- és kelet-európai morális hangulat nem is egy fő elemére. Az értékválasztás – vagy ha tetszik, az egyéni autonómia démonának megválasztása – radikális relativizmushoz vezet, az erkölcsi igazság iránti radikális szkepszishez. (Strauss egy lapalji jegyzetben idézi Hans Kelsen államtanát, amely szerint a zsarnokság is jogrend; ezt elvitatni Kelsen szerint természetjogi naivság...)

De persze azzal még nem cáfoltunk egy filozófiai hipotézist, hogy kimutattuk, kellemetlenek az erkölcsi és szociális következményei. Próbáljuk meg magát a tételt bírálni.

Az értékválasztás reprezentatív terepe az erkölcsi dilemma. (A későbbiekben arról is szólunk, mi történik, ha az értékeket megkülönböztetjük az erkölcsi szabályok tartalmától.) Az erkölcsi dilemma olyan helyzet, amelyben a döntésében habozó ember előtt cselekvési alternatívák tárulnak föl. Az alternatívák mindegyike mellett nyomós, bár nem föltétlenül egyenértékű érvek szólnak. Vegyünk egy köznapi, bár csöppet sem triviális erkölcsi dilemmát. Valaki számára jelentős érték a hűség általában és a szerelméhez vagy házastársához fűződő hűség különösen. Ugyanakkor erősen vonzódik egy harmadik személyhez, aki – tegyük föl az egyszerűség kedvéért – szintén vonzódik őhozzá. Csalja-e meg a szerelmét? (Tegyük föl, megint az egyszerűség kedvéért, hogy ragaszkodik hozzá, nemcsak a hűséget mint elvet becsüli sokra.)

A hűség és a hűtlenség mellett is szólnak érvek. Az erotikus kapcsolat kizárólagossága és kivételessége – megkülönböztetve a fiziológiai vágykielégítés általánosságától és a donjuanizmus kaland-szekvenciáinak ismétlődő szerialitásától – kétségtelesen érték, legalábbis olyan hierarchizált értékhalmozon (értékrendszeren) belül – s ilyen többféle is van, de a legjellemzőbb az arisztotelianus kiválóság- és habitus-erkölcs –, amely az emberi élet egészét veszi tekintetbe, s ezért természetszerűleg *időt* kíván valamely érték realizálódásához, az értékrendszert helyesen megtestesítő nemes karakter kialakításához. Ugyanakkor abban a készletben, amely arra bírná az embert, hogy engedjen az erotikus impulzusnak, szintén felfedezhető érték. Egyrészt utilitárius vagy hedonista módon törekedhetni az öröm – így tehát az erotikus öröm – maximálására, másrészt elképzelhető (sőt van is) olyan értékrendszer, amely az adott pillanat vagy életszakasz „érdekét” veszi tekintetbe, hiszen nem muszáj hinnünk az egész élet – „holisztikus” – értelmében, amelyet az erkölcsi szubjektum mintegy

kívülről, az erkölcs arkhimédészi pontjáról „néz”. Ez utóbbi értékrendszer szemszögéből a *jövő* nem túl fontos, nem is csupán azért, mert nem szükségszerű (talán nem is helyes) valamely következmény-etikát elfogadnunk, hanem azért is, mert problematikusnak tarthatjuk az emberi személy önazonosságának arisztotelianus képét. (Az itt fölmerülő izgalmas kérdésekről lásd Derek Parfit REASONS AND PERSONS című lángelméjű könyvének – Oxford, 1986 – III. részét.)

A kérdés, amelyet itt meg kell válaszolnunk, úgy szól, hogy vajon az a személy, akinek fontos a hűség, és mégis megcsalja a szerelmét vagy házastársát, új (másik) értéket választott-e.

Először is figyelembe kell vennünk azt, amit Peter Winch mond már hivatkozott könyvében (London, 1958, Bp. 1988): „...*jelen cselekvésem csak akkor róhat rám valamilyen kötelezettséget, ha egy szabály alkalmazása. [...] Ez egyedül akkor lehetséges, ha cselekvésem társadalmi kontextusba ágyazott, s ez még a legszemélyesebb cselekedetre is igaz, föltéve, hogy jelentéssel bír.*” Ebből mintha az következne, hogy a szóban forgó személy akkor választott csupán másik értéket (értékrendszert), ha ezentúl mindig megcsalja szerelmeit, valahányszor elég erős vonzalma támad, tehát földaja a hűség iránti értékpreferenciáját, s egy másik morálra „tér át”. Ez esetben viszont megszűnt az erkölcsi dilemma, hiszen konzisztenssé vált a házasságtörés lehetőségével szembesített személy egyedi választása a moráljával, vagyis bevallott explicit értékrendszerével; márpedig mi az „értékválasztó” helyzetét az erkölcsi dilemma kontextusában vizsgáltuk.

Ha viszont, amint az kiinduló föltételeinkből egyértelműen következik, a hűségben hívó ember szembesül erős erotikus vonzalmával, akkor abban az esetben sem választott *másik* értéket, ha netán „elbukik”. Ekkor saját morálja (értékrendszere) szempontjából – mondhatni – *hibát* követett el, akkor is, ha a közvetlen következményeket megússza (házastársa „megbocsát”, szeretője nem lép föl rivális igényekkel, pl. nem kíván vele rendszeresen együtt élni stb.). Ebben az értelemben tehát „értékválasztása” nem jelent számára a jövőre nézve „kötelezettségeket”, nem kell ezentúl egy új értékrendhez képest konzisztensen viselkednie. Mondani sem kell, akkor sem történt értékválasztás, ha az illető nem „bukik el”.

Két eset lehetséges itt: az erkölcsi dilemmába sodródott személy vagy kitart értékpreferenciája mellett, *akárhogyan is dönt a dilemma szarvai között*, vagy új értékpreferenciát fogad el, amely esetben nincsen erkölcsi dilemmája. Egyik esetben sem állítható, hogy értékválasztást hajtott végre.

Tekintsünk most egy másik, a magyar közelmúltból ismerős szituációt. A hetvenes-nyolcvanas években számosan érezték úgy, hogy szembekerültek a szocialista rendszerrel, s hogy ezt az érzésüket morálisan fontos volna nyilvánossá tenniük, tekintet nélkül az egyébként erősen csökkent kockázatokra. Az eredeti demokratikus ellenzék (a „másként gondolkodók” táborát) megalapozó gesztust – amelynek tágan vett erkölcsi természete kétségtelen – sokan próbálták leírni az „értékválasztás” terminusaival. Véleményünk szerint ez nem helytálló.

Még ha el is fogadjuk, hogy a szocialista rendszer egyfajta értékrendszert jelent és az ellenzéki attitűd egy másikat – holott az erkölcsi lázadás egyik ismeretes oka a szocializmus meghirdetett elvei és a „szocialista valóság” közötti ellentmondás volt, innen a hatvanas években a „Vissza Marxhoz!” jelszó és rokonai –, akkor sem egyértelmű, hogy itt választásról volt szó. Ha azt el is hanyagoljuk, hogy a szocializmusnak mind elveivel, mind valóságával mások is szembefordultak (ha nem is nyíltan), nemcsak az egykori demokratikus ellenzék hívei, az ő helyzetüket így lehetne leírni:

– az „ellenzéki” értékhalmoz és a „szocialista” értékhalmoz korábban is fönnállt;
 – ez utóbbi explicit és nyilvános volt, az előbbi csak rejtett és közvetett formában fejeződhetett ki;

– az ellenzékieknek nem aközött kellett választaniuk, hogy elfogadják-e a „szocialista” értékeket, vagy új, „ellenzéki” értékeket tesznek-e magukéivá, hanem aközött, hogy elszánják-e magukat a saját nézeteik engedély nélküli publikálásával járó kockázatok vállalására, vagy sem;

– tehát nem a „szocialista” és „ellenzéki” értékek között választottak, hanem a *saját*, meglévő politikai nézeteik nyilvános meghirdetésére vállalkoztak, nem a „szocialista” értékekkel szemben, hanem saját utilitárius megfontolásukkal szemben, amely korábban – a kockázat fölmért nagysága miatt – arra bírta őket, hogy hallgassanak, szűk körben bíráljanak, közvetve utaljanak csupán voltaképpen nézeteikre stb.

Ugyanez áll azokra is, akik az alapítóknál későbbben csatlakoztak a demokratikus ellenzékhez. Őket sem elsősorban az ellenzék érvei győzték meg arról, hogy a szocialista rendszer erkölcsileg elfogadhatatlan, és gyakorlatilag csődbe viszi az országot (és hozzá a fél világot), hanem az alapítókéhoz hasonló döntés: érdemes-e saját értékeiket úgy képviselniük, hogy részeseivé válnak egy margóra szorított, üldözött kisebbség politikai tevékenységének. A manapság tapasztalható tömeges megtéréseket (a népszerű metafora szerint „nagy a tolongás a damaszkuszi úton”; ma már szerintem egyenesen dugóról beszélhetünk...) sem értékvalasztás indokolja, hanem a hivatalos „szocialista” értékrendszer tekintélyének oly mérvű hanyatlása, amely pszichológiailag teszi lehetetlenné, hogy sokan álljanak ki mellette – az, ami a közvélemény nyomására történik, aligha nevezhető „szabad értékvalasztásnak”.

Arról nem is szólva, hogy a politika történetében a nagy embercsoportok mindig fokozatosan sodródnak át az így vagy úgy legitimnek tekintett ideológia oldaláról a másik oldalra. Elvégre a Szolidaritás is egyszerű bérkövetelésekkel kezdődött 1980 augusztusában.

Mindezzel azonban még nem zárhatjuk le az értékvalasztás hipotézisének bírálátát. Itt kétféle fogalmi megkülönböztetést is be kell vezetnünk. Az első Thomas Reid *ESSAYS ON THE ACTIVE POWERS OF MAN* (1788) című munkájából származik. Reid az indítékokról avagy motívumokról szólva – IV, iv – bebizonyítja, hogy az indítékok, amikor cselekvésre indítják az embereket, pusztán befolyásolják őket, nem lehet az indítékokat hatóoknak (*causa efficiens*) tekinteni; az indíték pusztán *ens rationis*. Az indítékhoz föl kell tételeznünk az emberi szabadságot. Az indíték, elszakítva attól az erőttől, amelyet cselekvésre indíthat, semmi.

Alasdair MacIntyre-től egy tipológiai megkülönböztetést veszünk át (vö. *HOW MORAL AGENTS BECAME GHOSTS...*, *Synthese* 53, 1982). MacIntyre kétféle cselekvési okot (észokot, indítékot: *reason* – *reason for doing something*) különböztet meg. Az első a közismertebb és elterjedtebb, ez Hume-től származik, itt a cselekvésre vágy, gyűlölet, félelem stb. indít bennünket, azaz a szenvedélyek. Van azonban egy másik (arisztotelészi) típus is. „Odább lépni a bástyával, hogy elkerülj a mattot” jó ok a sakkjátékosnak arra, hogy lépjen, ám ennek semmi köze az egyes sakkjátékosok egyéni vágyaihoz; itt az indítékok a sakk szabályaiból erednek, amelyek az emberi élet külön tartományát teremtik meg, amelynek objektív ismérvei (kritériumai) vannak – függetlenül a személy vágyaitól, attitűdjeitől és preferenciáitól –, amelyek eldöntik, mi a jó ok a cselekvésre. Ez minden (oakeshotti értelemben vett) gyakorlatfajtaúra igaz: az egyes gyakorlatfajták szabályait semmiképpen nem lehet úgy leírni, hogy az em-

berek „direkt szenvedélyeiből” származnak. – Persze ez csak akkor igaz, ha a *sakk* (stb.) szabályai uralkodnak; hisz ha beteg gyerekekkel sakkozunk, jó okunk lehet *nem* odább lépni a bástyával, épp mert így kerülhetnénk el a mattot. – Ezt a típust fogjuk a következőkben arisztotelészi indítéknak nevezni.

Milyen értelemben indítékok az értékek?

Vegyük elő ismét első példánkat, a hűséget. Szem előtt kell itt tartanunk, hogy az indíték közvetlenül nem hatóok. Ha a szóban forgó személy ebben a kérdésben *nem szabad* – pl. szenvedélye, erotikus vonzalma túl erős –, akkor nem lesz hatalma (ereje) a hűség mint érték-indítók parancsa szerint cselekedni, és nyilván csak akkor választhatna szabadon (értéket), ha erre képes lenne.

Világos továbbá, hogy a hűség mint szociális-kulturális (civilizációs) érték az arisztotelészi típusba tartozik. Összefügg egy olyan civilizációs szabályrendszerrel, amelynek egyéb értékei a család stabilitása mint sikeres társadalmi stratégia (ezt minden oktatásszociológiai empirikus kutatás alátámasztja), az emberi lény páratlanságába, megismételhetetlen egyediségébe vetett kulturális hit, az erotikus nevelődés eszménye mint a személyiségfejlődés egyik legmagasabb rendű része, más oldalról a szexuális kiszolgáltatottságtól, az „érzések örületétől” való félelem, a szilárd személyes önazonosságot óvó, az erotikus kapcsolatokban szétoldódó ént aggódva figyelő beállítottság stb. stb. Mindez persze nem független a keresztyén egyházaknak a szüzességet nagyra értékelő, érzékellenes és túlvilágias magatartásától, a bűnt az Erósszal azonosító hagyományos világlátástól.

Ha az ember hűtlen, nem egy másik arisztotelészi indítéket „választ”, hanem egy másik gyakorlatfajta tér át, amely hume-i természetű. A kettő egyszerűen összemérhetetlen (inkommenzurábilis). A följebb jelzett civilizációs szabályrendszer megsértése nem egy vele egyenértékű szabályrendszer elfogadását jelenti – ha volna is kivétel, bizonyára patológikus lenne –, hanem *hibát*. Egy hume-i indítékoktól kormányzott, gyermeki gyakorlatfajtaiban a hűség nem lehet hiba, mert más motívuma (indítéka) nem lehet, mint a leküzdhetetlen, erotikusan minden más kapcsolat lehetőségét kizáró monogám ragaszkodás, márpedig akkor értelmetlen értékválasztásról beszélni, hisz itt a hűtlenség lehetősége adott, csak éppen erő híján mint indíték nem változtatható hatóokká.

Max Weber azért tévedett szerintünk, mert azt tartotta, hogy a „Kövesd démonodat!” arisztotelészi típusú indíték lehet.

Ez a relativista – kételyből fakadó – fanatizmus általában semmisnek kell hogy tekintse az arisztotelészi indítékokat. Nem lehetséges olyan civilizáció, amelyben mindenki – vagy akár csak néhány ember – úgy követi démonát, hogy vágyai és belőlük fakadó hitvallásai jelentésteli, teljes szociális világot kerekítenek köré. A civilizációs szabályhalmazok természetesen erkölcsi dilemmákba keverhetnek bennünket, de ezek a dilemmák önmagukban nem rombolják le az értékek érvényét. Az, hogy túlzott gyakoriságuk mennyiben és mikor idéz elő olyan szituációt, amelyben a civilizációs gyakorlatnak lassan módosulnia kell, tapasztalati kérdés, és a történettudományra tartozik.

Amikor a hűségben hívó ember „elveszti a fejét”, és megcsalja szerelmét vagy házastársát, a gyakorlat uralkodó szabályai, a civilizáció uralkodó értékei efelől még érvényesek maradnak. A szabadabb szexuális morál nem hagyta érintetlenül a modern házasság intézményét, de azok az értékek és érdekek, amelyek miatt az emberek házasságra lépnek, továbbra is fennállnak. A civilizációkat könnyű képmutatónak ne-

vezni, és kimutatni róluk, hogy vizet prédikálnak, és bort isznak. Ám ez föltehetőleg a gyakorlat félreértése. Aki a civilizáció – ha tetszik, az értékek – kontextusában cselekszik, annak a számára adottak bizonyos arisztotelészi típusú indítékok, amelyek szerint *jól léphet*. De nem állnak fönn föltétlenül kényszerítő okok arra, hogy *ne léphessen rosszul*. Bizonyos történelmi korszakokban – így a miénkben – a nagyobb tolerancia miatt ez nem jár szükségképpen végzetes következményekkel. De ez nem jelenti azt, hogy minden erkölcsi aktus egyben új világot, új civilizációt avat föl. Márpedig ez volna szükséges ahhoz, hogy föltételezhessük, a szabálysértés: értékválasztás.

Azt az esetet kell még megvizsgálnunk, amelyben esetleg előfordulhat, hogy valaki ráébred: „arisztotelészi” kontextusban érvényesnek hitt értékei összeütköznek valamely nehezen cáfolható erkölcsi okoskodással, amelynek hatására úgy véli: ezeket az értékeket el kell vetnie. Bár rögtön hozzá is tehetjük, hogy ilyesmi nem fordul elő túl sűrűn, látnunk kell, hogy minden bizonnyal ez az az eset, amely az értékválasztás hipotézise előterjesztőinek szeme előtt lebeghetett.

Tételezzük hát föl, hogy x érték szerves, logikailag is fontos része egy „arisztotelészi” gyakorlatot irányító indítékhalmozatnak, s hogy vele szemben fönnáll az ellenkezőjét állító y erkölcsi következtetés. Ez utóbbit nem foghatjuk föl emotivista módon, tehát a következő mondat szinonimájaként: „én ezzel egyetértek; tégy te is úgy!”, mert ez nem volna erkölcsi okoskodás eredménye. Fogadjuk el, hogy a cselekvésnek éppannyira lehet indítéka egy civilizációs kontextusból eredő érték, mint egy racionális erkölcsi okfejtés helytálló végkövetkeztetése, azaz egy *erkölcsi igazság*. A két dolog olyan formára hozható, hogy mindkettő rivális, egymással vetélkedő morális igényeket kifejező *kijelentés* legyen. Ha az ember ezzel a motiváció szemszögéből egyenértékű két kijelentéssel kerül szembe, dönthet közöttük. Értékválasztás-e ez vagy sem?

A válasz elsősorban attól függ, hogy az erkölcsi igazságot hume-i vagy arisztotelészi típusú indítéknak számítjuk-e, tekintet nélkül arra, hogy mifajta okoskodással jutottunk el hozzá. Az erkölcsi igazság hume-i típusú indítéknak tetszhet, bár csak azért, mert elvileg független lehet a civilizációs kontextustól, akár a nyers vágó. Ugyanakkor arisztotelészi típusúnak is tekinthetjük, mert racionális lévén, lehetnek a hozzá vezető okoskodásban jó és rossz, helyes és hibás lépések egy sajátos gyakorlat – a filozófia (etika) – sajátos kulturális gyakorlata szabályainak megfelelően.

Lássuk, mi történik, ha y erkölcsi igazságot hume-i típusú indítéknak tekintjük.

(a) Elismerjük, hogy x is lehet hume-i vagy arisztotelészi. Ha az előbbi, akkor két kontextustól viszonylag független indíték áll egymással szemben. Reid tétele szerint itt az erő fog döntenet a kettő között, tehát nem x -ről és y -ról alkotott véleményünk ütközik össze, hanem „aktív erőink” – érzékenységünk, intelligenciánk, intuíciónk –, így tehát nem választunk szabadon értékek között.

(b) Ha x az utóbbi, azaz „arisztotelészi”, akkor y -ra az áll, amit följebb a hűség példázatakor elmondottunk, tehát szabad értékválasztásra itt sincsen mód.

Mi történik azonban akkor, ha y erkölcsi igazságot „arisztotelészi” indítéknak tekintjük?

(c) Itt két gyakorlatfajta áll szemben, mármint ha x értéket is „arisztotelészi” indítéknak vesszük. Tény, hogy egyszerre „benne állhatunk” kétféle gyakorlatfajtaban, ez esetben az egyik a civilizációs értékrendszer, a másik az ezzel hipotetikusan szembeállított filozófiai *via contemplativa*. Itt az indíték hatására bekövetkezendő cselekedet – tegyük föl az egyszerűség kedvéért, hogy (ami egyébként valószínűtlen) az itt

rendelkezésre álló „aktív erők” egyenlők – kontextusfüggő. Ez a szituáció emlékeztet a leginkább arra, amit az értékválasztás-hipotézis javallói kívánatosnak tartanak. Itt wittgensteini *életformák* állnak egymással szemben. Lehet-e közöttük szabadon választani?

x jó lépés a civilizációs játszmaiban, y jó lépés a filozófiai játszmaiban. x biztosan nem jó lépés a filozófiai játszmaiban, de y jó lépés lehet a civilizációs játszmaiban. (Ez talán plasztikusabb.) Mód van tehát arra, hogy e bennünket érdeklő legutóbbi esetben x -et y -ra cseréljük. Ez esetben persze megváltoztattuk az érték kontextusát, tehát a civilizációs játszma szabályait. y maga funkciót változtatott, értékke változott egy civilizációs értékrendszerben, egy másik gyakorlat elemévé lett. Ha y többé nem erkölcsi igazság, hanem kulturális (civilizációs) érték, akkor *mintha* volna értékválasztás. De mégsem! Hiszen amikor választottuk, *még nem volt* (kulturális) érték, épp ezért választhatuk egy értékkel szemben. Amint értékként a civilizációs játszma elemévé lett, elfoglalta x helyét, ellene újabb erkölcsi, racionális érvelés vált lehetségessé, és így tovább a végtelenségig. A végtelen regresszus pedig *nem* szabad értékválasztás.

(*d*) Itt x hume-i és y arisztotelészi indíték. Ha egy kulturális érték – ami nehezen gondolható el – pusztán indulati impulzus, mérlegelés esetén semmiképpen nem állhat helyt egy racionális erkölcsi érveléssel szemben. Itt x követője semmiképpen nem szabad; az értékválasztás lehetősége elesik.

Mind a négy esetet (x H, y H; x A, y H; x A, y A; x H, y A) áttekintettük. Befejezésül már csak egy fölöttébb időszerű idézet kedves szerzőnk, Michael Oakeshott londoni professzori székfoglalójából (POLITICAL EDUCATION, in: RATIONALISM IN POLITICS, London, 1962, ⁶1981):

„Vegyük a szakácsművészet példáját. Azt hihetnők, hogy egy tudatlan ember, némi ehető nyersanyag és szakácskönyv alkotja mindazt, ami a szakácsművészet önmozgó (vagy konkrét) tevékenységéhez szükséges. De mi sem áll távolabb az igazságtól. A szakácskönyv nem holmi önállóan támadt kezdet, amelyből a főzés ered; nem több, mint olyasvalaki tudásának a kivonata, aki tud főzni: e tevékenységnek mostohagyereke, nem pedig fölmenője. A könyv fölkészíthet valakit arra, hogyan rendezzen vacsorát, de ha ez volna egyetlen kalauza, neki sem kezdhetne a dolgnak: a könyv csak azokhoz szól, akik tudják, mit várhatnak tőle, így hát azt is, hogyan értelmezzék.

Mármost ahogyan a szakácskönyv előfeltételez valakit, aki tud főzni, és használata előfeltételez valakit, aki tudja, hogyan kell használni... úgy valamely politikai ideológiát nem a politikai tevékenység előre kigondolt kezdetének kell tekinteni, hanem valamely társadalom elrendezése konkrét módja (eltont és általánosított) ismeretének. A követendő célokat leszögező káté csak annak a konkrét viselkedési módnak a pusztán rövidítése, amelyben már benne rejlenek a célok. Nem is létezik a politikai tevékenységet megelőzően, és önmagában soha nem elég megbízható kalauz. [...] Amit teszünk, sőt amit tenni akarunk, annak a terméke, hogy miként szoktuk intézni ügyeinket. Valójában gyakran nem mutat egyebet, mint valaminek a megtételéhez kellő készséget, amelyre ráébredünk, s ezt aztán olyan tekintéllyé fordítjuk, amelynek birtokában meg is tehetjük.”

Bizonyára nem is kell a följobbi fejtegetések és az Oakeshott-idézet összhangjára rámutatnunk.

A vakhítet és a kételyt ebben a században csak egyszerre lehet elutasítani. Hajdán még viczorogtak egymásra.

Petőcz András

ÜZENET, B-MOLL

A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod.
 A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod,
 mondtad korábban, évekkel ezelőtt, és most
 megismétled. Befejezett tény a mozdulat,
 mondtad korábban, és most megismételted,
 mikéntha befejezett tényt. A mozdulatot
 befejezettnek nyilvánítottad, befejezettnek
 a mozdulatot, és mint befejezett tényt
 említet, emlegeted. Befejezett tény ez
 a mozdulat, elmúlt üzenet, teszed hozzá,
 nyugtalan szemekkel magyarázatot keresel,
 de hiába. Hiába keresel magyarázatot:
 befejezett tény ez a mozdulat, és
 mozdulataid általában és általánosan:
 befejezett tények. Hiába keresel
 magyarázatot: mozdulatod emléke is régmúlt
 üzenet csupán, apró emlékfoslány soha-
 nem-volt, szomorú időkből. Befejezett tény
 a mozdulatod, elfúló lélegzettel próbálsz
 emlékezni, természetesen sikertelenül.
 Emlékezni próbálsz, és mosolyogsz közben,
 nevetni szeretnél, de tudod, hamisan
 csengene nevetésed, nevetésed hamisan
 csengene.

A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod.
 A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod,
 befejezett ténynek. Befejezett tény ez
 az üzenet: mozdulatodat emlékeidben
 emlékfoslánynak nevezed, nyugtalan
 mosolyoddal mintegy felülbírálod önmagad.
 A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod.
 Pjotr Csajkovszkij b-moll zongoraversenye
 szól a rádióból. Opus 23-as, mondta előtte
 a bemondónő, kellemes, fátyolos hangján,
 és nem tudta, nem tudhatta, hogy te
 mozdulatlanul ülsz a foteledben,
 rezzenéstelen arccal, üveges tekintettel.
 A bemondónő kellemes, fátyolos hangja
 megnyugtat némileg, mentesít a cselekvés
 kényszere alól. Szvjatoszlav Richter

zongorázik, mondta néhány pillanattal
korábban a kellemesen fátyolos hangú
bemondónő, és nyugalom áradt szavaiból:
szavaiból megvesztegethetetlen bizalom
sugárzott. Csajkovszkij b-moll
zongoraversenye szól a rádióból. A hangok
dinamikája betölti a szobát, szinte
tapinthatóvá teszi a légteret, érzékelhetővé
a mozdulatlanyságot. A hangok a magasba
szöknek, majd alázuhannak, és ismét, és
újból, magasba, alá. Szvjatoszlav Richter
zongorázik. Mozdulatlanul figyeled
Szvjatoszlav Richter zongorajátékát. Erőt
és bizonyosságot sugároz, a zene erőt
és biztonságot közvetít, önmagából.
Bizonyosságot és erőt sugároz a zene,
önnönmagából, biztonságot és nyugalmat.
A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod.
A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod,
befejezett tény a mozdulat, mondod magadban,
mintegy önmagadnak. A rádió zenét közvetít,
te mozdulatlanul figyeled Richter
zongorajátékát. Moccanatlan, fejed lehajtva,
már-már végtelen ideje ülsz a foteledben,
legfeljebb kezéd remegése, szempillád
olykori-ritkuló verdesése az, ami elárul
téged. Életjelt nem adsz, telefoncsörgésekre
nem reagálsz, lakásod ajtaján hiába
kopogtatnak. A hangok dinamikája megtölti
a szobát, tapinthatóvá teszi a légteret,
mondtad korábban, és most megismételted.
Rezenéstelen arccal figyelsz önmagadra.
A mozdulatot befejezettnek nyilvánítottad,
elmélyülsz önmagadban, egyéb mozdulatokkal
nem foglalkozol, jelzésekre, jelekre nem
reagálsz. Önmagad vagy, és ebben a pillanatban
ez a felismerés megnyugtat téged. Önmagad
vagy, mondod, önnön hallgatásod a zene
dinamizmusában olvad fel, azzal azonosul.
A felismerés megnyugtat végre. Kezed remegése
egyik pillanatról a másikra megszűnik,
tekintettedben csendes öröm, kiegyensúlyozott
vidámság bujkál. Mozdulatlanul figyelsz:
önmagadra. Magadra mozdulatlanul figyelsz.
A mozdulatot befejezettnek nyilvánítod.
Befejezettnek nyilvánítod a mozdulatot,
moccanatlanul figyelsz arra az üzenetre,

amit a zene közvetít saját magadból.
Megnyugtató a felismerés, a magadra-ismerés
öröme megnyugtató téged, saját üzeneted
figyeled, Csajkovszkij zongoraversenyét
hallgatod. Üzenetedre koncentrálsz, ez az
üzenet a tiéd, mondod, ez a te üzeneted,
mondod, miközben Csajkovszkij b-moll
zongoraversenye szól a rádióból. Ez az én
zongoraversenye. Ez az én üzenetem, mondod,
és hallgatsz, fejed lehajtva, mozdulatlanul.
Nem veszek tudomást semmiről, körülvehetnek
engem, nem érdekel a jelenlétük, a jelenlétük
nem érdekel. Ez az én üzenetem, ez az én
zongoraversenye, mondod, és moccanatlanul
figyeled önmagad apró rezdüléseit. A zene
erőt és bizonyosságot sugároz önmagából,
erőt és biztonságot. A hangok dinamikája
betölti a szobát, szinte tapinthatóvá teszi
a légteret. Önmagad üzenete vagy, a légteret
megtöltik a hangok, végtelen harmónia,
végtelen nyugalom. Magába olvaszt ez a
bizonyosság, szédítő mélységet,
lélegzetelállító magasságot látsz önmagad
előtt. A mélység, a magasság magába szív.
Magába olvaszt a bizonyosság. Örökké tart
majd a zuhanásod. Magába szív a magasság
és a mélység. A zuhanásod, miként egy
végtelen lassú mozdulat, végtelen filmként
pereg. Végtelenített filmszalag lesz majd
a legelső mozdulat. A legelső mozdulat,
miként egy végtelenített film, lassan és
megállíthatatlanul pereg.

Kovács Péter

BELSŐ HŰSÉG

Egy Pilinszky-levél és a története

1973-ban feleségemmel, Kovalovszky Mártával másfél hónapot töltöttünk Nyugaton, főleg Franciaországban és persze Párizsban. Tulajdonképpen turistautazás volt, de a hosszú tartózkodást nagybátyám, Pilinszky János segítségével tette lehetővé. Bátyám kérte meg jó barátját, Wiener Pál doktort, hogy fogadjon be minket lakásába, s ő szerzett nekem valami szerény ösztöndíjat is, ami jó kiegészítés volt a szokásosan vékony pénztárcánkhoz.

Január 24-én estére a kitűnő szobrász, Barta Lajos hívott meg bennünket – feleségemet, Pilinszkyt és barátnőjét, Jutta Scherrert – vacsorára. A kis műtermes, galériás lakás – ha emlékezetem nem csal – a rue Vernet elején volt, csaknem a rue George V. sarkánál. Barta remek vendéglátó volt, jó konyháját János és mi is sokszor élveztük Pesten is, mielőtt a hatvanas évek közepén kivándorolt volna. Ezúttal azonban én csak az előételként kínált tejszínes avocadóig jutottam, mert hirtelen felindulásomban otthagytam a vacsorát.

A beszélgetés a szokásos „hogyan érzitek magatokat Párizsban” bevezető után gyorsan az otthoni dolgokra fordult, s az akkor nemrégén váratlanul meghalt Kondor Bélára. A vita hirtelen, szinte minden bevezetés nélkül robbant ki. Az egész Barta valami kétkedő megjegyzésével kezdődött, hogy valóban olyan fontos mesternek tartjuk-e Kondort? – Ez a kérdés még nem lepett meg, mert ismertem Bartát, aki őszintén hitt a maga által követett művészi út egyedül üdvözítő voltában. Ekkor azonban János is valami olyasmit kezdett fejtegetni, hogy az ötvenes években – miközben mások így és úgy voltak kiszolgáltatva és elfeledve – Kondor egyike volt a rendszer kedves gyermekeinek. Ekkor már indulattal reagáltam, s percek, pillanatok alatt alakult úgy a helyzet, hogy éreztem, el kell mennem. Borzasztó feldúlt voltam, és igen rosszul éreztem magamat. Kevés emberhez (talán senkihez) nem fűzött olyan feltétlen szeretet, mint bátyámhoz, s valami képtelennek éreztem, ami történt. Ha csak ketten vagyunk, valószínűleg gyorsan szót értünk. Most azonban zavart az értetlen környezet, elsősorban Jutta, aki igazán nem érthette a dolog lényegét, de mégis János pártján szolt a vitába helyeslőleg. Márta és Barta riadtan próbáltak csitítani bennünket, de hiába. Fölálltam, és közöltem, hogy „ilyen társaságban” egy percig sem maradhatok tovább. Köszöntem, és elrohantam, feleségem a metrónál ért utol.

Ami történt, borzasztóan elkésérített, kettőnk közt ilyenre soha nem volt még példa. Szégyelltem is magam az indulatomért, de nem is tudtam föloldani magamban az egészet. Mártával csaknem hazáig gyalog ballagtunk zaklatott csendben egymás mellett. – És másnap reggel a postaládában ott volt a levél. Bátyám hozta, de nem csöngetett, csak bedobta. Le kell írnom: végtelenül meghatott a gesztusával is, hogy azonnal és ő kereste az engesztelődést. Este aztán ismét találkoztunk, most Wiener

Palinál, ahol Márta főzött vacsorát. Csak Jutta nem értette, hogyan múlhatott el így hirtelen az előző napi indulat.

Megjegyzések:

A levélen dátum nincs, a pontos adatokat noteszem alapján tudtam megállapítani, amibe napról napra jegyeztem a lényeges eseményeket.

A levélben „Samu” – Kondor Béla; „Ágnes” – Nemes Nagy Ágnes.

A levél:

Légipostai borítékban. A borítékon kézírással:

Kovács Péternek

A borítékban négyfelé hajtogatott sárga levélpapíron, annak mindkét oldalát teleírva, kézírással a levél.

Drága Péterkém!

Ha tegnap nem szaladsz el, következő mondatommal minden félreértés egy csapásra tisztázódott volna. Amit mondani akartam, annyi volt csupán, hogy Nagy Lászlóhoz és Juhászhoz hasonlóan akkori művészetpolitikánk Samuba és Csernusba is nagy reményeket helyezett. Hogy saját újukon és saját tehetségük hívását követve fejlődtek, ez pillanatnyilag se vitás a szememben. Ezért tekintem mindegyiküket kivételes alkotónak, szemben például Agnessel, aki akkoriban legalábbis mind a négyüket „exkommunikálta”, s bizonyos értelemben Weöres Sanyi is így volt velük. Ez persze generációs ügy is volt. Magam részéről mindig tökéletesen megértettem színrelépésük pillanatát, azt a bizonyos „előnyt”, amit fiatalságuk „fehér lapja” jelentett ideig-óráig. Mert ugyanakkor messzemenően értékeltem bennük, hogy nem engedtek a csábításnak, s nekünk is (a hajótörött nemzedéknek) szép leckét adtak belső hűségükkel. Ez minden, amit utólag elmondhatok, s valóban elmondhatok, mert mindig így gondolkoztam és eszerint cselekedtem.

Nagyon kérlek, vegyük úgy, mint egy pillanat szomorú félreértését az egész ügyet. Hiszen ki érti meg egymást, ha mi sem.

Nagyon nagy szeretettel: Jancsúd.

Csengery Kristóf

LEVENNÉM A KEZEM

Megint a tárgyak. Hívó öleléssel
 fogad minden, ami élettelen.
 Irigykedem. Ez az odaadó
 azonosság kéne, az öntudatlan
 ámen: élet helyett sors. Ezt akartam
 volna én is: lenni. Zakatoló,
 szorgalmas gépként, hogy az értelem
 s az öröm egy legyen a *működéssel*.
 Egyszóval „beértem volna kevéssel”?
 Ha ez kevés, igen. Mert semmi sem
 lenne számomra oly megnyugtató
 és teljes, mint így, észrevétlen, halkán,
 végleg elszökni – épp a *nehazem*
 elől. Levenni rólam a kezem.

ÉKSZERTEKNŐS

Micsoda kozmikus igyekezet,
 világfelforgató vad indulat
 hajtja, mikor így vájkál és kutat
 az akváriumban elhelyezett
 kavicsok és csigák között, a csempe
 végtagokkal valami végtelenbe
 próbálva ásni kiutat.
 S a végén mindig ugyanaz a „nem”:
 körmök kaparnak síkos üvegen.
 Mert itt körös-körül: a véges. Ezt
 ő is megérzi, valahányszor a
 fejéhez koppan létének fala.
 Teknős-dühe teknősön túli vakhit-
 tel ostromolná a teknősfelettit,
 s megzavarja az üveglap csalása:

valami nincsen, át mégsem ereszt.
 Hiába lát ki, be kell újra lássa,
 hogy nincs megoldás, nincs, aki segítsen:
 bezárva ő, kint állok én, az Isten.

Meller V. Ágnes

TÁSZLIRUL

Akkoriban, amikor virágkorát élte a tászli, alighanem úgy írták volna le a róla szóló írás címét, ahogyan írni bátorkodtam. Egy álmoskönyvben bukkantam rá a tászlira; a könyv egy karcagi padlásról került elő a harmincas évek derekán, s a háború vihara sodorta el tőlem, sok más szeretett könyvemmel egyetemben. Igen szép könyv volt: szóban és képben tájékoztatta az olvasót, mely álmok nyomán mily számokat hasznos megtenni a lutrin. Egy-egy illusztráció körülbelül akkora volt, mint két mai, nagyobbfajta bélyeg; az ismeretlen illusztrátor vad összevisszaságban komponálta össze azokat a tárgyakat, amelyek egy-egy szám megjátszását indikálják. Az egyik ábra bal felét ágas-bogas tölgyfa töltötte ki; vastag törzsén – léptékarányosan – legalább ingaóra nagyságú vekker függött, ágainak sátora alatt pedig két férfi vívott: egyikük bő fehér ingben, a másik rokokó mezben, csak úgy lobogott a csipkés kézelője meg a mellfodra. Alatta a szöveg pedig tudtul adta, mely számokat alkalmas megtenni, ha az ember tölgyfával, órával és/vagy tászlival álmodik. Bár emlékeznek rájuk!

Már az illusztráció alapján is bizonyosnak tűnt, hogy a tászli – kizárásos alapon – csakis a mellfodor (zsabó) vagy a kézelő (mandzsetta) lehet. Valami rémlett is: A NÉVTELEN VÁR-ban Jókai szalvétát köttet a szomorú sorsú Marie-val a kiscicák elejébe, nehogy a kis ügyetlenek ebédeléskor összemaszatolják a tászlijukat. Felrémlett az is, hogy Arany János is használja valahol ezt a szót – talán a VOJTINÁ-ban? Vagy a BOLOND ISTÓK-ban? Ahá, abban a jó mérges versben, amely BÁRÓ KEMÉNY ZSIGMONDHOZ íródott. Abban idézi ezt a két sort:

*„Mivel homlokomra Liza
 Rózsakoszorút tászliza”*

– így, idézőjelben, igésítve. Homlokra mellfodrot? Netán kézelőt? Itt valami nem stimmel.

Több mint harminc esztendeje fordítok magyarról németre, gyűjtöm – dehogyan gyűjtöm, csak éppen megveszem, ha a kezem ügyébe kerülnek – a régi német szótárakat. Német–magyar szótárból elég sok akad a könyvpiacon, csupa szép, használható régi példányt sikerült szereznem. Érthető: hazánkban már a régi időkben is rengetegen tudtak „perfektül”, nem kellett szótár a német szövegek megértéséhez. Ám a *némettel* alighanem csehül álltak eleink, elkelt a szótár, ha ezen a nyelven kellett va-

lamit megírni. A magyar–német szótárak tehát elrongyolódtak, elnyűvödtek, valószínűleg a kályhában végezték, vagy a spórban, alágyújtósként. Mégis horogra akadt egy szép példány: *Ujdon uj magyar szavak tára, melly a hazai hirlapokban, uj magyar könyvekben, tudományos és közéletben előkerülő ujdón kifejezéseket, mű- és más legujabban alakított vagy felélesztett szavakat foglalja magában. Összeszedte Királyföldi Endre. Pest 1846. Kiadja Heckenast Gusztáv.* (Ennek történetesen a német megfelelője nem került elő, holott bizonyára volt: a belső címlappal szemben álló oldalon németül is olvasható a fenti szöveg.) E könyv 365. oldalán szerepel a tászli, német megfelelője *die Manchette*, magyarán mandzsetta. Igaz, a 244. oldalon szerepel egy „kéz-elő” is, németül *der vordere Saum, des Hemdärmels*, az ing ujjának elülső szegélye. Ahá. Ez valami más.

Gyerünk tovább: *Uj teljes magyar és német szótár, tekintettel az egyes szók helyes kiejtésére, rokonságára, valamint azoknak hajlítása, füzete és különböző értelmeinek körülírás által meghatározott szabatos előadására, különös figyelemmel levén a természettudományokban, az uj törvényhozásban, a kereskedelemben szokásos szak- és műszavakra. Írta Dr. Ballagi Mór, tanár. E mű magyar–német részének 1875-ös negyedik kiadása van birtokomban, kiadta a Franklin-Társulat, nyomtatta a Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda. Ebben is ugyanaz a kettősség: kézelő = *der vordere Saum des Hemdärmels* (424. old.), tászli = *die Manchette* (747. old.). Igaz, ebben a szótárban még egy szinonima található: ugyancsak a 424. oldalon szerepel a kézfodor = *die Manchette, die Hemdkrause*, utóbbi szó szerint visszafordítva: *ingfodor*. Ingfodor pedig lehet akár a nyak alatt (amikor is zsabónak hívják), akár az ingujj végén, úgy is mint mandzsetta. A hangsúly tehát magán a fodron van; ama Pátkai Szabó tehát, akit Arany János gúnyosan idéz, arról mesél, hogy a kedves Liza rózsakoszorúval *fodrozta* az ő nemes homlokát.*

„Tászli” természetesen nem magyar szó, hangzása szerint német eredetű. Mi lehetett az a szó, amelyet tászlivá magyarítottak? *Die Tassel*? Ilyen szó nincs, még a legvas-tagabb, még a legrégebb szótárakban sem. Valami kapcsolatban kell lennie a kézzel. A kézzel... a manccsal?

A mancs: *die Tatze*. Mit tudnak róla a régi szótárak? Nézzük elsőként ezt: *Magyar és német zsebszótár. Közre bocsátá a Magyar Tudós Társaság. Második, vagy német–magyar rész. Budán, a Magyar Kir. Egyetem Betüivel, 1835. Szerkesztette és az előszót írta Vörösmarty és Schedel (a későbbi Toldy Ferenc), m. t. társ. megbízott rendes tagok a nyelvstudomány osztályában.* – Itt a 653. lapon „*Tatze, die*: csésze; bodor, fodor (ingen stb.); talp (medvéé stb.)” Ugyanezen mű második kiadásában (1843) – ebben az előszón kívül megtalálhatók a *Tudnivalók* is, írta Döbrentei Gábor mk. titoknok – a 651. oldalon: ugyanezek a meghatározások. Pontosan ugyanezt olvashatjuk egy további szép kis szótárban is: *Magyar–Német és Német–Magyar Tanodai és Utazási Zsebszótár. Leg újabb és hivatalos kútfőkből szerkesztve. Német–Magyar rész. Lipcsében és Bécsben, Tendler Ferencz sajátja, 1847, a 464. oldalon.*

S végül Ballagi már említett nagy szótárának német–magyar fele – ebből a 3. kiadást sikerült megkaparintanom (1867, Heckenast Gusztávnál) – a következő meghatározásokat adja a 704. oldalon: 1/ láb (előlső, főképp ragadozó vadaké), külön. talp (medvéé stb.); 2/ (a. m. *Handkrause*) fodor, bodor (ingen); 3/ (a. m. *Tasse*) csésze, fin-dzsa; tálca, táca. – Érdekes, hogy itt a „mancs” értelmezés rukkolt az első helyre, a fodor, a bodor már csak a második helyen áll, s a Vörösmarty és Schedel szerkesztésében első helyen álló „csésze” (ill. „tálca”) értelmezés – alighanem a budai svábság fonetikájából merítve – a legvégre szorul.

Ellenőrző szűrőpróba: mindkét kötetét sikerült megszerezniem egy német–francia, ill. francia–német szótárnak „mindkét nemzet használatára”; Kiadta Antoine Doll, bécsi könyvtáros, kinyomtatta Antoine Strauss. Évszám nincs ezen a hetedik, „átnézett és közel 10 000 szócikkkel bővített” kiadáson, de a papírminőség, a betűtípusok, a kötés és az oldalak képe alapján aligha készülhetett az 1860-as évek után. Első kiadása tehát nyugodtan készülhetett akár Bécs napóleoni megszállása idején: akkor, amikor nagyon is elkeltt egy „mindkét nemzet használatára” (a címlap szövege szerint) készült szótár! A második kötet 852. oldalán lévő szócikk szerint *Tatze*: *la patte de l'ours, du chat etc.*, a medve, a macska stb. mancsa, mandzsettáról szó sincs, viszont a meghatározás pontosabb, mint a magyarországi szótárak esetében: *patte*-ja valóban csak a medvének és a macskaféléknek van. Ellenpróba: ugyanazon mű, 1. kötet, 746. old.: a *patte* (f.) majdnem teljes hasábot betöltő meghatározásai között meglehetősen élenjáró helyet foglal el a *Tatze*, nem marad megemlítetlenül a *patte de velours*, a bársonyos talpacska; *faire patte de velours* = selymes, bársonyos pacsit adni (behúzott körmökkel. Ugyanis a pacsit a francia *patte* adta nekünk, míg a német *Tatze*-ből mára már csak a kellemetlen tasli maradt meg).

Tászlizzunk hát ragyogó gyöngykoszorút Jókai mosolygós-kopasz fejére a – mint mindig – precíz megfogalmazásáért. Marie királykisasszony a cicák selymes talpacskáit, mandzsettáit féltette attól, hogy beletapicskolnak a tebbe; mohóságuknak mellesleg kárát láthatta volna bársonyos zsabócskájuk is.

Ennyi, mondják a filmesek. Kérdés, volt-e értelme a tászlivadászatnak. A vadásznak mindenesetre örömeire szolgált, s fényesen igazolta a bölcs Ballagi szavait nagy szótárának „végre-valahára elkészült magyar–német része” első kiadásának előszavában: „*a különböző nyelvek megfelelő kifejezései mérszerűlten mennyiségekhez hasonlóak és soha egymást nem fedezik*” – milyen igaz, tanúsítja a jelen írás szerzője, szakmája szerint fordító (nem mű, hanem igazi) – „*a miért is valamely nyelv szókincsének áttétele más nyelvre tulajdonképpen csak megközelítő működés, mely tökéletesen befejezve soha nem lehet. – Sokszor egy magyar kifejezéshez napokig, hetekig kerestem a megfelelő német szót, s mikor megtaláltam, akkor vettem észre, hogy egyiknek másiknak is még egy mellékárnyéklata is van, mely nincs visszaadva*”. Fokozottan áll ez azon szavakra, amelyek vándorútra kelnek, hogy más nyelvek szókincsén belül próbáljanak szerencsét.

Meg lehetne éppenséggel vizsgálni azt is, hogy a *Tatze*-ből mikor, milyen úton lett „fodor” a szó általános értelmében, de – ezt is a bölcs Ballagi mondja, aki nagyjából mindent tudott, amit két nyelv viszonyáról tudni lehetett – „*Goethe után felhozhatom, hogy: 'ily munka tulajdonképpen soha nem készül el; hanem késznek kell azt tartanunk, ha időnk a körülményeinkhez képest a lehető megtettük*”.

Samuel Beckett

MIT HOL

Török Gábor fordítása

BAM

BEM

BIM

BOM

H (*Bam hangja*)

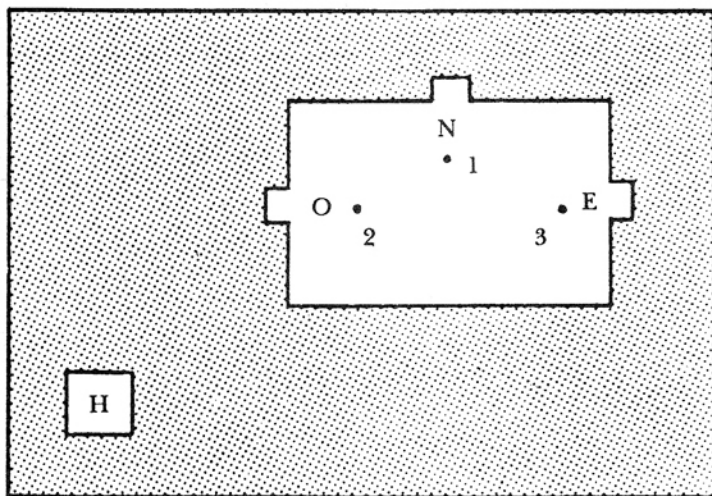
*Játéktér: 3 x 2 méteres négyzög gyöngé fényben, amelyet sötétség fog körül, a nézőtől jobbra.
A színpad elején balra H helye gyöngé fényben, sötétségtől körülfogva*

A szereplők a lehető legnagyobb mértékben hasonlítanak egymásra.

Ugyanolyan hosszú szürke köpeny.

Ugyanolyan hosszú szürke haj.

H fejmagasságban beállított kis szócső képében

Sötétség.

Fény H-ra

H Már csak öten vagyunk.

Jelenleg még mintha volnánk.

Tavasz van.

Az idő múlik.

Előbb némán.
Fényt!

Fény a játéktérre. Bam nagyon magasra emelt fővel, Bom lehajtott fővel. Szünet

Nem jó.
Sötétet!

A játéktér sötétbe borul

Kezdem újra.
Már csak öten vagyunk.
Tavasz van.
Az idő múlik.
Előbb némán.
Fényt!

Fény a játéktérre. Bam nagyon magasra emelt fővel. Szünet

Így jobb.
Egyedül vagyok.
Tavasz van.
Az idő múlik.
Előbb némán.
Végül Bom megjelenik.
Újra megjelenik.

*Bom belép N-en, megáll lehajtott fővel.
Szünet.*

*Bim belép E-n, megáll magasra emelt fővel.
Szünet.*

Bim kimegy E-n, Bom követi.

*Bim belép E-n, megáll mélyre hajtott fővel.
Szünet.*

*Bem belép N-en, megáll emelt fővel.
Szünet.*

*Bem kimegy N-en, Bim követi.
Szünet.*

*Bem belép N-en, megáll lehajtott fővel.
Szünet.*

*Bam kimegy O-n, Bem követi.
Szünet.*

*Bam Bejön O-n, nagyon mélyre hajtott fővel.
Szünet*

Jól van.
Sötétet!

A játéktér sötétbe borul

Kezdem újra.
Már csak öten vagyunk.
Jelenleg még mintha volnánk.
Tavasz van.
Az idő múlik.
Most szöveggel.
Fényt.

Fény a játéktérre. Bam egyedül nagyon magasra emelt fővel. Szünet

Jól van.
Egyedül vagyok.
Tavasz van.
Az idő múlik.
Most szöveggel.
Végül Bom megjelenik.
Újra megjelenik.

Bom belép N-en, megáll lehajtott fővel

BAM Na?
BOM (*lehajtott fővel*) Semmi.
BAM Nem mondott semmit?
BOM Semmit.
BAM Jól megoldoztad?
BOM Igen.
BAM És nem mondott semmit?
BOM Semmit.
BAM Sírt?
BOM Igen.
BAM Kiabált?
BOM Igen.
BAM Könyörgött kegyelemért?
BOM Igen.
BAM De nem mondott semmit?
BOM Semmit.
H Nem jó.
Kezdem újra.
BAM Na?
BOM Semmit.
BAM Nem mondta meg?
H Így jobb.
BOM Nem.
BAM Jól megoldoztad?
BOM Igen.

BAM És nem mondta meg?
BOM Nem.
BAM Sírt?
BOM Igen.
BAM Kiabált?
BOM Igen.
BAM Könyörgött kegyelemért?
BOM Igen.
BAM De nem mondta meg?
BOM Nem.
BAM Akkor miért hagytad abba?
BOM Nem reagál már.
BAM És nem élesztetted föl?
BOM Megpróbáltam.
BAM És?
BOM Nem tudtam.

Szünet

BAM Hazudsz. *(Szünet)* Elmondta neked. *(Szünet)* Valld be, hogy elmondta. *(Szünet)* Jól megdolgoznak, amíg nem vallasz.
H Jól van.
Végül Bim megjelenik.

Belép Bim E-n, megáll magasra emelt fővel

BAM *(Bimnek)* Szabad vagy?
BIM Igen.
BAM Vezesd el, és dolgozd meg, amíg csak nem vall.
BIM Mit kell bevallania?
BAM Hogy elmondta neki.
BIM Ennyi az egész?
BAM Igen.
H Nem jó.
Kezdem újra.
BAM Vezesd el, és dolgozd meg, amíg csak nem vall.
BIM Mit kell bevallania.
BAM Hogy elmondta neki.
BIM Ennyi az egész?
BAM És mit.
H Így jobb.
BIM Ennyi az egész?
BAM Igen.
BIM Aztán vége?
BAM Igen.
BIM Jó. *(Bomnak)* Gyere!

Bim kimegy E-n, Bom követi

H Jól van.
Egyedül vagyok.
Nyár van.
Az idő múlik.
Végül Bim megjelenik.
Újra megjelenik.

Bim belép E-n, megáll mélyre hajtott fővel

BAM Na?
BIM (*hajtott fővel*) Semmi.
BAM Nem mondta el?
BIM Nem.
BAM Jól megoldoztad?
BIM Igen.
BAM És nem mondta el?
BIM Nem.
H Nem jó.
Kezdem újra.
BAM Na?
BIM Semmi.
H Így jobb.
BIM Hol?
H Ahh!
BAM Hol.
BIM Nem.
BAM Jól megoldoztad?
BIM Igen.
BAM És nem mondta meg, hol?
BIM Nem.
BAM Sírt?
BIM Igen.
BAM Kiabált?
BIM Igen.
BAM Könyörgött kegyelemért?
BIM Igen.
BAM De nem mondta meg, hol?
BIM Nem.
BAM Akkor miért hagytad abba?
BIM Nem reagál már.
BAM És te nem élesztetted föl?
BIM Megpróbáltam.
BAM És?
BIM Nem tudtam.

Szünet

BAM Hazudsz. (*Szünet*) Megmondta, hol. (*Szünet*) Valld be, hogy megmondta, hol. (*Szünet*) Majd megdolgoznak, amíg csak nem vallasz.

H Jól van.

Végül Bem megjelenik.

Bem belép N-en, megáll emelt fővel

BAM (*Bemnek*) Szabad vagy?

BEM Igen.

BAM Vezesd el, és dolgozd meg, amíg csak nem vall.

BEM Mit kell bevallania?

BAM Hogy megmondta neki, hol.

BEM Ennyi az egész?

BAM Igen.

H Nem jó.

Kezdem újra.

BAM Vezesd el, és dolgozd meg, amíg csak nem vall.

BEM Mit kell bevallania?

BAM Hogy megmondta neki, hol.

BEM Ennyi az egész?

BAM És hol.

H Így jobb.

BEM Ennyi az egész?

BAM Igen.

BEM Aztán vége?

BAM Igen.

BEM Jól van. (*Bimnek*) Gyere!

Bem kimegy N-en, Bim követi

H Jól van.

Egyedül vagyok.

Ősz van.

Az idő múlik.

Végül Bem megjelenik.

Újra megjelenik.

Bem bejön N-en, megáll lehajtott fővel

BAM Na?

BEM (*lehajtott fővel*) Semmi.

BAM Nem mondta el, hol?

BEM Nem.

H És így tovább.

BAM Hazudsz. (*Szünet*) Megmondta neked, hol. (*Szünet*) Valld be, hogy megmondta neked, hol. (*Szünet*) Majd megdolgoznak, amíg csak nem vallasz.

BEM Mit kell bevallanom?
BAM Hogy megmondta neked, hol.
BEM Ennyi az egész?
BAM És hol.
BEM Ennyi az egész?
BAM Igen.
BEM Aztán vége?
BAM Igen. Gyere!

Bam kimegy O-n, Bem követi

H Jól van.
Tél van.
Az idő múlik.
Végül megjelenek.
Újra megjelenek.

Bam belép O-n, megáll nagyon mélyre hajtott fővel

Jól van.
Egyedül vagyok.
Jelenleg még mintha volnék.
Tél van.
Vége az útnak.
Az idő múlik.
Ennyi az egész.
Értse meg, aki tudja.
Sötétet!

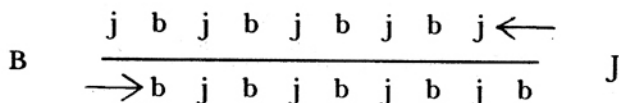
A játéktéren a fény kialszik. Szünet. H fénye kialszik

LÉPTEK

Török Gábor fordítása

MAY (M) – *fésületlen, szürke haj, viseltes, földet söprő pongyola, eltakarja lábát*
NŐI HANG (H) *a színpad sötét felső részéről*

Mozgástér: egy méter széles sáv a színpad elülső részén, a nézőlértől kissé jobbra; hossza kilenc lépés.

Mozgás: jobb lábbal indul (j) jobbról, J pontból balra, B pont felé bal lábbal (b).

Forduló: B pontban jobbra, J pontban balra.

Léptek: világosan hallható, ritmikus járás hangja.

Világítás: gyöngye; a padló szintjén a legerősebb, a testen gyöngébb, a fejen a leggyöngébb.

Hangok: mindkettő halk és vontatott mindvégig

Függöny. A színpad sötét. Távoli harangszó. Visszhang. Gyöngye fény a mozgástérre. A színpad többi része sötét. M B felé tart, amikor megjelenik. B ponton megfordul, megtesz további három teljes hosszt, majd megáll J felé fordulva. Szünet

M Anyám. (Szünet. Ugyanúgy) Anyám. (Szünet)

H Igen, May.

M Aludtál?

H Mélyen aludtam. (Szünet) Mély álmomban is hallottalak. (Szünet) Nem alhatok olyan mélyen, hogy téged ne hallanálak odalent.

Szünet. M járkal tovább. Négy hossz

(Az első hossz után, a léptekkel szinkronban) Egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc, fordulj, egy, kettő, három, négy, öt, hat, hét, nyolc, kilenc, fordulj. (A negyedik hossz után) Nem próbálnál aludni egy kicsit?

M arccal J felé megáll. Szünet

M Megint adjak injekciót neked?

H Igen, de még túl korán van. (Szünet)

M Megint megfordítsalak az ágyban?

H Igen, de még túl korán van. (Szünet)

M Megigazítsam a párnáidat? (Szünet) Váltak lepedőt? (Szünet) Beadjam az ágytálat?

(Szünet) Az előmelegített ágytálat? (Szünet) Átkössem a felfekvéseidet? (Szünet) Lemos-

dassalak? (Szünet) Megnedvesítsem kiszáradt ajkadat? (Szünet) Imádkozzam veled?

(Szünet) Éretted? (Szünet) Megint. (Szünet)

H Igen, de még túl korán van.

M Mennyi idős vagyok már?

H Hát én? (Szünet. Ugyanúgy) Hát én?

M Kilencven.

H Olyan sok?

M Nyolcvankilenc, kilencven.

H Későn hoztalak... (Szünet) ...a világra. (Szünet) Bocsásd meg ezt is! (Szünet. Ugyan-

úgy) Bocsásd meg ezt is!

M járkal tovább. Egy hossz megtétele után megáll, arccal B felé. Szünet

M Mennyi idős vagyok már?

H Negyven múlhattál?

M Csak?

H Attól tartok, igen.

Szünet. M járkál tovább. Az első forduló után, B pontban

May. (Szünet. Ugyanúgy) May

M (járkálva) Igen, anyám.

H Már soha nem hagyod abba. (Szünet) Örökké ezen jár az a...?

M (megáll) Ezen?

H Ezen az egészen... (Szünet) ...ezen jár az a kevés eszed? (Szünet) Ezen az egészen.

(Szünet) Ezen az egészen.

M járkál tovább. Öt másodperc. A mozgástér elsötétül. Minden sötét. Nem hallatszanak a léptek. Szünet. A harangszó kissé halkul. Visszhang. Gyöngye fény a mozgástérre. Minden más sötét. M J felé fordulva tűnik föl

Most itt járkálok. (Szünet) Vagyis jövök és örködöm. (Szünet) Az éj beálltával. (Szünet)

Azt képzeli, egyedül van. (Szünet) Nézzétek csak, hogy álldogál ott, milyen mereven,

arccal a falnak. (Szünet) Milyen mozdulatlanul! (Szünet) Kislánykora óta nem járt oda-

kint. (Szünet) Nem lépett ki a házból. (Szünet) Föltehetnék a kérdést, egyáltalán hol

van? (Szünet) De hát a régi kuckóban, ugyanott, ahol... (Szünet) Ugyanott, ahol elkezd-

te. (Szünet) Ahol elkezdődött. (Szünet) Ez az egész elkezdődött. (Szünet) De ez, ez, mi-

kor kezdődött ez? (Szünet) Amikor a többi hasonló korú lány... kinn a bárány, benn a

farkast játszott, ő már itt volt. (Szünet) Már akkor elkezdődött. (Szünet) Azt a kopott

padlót valaha...

M járkálni kezd. Kissé lassabban lépked

De figyeljük csöndben a mozgását.

M járkál. A második hossz vége felé

Nézzétek csak, milyen sikkesen fordul!

M megfordul, járkál. A harmadik hossz lépteivel egy időben

Hét, nyolc, kilenc, fordulj.

M B pontban megfordul, megtesz még egy hosszt, megáll J felé fordulva

Mondom, azt a kopott padlót ott, azt a padlósávot, valaha szőnyeg borította, vastag perzsa. Egy éjjel aztán, ez a lány, alig nőtt ki a gyermekkorból, az anyját hívta, és így szólt: anyám, ez nem elég. Az anya: Nem elég? May – ez a gyermek neve – May: Nem elég. Az anya: De mi nem elég, May, hogyhogy nem elég, May, miből nem elég? May: Úgy gondolom, anyám, hogy a lépteket hallanom is kell, bármilyen gyöngén hallat-

szanak. Az anya: Csak a mozgás nem elég? May: Nem, anyám, csak a mozgás nem elég, a lépteket hallanom is kell, bármilyen gyöngén hallatszanak.

Szünet. M járkál tovább. Járás közben

Megkérdzhetnénk, alszik-e még? Igen, éjszakánként néha szunyókál egy keveset, a falnak támasztja szegény fejét, és alszik egy kicsit. (Szünet) Beszél-e még? Éjszakánként néha beszél, amikor azt hiszi, nem hallja senki. (Szünet) Elmondja, hogy is volt. (Szünet) Megpróbálja elmondani, hogy is volt. (Szünet) Ez az egész. (Szünet) Ez az egész.

M járkál tovább. Öt másodperc. A mozgástér elsötétül. Minden sötét. A léptek nem hallatszanak. Szünet. A harang még halkabban szól. Visszhang. A mozgástér megvilágítása még gyöngébb. M mozdulatlanul áll J felé fordulva. Szünet

M Függelék. (Szünet. Járkálni kezd. Kissé még lassúbb léptekkel. Két hossz után megáll, J felé fordulva. Szünet) Függelék. Kicsit később, amikor már szinte teljesen elfelejtették azt a lányt, elkezdte a... (Szünet) Kicsit később, amikor már mintha soha nem is létezett volna, ez az egész soha nem is létezett volna, elkezdte a járkálást. (Szünet) Az éj beálltával. (Szünet) Az éj beálltával beosont a kis templomba az északi ajtón, amely ilyenkor mindig zárva volt, és csak járkált. Az Ó nyomorúságos kereszthajójában. (Szünet) Éjszakánként néha mozdulatlanra dermedt, mintha kísértetet látna, és csak állt ott mereven, amíg mozdulni nem tudott újra. De sok olyan éjszaka is volt, amikor csak járkált szünet nélkül föl s alá, föl, alá, mielőtt eltűnt volna, ahogyan jött. (Szünet) Hangtalanul. (Szünet) Legalábbis nem hallatszott semmi. (Szünet) A külseje. (Szünet. Járkál tovább. Két hossz után megáll, J-vel szemben. Szünet) A külseje. Áttetsző, de azért nem láthatatlan, bizonyos fényben. (Szünet) Megfelelő fényben. (Szünet) Inkább szürke, mint fehér, áttetsző halványszürke. (Szünet) Rongyokban. (Szünet) Ócska rongyokban. (Szünet) Nézzétek csak azt ott... (Szünet) Nézzétek csak, ott megy a kandeláber előtt, ahogy a lángok... a fényük... mint amikor udvara van a holdnak. (Szünet) Röviddel azután, hogy elment, mintha soha nem is létezett volna, járkálni kezdett föl és alá, föl és alá abban a nyomorúságos kereszthajójában. (Szünet) Az éj beálltával. (Szünet) Vagyis bizonyos évszakokban, vecsernye idején. (Szünet) Minden bizonnyal. (Szünet. Járkál tovább. Egy hossz után megáll, B-vel szemben. Szünet) Az öreg Winterne, akire biztosan emlékszik az olvasó, egy késő őszi vasárnap este a vacsoraasztalnál üldögélve a lányával istentisztelet után, evett valami keveset, majd letette a kését meg a villát, és lehajtotta fejét. Mi van veled, anyám, kérdezte a lánya, aki roppant különös lány volt, jószerével már alig nevezhető lánynak... (Megváltozott hangnemből) Szörnyen szerencsétlen egy... (Szünet. Megszokott hangján) Mi van veled, anyám, nem vagy magadnál? (Szünet) W-né nem felelt azonnal. De végül fölpillantott, és Amyra meredt – Amy a lány keresztnéve, az olvasó biztosan emlékszik rá –, fölemelte fejét, merőn Amy szemébe bámult, és azt kérdezte... (Szünet) ...azt mormolta, merőn Amy szemébe nézve azt mormolta, Amy, nem vettél észre semmi különösöt az esti istentiszteleten? Amy: Nem én, anyám, semmit. W-né: Talán csak képzelődtem. Amy: És mi volt az, anyám, amit talán csak elképzeltél? (Szünet) Mi volt az pontosan, anyám, amit talán csak elképzeltél, valami... különösöt vettél észre? (Szünet) W-né: Te magad nem vettél észre semmi... különösöt? Amy: Nem én, anyám, semmit, enyhén szólva. W-né: Hogy érted ezt, Amy, enyhén szólva, egyáltalán mit jelenthet ez, Amy, enyhén szól-

va? Amy: Úgy értem, anyám, hogy nem vettem észre semmi különöset... de tényleg enyhén szólva. Mert az égvilágon semmit sem vettem észre, se különöset, se mást. Nem láttam semmit, nem hallottam semmit, az égvilágon. Nem is voltam ott. W-né: Nem voltál ott? Amy: Nem voltam ott. W-né: De hát én hallottam, hogy válaszolsz. (Szünet) Hallottam, hogy azt mondod: Ámen. Hogyan válaszoltál volna, ha nem vagy ott? (Szünet) Hogyan mondhattad volna, hogy Ámen, ha – amint állítod – nem voltál ott? (Szünet) Atya, Fiú és a Szentlélek legyen és maradjon mivélünk, most és mindörökké. Ámen. (Szünet) Tisztán hallottam a hangod. (Szünet. Járkál tovább. Három lépés után megáll, de nem fordul meg. Hosszú szünet. Járkál tovább, megáll, J felé fordulva. Hosszú szünet) Amy. (Szünet. Ugyanúgy) Amy. (Szünet) Igen, anyám. (Szünet) Már soha nem hagyod abba? (Szünet) Örökké ezt akarod forgatni... (Szünet) Ezt? (Szünet) Ezt az egészet. (Szünet) Szegény fejedben. (Szünet) Ezt az egészet. (Szünet) Ezt az egészet. (Szünet)

A mozgástér elsötétül. Minden sötét. Szünet. Harangszó, még halkabban. Visszhang. Gyöngye fény a mozgástérre. Maynek nincs nyoma. Tíz másodperc. Sötétség

Függöny

MONOLÓG

Török Gábor fordítása

Függöny.

Gyöngye szórt fény.

A beszélő a nézőtértől balra áll, közel a színpad széléhez.

Fehér haj, fehér hálóköntös, fehér zokni.

Balján két méterre tőle vele azonos magasságú állólámpa, koponyaméretű fehér burával, mely gyöngén világít.

Priccs fehér lába, egészen a jobb szélen, alig látszik.

Tíz másodpercnyi csönd a beszéd kezdete előtt.

Harminc másodperccel a beszéd vége előtt a lámpafény halványulni kezd.

A lámpa nem ég. Csönd. Beszélő, bura, priccsláb alig látszik a szórt fényben.

Tíz másodperc.

Függöny

BESZÉLŐ Születése volt a veszte. Még egyszer. Itt nem segít a szó. A haldoklás sem. Születése volt a veszte. Torz vigyorgás azóta is. Míg a szemfedő nem takarja. A bölcsőben is már. Első kudarc a szopásnál. Az első léptekkel. Mamától a dadáig és vissza. Az útjai. Szkülla és Kharübdisz már akkor. Torz vigyorral folyton. Temetésről te-

metésre. Mostanáig. Ma éjszakáig. Két és fél billió másodperc. Csak ennyi lenne? Alig hihető. Temetésről temetésre. Kedves... majdnem kimondta kedves lények temetési. Harmincezer éj. Csak ennyi lenne? Alig hihető. A legsötétebb éjszakán született. A nap rég lenyugodott már a fenyők mögött. Fiatal zöldülő tűlevelek. A szobában sűrűsödő sötétség. Majd az állólámpa gyöngye fénye. Kanóc lecsavarva. És most. Ez az éjszaka. Az éj beálltával talpon. Az éj beálltával mindig. Gyöngye fény a szobában. Nem tudni honnan. Az ablakból semmi. Nem. Majdnem semmi. Ilyen nincs hogy semmi. Az ablakhoz botorkál és kibámul. Áll ott és kibámul. Mozdulatlan bámul. Nem mozdul semmi a sűrű sötétben. Visszabotorkál a láthatatlan lámpához végül. Néhány gyufa a jobb zsebében. Meggyújt egyet az ülepén ahogy apjától tanulta. Leveszi a tejfehér burát és félreteszi. A gyufa elalszik. Másik gyufát gyújt meg mint az imént. Leszedi a cilindert. Kormos. Baljába veszi. A gyufa elalszik. Harmadikat gyújt meg az előbbi módon és a kanóchoz közelíti. Visszateszi a cilindert. A gyufa elalszik. Visszateszi a burát. Lecsavarja a kanócot. A fénykör határáig húzódik s keletnek fordul. Arcal a falnak. Csupasz fal. Így minden éjjel. Ébren. Állva. Zokni. Hálóköntös. Ablak. Lámpa. A fénykör határáig húzódik és megáll arccal a csupasz falnak. Valaha képek borították. Kedves... majdnem kimondta kedves lények képei. Keret nélkül. Üveg nélkül. Rajzszögekkel a falra tűzve. Mindenféle alakú és méretű kép. Egyikkel a másik után le. Ki velük. Összetépvé és szétszórva mind. Apró foszlányaik a padlón. Nem egyszerre. Nem a hirtelen támadt... Elég. Egyenként. Előbb leszaggatta a falról majd egyenként összetépte őket. Évek során. Éjszakákból álló évek során. A falon már semmi. A rajzszögek csak. Nem mind. Néhányat kitépett fogóval. A többi rögzít még foszlányokat. Így áll ott a csupasz falnak arccal. Haldokol tovább. Egyenletesen. Nem. Már nem úgy. Elhal a haldoklás. Egyre inkább. Akár a fény alkonyatkor. Áll ott arccal keletnek. A falnál. Csupasz fehér felszín a homályban. Fehér volt hajdan. A tűszúrások fölsebezték. Valaha a nevüket is tudta. Itt volt az apja. Ez a szürke úr itt. Ott meg az anyja. Az a másik. Amott. Együtt. Mosolyogva. Esküvő. Ott mind a hárman. Az a szürke pacni. Ott egyedül. Ő egyedül. Már nem. Feledve mind. Rég vége mindnek. Végük. Leszaggatva és darabokra tépvé. Foszlányaik meg szerteszét a padlón. Ágy alá söpörve aztán csak maradjanak ahol vannak. Foszlányaik szákszámra ágy alatt porral és pókokkal. Ezek a kedves... majdnem kimondta ezek a kedves lények mind. Áll ott a fallal szemben bámulva odaát. Semmi ott sem. Semmi nem mozdul ott sem. Sehol sem mozdul semmi. Sehol nem látszik semmi. Sehonnan nem hallatszik semmi. Egykor hangokkal teli szoba. Gyöngye hangokkal. Nem tudni honnan. Ritkultak gyöngültek idők során. Éjszakák során. Már semmi. Nem. Ilyen nincs hogy semmi. Az eső éjszakánként néha még az ablakhoz csapódik. Vagy finoman csöpög odalent. Mint most is éppen. Füstöl a lámpa bár a kanóc lecsavarva. Furcsa. Ezért szennyeződik az alacsony mennyezet éjszakáról éjszakára. Sötét alaktalan folt az egyébként fehér felületen. Fehér volt hajdan. Az említett mozdulatok megtétele után áll tehát szemben a fallal. Mivel fölkelt az éj beálltával aztán hálóköntöst zoknit. Nem. Rajta voltak már. Egész éjjel. Egész nap. Álló éjjel. Álló nap. Az éj leszálltával talpon hálóköntösben zoknival majd pillanatnyi zavar után az ablakhoz botorkál. Gyöngye fény a szobában. Leírhatatlanul gyöngye. Nem tudni honnan. Mozdulatlan állva kibámul. A sötét úrbe. Odakint semmi. Nem mozdul semmi. Amit látna. Hallana. Marad így mint aki képtelen mozdulni újra. Vagy az akarat hiányzik. Nincs benne elég akarat hozzá. Megfordul végül és visszabotorkál arrafelé ahol sejtí a lámpát. Első gyufa mint fent a burához. Második a cylinderhez. Harmadik a kanóchoz. Cylinder és bura

vissza. Lecsavarja a kanócot. A fénykör határáig húzódik és a fal felé fordul. Keletnek. Mozdulatlan mint mellette a lámpa. Fehér köntös és zokni hogy visszaverjék a gyöngye fényt. Fehérek hajdan. Fehér haj hogy visszaverje a gyöngye fényt. A pricc lábba épp hogy csak látszik a keret szélén. Fehér volt hajdan hogy visszaverje a gyöngye fényt. Áll ott és bámul odaát. Semmi. Üres sötét. Mígnem az első szó ugyanaz mindig. Éjszakáról éjszakára ugyanaz. Születés. Majd bizonytalan forma lassan földereng. A sötétben. Ablak. Nyugati. A nap lenyugodott rég a fenyők mögött. Elhaló fény. Hamarosan nem lesz már minek elhálnia. Nem. Ilyen nincs hogy nincs fény. Csillagatlan éj hold nélkül. Hajnalig haldoklik és nem hal el soha. Sötétben az ablak. Éj lassan leszáll. Az üvegre tapadó szem bámulja azt az első éjszakát. Elfordul tőle végül szembe a sötétedő szobával. Lassan fantomkéz dereng föl végül. Lángoló papírt tart a magasba. Fényénél földereng a kéz és a tejfehér bura. Majd a másik kéz. Az égő papír fényénél. Leveszi a burát és eltűnik. Üresen jelenik meg újra. Leveszi a cilindert. Két kéz és a cylinder az égő papír fényénél. Papír a kanóchoz. Cylinder vissza. Kéz a papírral eltűnik. Másik kéz eltűnik. Cylinder egyedül a homályban. Kéz megjelenik burával. Bura vissza. Lecsavarja a kanócot. Eltűnik. Halvány bura egyedül a homályban. Ágyrácsozat rezes csillámlása. Eltűnik. Születés a veszte. Az a halálvigyor. Harmincezer éj. A fénykör határán áll és bámul odaát. Az újból teljes sötétbe. Ablak nincs. Kéz nincs. Fény nincs. Végük. Újra meg újra. Újra meg újra végük. Lassan fölszakad a sötétség megint. Szürke fény. Szakadó eső. Esernyők egy sír körül. Fölülről nézve. Patakozó fekete ernyők. Fekete gödör odalent. A fekete sarat vadul korbácsoló eső. Üres egyelőre. Az a hely odalent. Az a... majdnem kimondta az a kedves hely? Harminc másodperc. Hozzáadni a több mint két és fél billióhoz. Eltűnik. Egész sötét megint. Szent sötét. Nem. Nincs ilyen hogy egész. Állva bámul odaát félig hallja csak amit mond. He? A szavak kiesnek a száján. Működik még a szája. Lámpát gyújt mint fent. Vissza a fény széléhez és a falnak fordul. Bámulja odaát a sötétet. Várja az első szót mindig ugyanazt. A nyelve hegyén van. Szétválnak az ajkak és előrenyújtja a nyelvét. Születés. Fölszakad a sötét. Lassan az ablak. Az az első éj. A szoba. A papír. A kezek. A lámpa. A rezes csillámlás. Eltűnik. Vége. Újra meg újra vége. Tátott száj. Kiáltás. Orrhangon. Fölszakad a sötét. Szürke fény. Szakadó eső. Patakozó ernyők. Gödör. Fölkorbácsoló fekete sár. A koporsó nem látszik. Kié? Eltűnik. Vége. Tovább más témára. Megpróbálni. Más témára. Milyen messze a faltól? Feje érinti majdnem. Mint az ablaknál. Az üvegre tapadó szemmel bámul ki. Nem mozdul semmi. Fekete úr. Ki bámul mozdulatlan állva mintha képtelen volna mozdulni újra. Vagy akarat nincs benne. Vége. Halk kiáltás a fülében. Tátott szájjal. Ziháló lélegzettel becsukja. Zárt ajkak. Az ajkak lágy érintkezésének érzése. Ajak nyaldos ajkat. Majd kiáltásra nyílnak mint az imént. Most hol van? Az ablaknál kibámul. Az üvegre tapadó szemmel. Mintha utoljára nézne ki. Elfordul végül és átbortorkál a gyöngye leírhatatlan fényen a lámpa felé. A homályon áthaladó fehér köntös. Fehér volt hajdan. Lámpát gyújt és arccal a falnak fordul mint fent. Feje érinti majdnem. Ott áll bámul odaát az első szót várva. A nyelve hegyén van. Születés. Szétválnak az ajkak és kinyújtja közöttük a nyelvét. Nyelve hegyét. A nyelv finom érintésének érzése az ajkakon. Az ajkaké a nyelven. A külső sötét földereng az ablakban. Bámul odaát a sötét résén túli másik sötétbe. A következő sötétbe. A nap lenyugodott rég a fenyők mögött. Nem mozdul semmi. Nem mozdul finoman semmi. Mozdulatlanul az üvegre tapadó szemmel. Mintha utoljára nézne ki. Azon az első éjszakán. Több mint harmincezer közül. Végül a sötét szoba felé fordul. Ahol hamarosan lesz. Ma este. Papír. Kezek. Lámpa. Rezes csil-

lámlás. Halvány bura egyedül a homályban. Fényvisszaverő réz ágyrács. Harminc másodperc. Gyarapítani a több mint két és fél billiót. eltűnik. Vége. Kiáltás. Szuszszantva orrhangon. Újra meg újra. Újra meg újra vége. Mígnem kinek a sírja? Melyik... majdnem kimondta melyik kedves lényé? He? Fekete gödör a szakadó esőben. Kiút a szürke résen a sötétbe. A magasból nézve. Patakzó esernyők. Fölkorbácsolt fekete sár. Úton van a koporsó. Kedves... majdnem kimondta a kedves tárgy. Úton van. A maga útján. Harminc másodperc. eltűnik. Vége. Áll ott bámul odaát. Az egész sötétbe újra. Nem. Nincs ilyen hogy egész. Feje a falat érinti majdnem. Fényt visszaverő fehér haj. Fehér köntös. Fehér zokni. Priccs fehér lába a színpad bal szélén. Fehérek hajdan. A legkisebb megingás... és homloka érinti a falat. De nem. Mozdulatlan áll ott gögös fejtartással bámul odaát. Nem mozdul semmi. Finoman sem. Harmincezer fantoméj odaát. Túl a sötéten. Odaát. Fantomfények. Fantoméjek. Fantomszobák. Fantomsírok. Fantom... majdnem kimondta fantom kedves lények. Várva az elbocsátó szóra. Áll ott bámul a sötét úr másik oldalára érthetetlen szavakat mormolva. Más témákat keres. Más témákat próbál találni. Mígnem fél füllel azt hallja hogy nincsenek más témák. Soha nem is voltak. Két téma soha. Egy téma volt mindig. A holtak. A haldoklás és elmúlás. Elmúlni a szótól. Az elmúlás szótól. Ahogy elhal a fény most. Útjára elindult. A szobában. Ugyan hol egyebütt? Nem is vette észre bámulva odaát. Csak a bura fénye. Nem a másik. A leírhatatlan. Az sehonnan. Mindenhová sehonnan jön. Elmondhatatlanul gyöngö. A bura fénye más nem. Hal el egyedül.

Petri György

HOGY ELÉRJEK A NAPSÜTÖTTE SÁVIG

Szokványos nyári éjszakának indult.
 Sétáltam kocsmáról kocsmára.
 Talán éppen a Nylonban ittam,
 a HÉV-végállomás mellett, a Margit hídnál
 (vagy azt akkor már lebontották?). Nem tudom,
 lehet, hogy a Boráros téren.
 Ezek a séták mindig
 reggelig vagy épp két napig tartottak,
 és akárhová vezettek.
 Mindenesetre, valahol ültem, ittam.
 (Akkor még akármit – kóstoló-dó ifjúság.)
 Még nem olvastam a kocsma-kban,
 nem, nem, még nem temetkeztem
 könyvbe-újságba, nem fixíroztam az asztal lapját.
 Még nem idegesített fel, ha szóltak hozzám.

„Fizetsz valamit?” – kérdezte egy dohánykarcos
 női hang a hátam mögül. Fialat hang volt.
 „Kérjél” – mondtam felé fordulva. Ötven
 körüli nő állt rézsút mögöttem. Letapadt,
 koszmós, egykor világosbarna haj;
 beroskadt íny, cserepes ajkak, vérágas
 kötőhártya, aquamarin szemek,*
 megsárgult, fehér műszálas pulóver,
 barna nadrág, szemétben talált fehér strandcipő.
 Kevertet kért és sört, pikolót. Ízlését nem vitattam.
 „Eljövök egy huszasért” – mondta. Ezen meglepődtem.
 Az ár – árnak – képtelenül alacsony volt (már akkor is).
 Ismertem a Rákóczi téri kurzust. Hús forint az nem ár.
 Másrészt a nő nem állta volna meg a helyét
 a Rákóczi téren, sőt semmilyen téren.
 Az lett volna logikus, hogy ha akar valamit, ő fizet.
 De sokkal többet. Márpedig akart. „Gyere,
 akarom – mondta –, nagyon szeretnék.”
 Soha nőt nőiességében megbántani nem tudtam
 (hacsak nem kifejezetten ez volt a célom).
 No de hogy... Mentem; úgy éreztem: muszáj.
 Hiszen űzött voltam és zavaros,
 mint a fölkaavart iszap akkoriban, és
 csak ezekben az „Eszpresszóokban”, „Büfékben”
 érezhettem némi álfölényt
 a nélkülözés és hajléktalanság valódi nyomorultjai között.
 Sokáig vonszolt egy hosszú utcán, hozzám bújtt.
 Ez kínos volt, de szerves része a törlesztésnek. Átöleltem,
 egy pincében kötöttünk ki, nagyon sok lépcsőt
 mehettünk lefelé valami nem tudni honnan derengésfélében.
 Az ágy. Befilcesedett vatelindarabokból összekotort alom.
 Nem vetkőzött, csak megoldotta, lejjebb tolta magáról a
 nadrágját.

* Hülyeség. Aquamarin szemed neked van.

A nőnek? Mit tudom én.

Mint gálicos kádban a víz?

Csak akarok valamit ajándékozni annak a szerencsétlen
 párának,

mondjuk, a szemed színét, meg egy ritka szót,

hogy ne legyen olyan undorítóan elesett.

Magam pedig legyek valamivel megérthetőbb.

„Így szoktam meg, ha bokor alatt dugok”
 – mondta közvetlenül. Nem volt ellenemre,
 magam is csak a legszükségesebb mértékben,
 meg a zakómat dobtam le – inkább legyen koszos, mint
 gyűrött.

„Csókolj meg.” Hát igen, ez elkerülhetetlen.
 Avas szájszaga volt, ajka pikkelyes, nyelve,
 szápadlása száraz, mintha egy üres szardíniásdobozban
 kotorászna a nyelvem – mindjárt fölvérzi az éles perem.
 Rettegtem, hogy menten a szájába hányok,
 ettől viszont röhöghetnékem támadt,
 ömlöttek durva bőrére a könnyeim, amíg
 ura lettem a perisztaltikának. A lába köze
 szűk, száraz. Alig tágul, alig se nedvesedik.
 „Várjál” – mondta, és belevájt ujjaival
 egy megkezdett margarinba, magába masszírozta,
 aztán még egy adagot.

(ENNI is fog még ebből?)

„Meg tudom mosni valahol magam?” – kérdeztem később.

Egy csőcsonkra mutatott. A víz kilövellt, merő
 lucok lett a nadrágom, mintha behugyoztam volna.

„Ez is hozzátartozik” – mormoltam. Egy ötvenesem
 volt még. A fejét rázta: „Mondtam, hogy egy
 huszas, és ez nem az ára. Én akartam, a huszas
 meg egyszerűen kell.” „Akkor adj vissza – mondtam –,
 értsd meg, nincs huszasom.” „Hülye vagy
 – mondta –, ha vissza tudnék adni ötvenből,
 nem kéne a huszasod” – mondta logikusan.

És a következő pillanatban elaludt nyitott szájjal.

Vállat vontam („ha ilyen büszke vagy”),
 zsebre gyűrtem az ötvenest, megtaláltam a zakóm,
 és botorkáltam fel a lépcsőn.

Hogy elérjek a napsütötte sávig,
 hol drapp ruhám, fehér ingem világít,
 csorba lépcsőkön föl a tisztaságig,
 oda, hol szél zúg, fehér tajték sistereg,
 komoran feloldoz, közömbösen fenyeget,
 émelygés lépcsői, fogyni nem akaró mínusz-emeletek,
 nyári hajnal, kilencszázhatvanegy.

FIGYELŐ

GRANDEZZA, KOLORIT

Jorge Semprun: Ramón Mercader második halála [1969]

*Fordította Szabolcs Katalin
Európa, 1990. Megjelenés előtt*

*Konrád György: A cinkos [1975–1980]
Magvető, 1989. 461 oldal, 80 Ft*

Két viszonylag kései pályakezds – egy-egy megrendítő, maradandó, karcsú regénnyel, A NAGY UTAZÁS-sal és A LÁTOGATÓ-val. Követi ezt a hasonló terjedelmű második könyv – AZ ÁJULÁS és A VÁROSALAPÍTO. Egyik sem ismétli meg vagy teljesíti ki az első bravúráját, de mindenesetre őrzi értékeit. A harmadik könyv mindkét írónál meghízik, kalandregényelemek szövik át. Sőt ezúttal még a problémakör is hasonló; a *bűcsű a bolsevizmustól*.

Az analógiákat játékosan tovább lehetne fűzni, ám ez már fölületessé vagy túlfeszítetté tenné a párhuzamot. Hiszen a két író filmes kiruccanása (Alain Resnais: A HÁBORÚNAK VÉGE; Bacsó Péter: KITÖRÉS) nemigen említhető egy lapon, s ellenzéki magatartásuk gyökeresen más stílusú volt. Semprun illegális vállalkozásai Franco-Spanyolországban éppen séggel abba a körbe illenek, melyet – az előidőket felidézve – Konrád A CINKOS-ban jelenít meg, míg maga Konrád a modern kelet-európai legalista ellenállás egyik képviselője volt. Ami pedig a két világhírt illeti, hogyan volnának világhírnevek összevethetők? Mindenesetre annyit szögezzünk le – hamis híresztelésekkel s egy jól érzékelhető irigy, elendrukker hangulattal szemben –, hogy Konrád világsikerét sem intranzigens politikai magatartása alapozta meg, hanem (első) műve, melyet jó érzéssel fedezett föl *Jovanovich* (a New York-i, a Harcourt, Brace-szel fuzionált híres könyvkiadó).

Konrád György harmadik regénye azonban véleményem szerint – magas mércén mérve, például az író saját maga által felállít-

tott mércén – bukás: annak példája, hogy a nagy tehetség hogyan válik nagy modorra, ha belebonyolódik esztétikai problémáiba. Mint ahogy Semprun harmadik könyve sem mérhető első regényén; amivel kacérkodik, a kalandirodalom, sémáival valóban meghatározza a regény formáját. Közös s alapvető dilemmája mindkét műnek, hogy amit *mondanak*, nem vág egybe azzal, amit *sugallnak*, hogy ami fölött a lélekarangot kondítják, attól egyikük a *nagyságot*, másikuk a *szélességet* nem tudja megtagadni.

A RAMÓN MERCADER MÁSODIK HALÁLA problémájának egyszerűbb a végére járni. Kalandregény-stilizációja nem hevenyészett ötlet: már ez is azt állítja, hogy Nyugat-Európában a kommunista *hivatásos forradalmár* útja a Szovjetunió *titkos ügynökének* hivatásába torokollott. S az ágens neve sokat tudóan utal vissza a történet idejét, 1966-ot huszonhat évvel megelőző véres, bosszúálló cselekményre, Lev Davidovics Trockij meggyilkolására, melyet szintén egy Ramón Mercader hajtott végre, csakúgy szovjet megbízásból. „*Mindamaz erkölcsi értékek – a bátorság, az önmegtagadás, az önuralom, az ügynek való teljes odaadás – története, mindezeké a kisiklott értékeké, melyek gyilkost csináltak egy mozgalmi harcosból. Aki csak mozgalmi harcosi minőségéből kifolyólag lehetett tökéletes gyilkos.*” Vagy tökéletes kém. Semprun tragédiának látatja a Trockij elleni gyilkos merény mozgalmi aktusát, melyből az idő kilúgozza a pátoszt, szétválasztja a lealjasodás és odaadás habarcását, s csak a büntényt őrzi meg. Önmegszüntető tragédia tehát, s mégis a valahai nagyság visszfénye világítja meg a második Ramón Mercaderét is.

Mondani Semprun nemcsak a kommunista vállalkozás bukását mondja, hanem azt is, hogy e bukás kisszerű, erkölcstelenségében is kisszerű, inkább besároz, mint bevérez, de ha véres, akkor csak gyanútlan áldozatok vagy titkosszolgálatok párharcaiba keveredett aktivisták vérével mocskolódott. Igen, Hruscsov bukása „*komor és kicsinyes*”, már „*nem véres, csak*

egyszerűen piszkos”: „*lelkesedés és új remény*” már nem fakasztható belőle. Ám *művészetileg* nem ez a tudás lelkesíti át a regényt. Komor méltósága abból a nagyságból táplálkozik, melynek immár nemlétét állítja. Nemcsak stílári kérdés ez, noha persze ebben mutatkozik meg a paradoxon igazi romboló hatása. Semprun, főhősének NKVD-s főnökeként becsempézi regényébe az első bolsevik generáció típusát, azt a forradalmár értelmiségit, aki a piszkos munka professzionátus végzése mellett éppoly professzionátusan értekezik Vermeer van Delft festészetéről vagy Marx nyersfogalmazványairól. Az „Öreg” megjárta Kolimát, ’55-ben szabadult. Ki-ki ítélje meg az ezúttal egybehangzó történelmi és művészi igazság szempontjából, hogy fél évszázad sorozatos *csisztkái*, terrorisztikus kontrasztelekciói után ez a típus, a régi gárda alakja juthatott-e vezető operatív feladathoz a Szovjetunió államvédelmi hatóságánál a hatvanas évek második felében.

Utalhatunk a regény nagy emléktablóira: az egyik apára, aki polgár és hívő keresztény léteire fölemelt ököllel, a népfrontot éltetve hal meg a kivégzőosztag előtt a spanyol polgárháborúban, s a másikra, aki a lenini pártot éltetve hal meg fölemelt ököllel a sztálini Szovjetunióban. Vagy Sztálin elsíratására a bautzeni (NDK) fegyházban. S utalhatunk egy szövegrészletre, melynek pátosza – meglehet, különösképp itt, Kelet-Európában, a bolsevik „torzulások” és a „lenini normák” hiteltelen szembesítéseinek földjén – hiteltelenül hangzik: „*Lenin és Ulbricht képe, amelyek tulajdonképpen nagyon jó helyen vannak, mind a kető, hiszen a köztük lévő keskeny távolságon nagyon jól lemérhető a roppant szakadék, eredeti szándékuk és mindaközött, amit a valóságban létrehoztak, hisz első látásra botrányos közelségükön jól lemérhető a botrányos lezülése annak a roppant, emberfeletti vállalkozásnak, amelyet megpróbáltak megvalósítani, éppen azért, mert emberfölötti volt, mert lerombolta a mindennapi megfoghatatlan vaskosságát, mert visszaadta a világnak az egyetlen lehetőséget, amit az nem teremtett meg magának, az átalakulást.*”

A sorok írója nem kíván benevezni az egyre divatosabb nemzetközi sportjátékba, mely versengve stilizálja le alantas gengszterbandává a bolsevik kísérlet első nemzedékét. Nem, a *nagyság*, olykor shakespeare-i nagyság nem

tagadható meg tőlük. Nagy hősök és nagy szörnyetegek kerültek ki közülük. De a búcsú a bolsevizmustól nem lehet érzékeny; radikálisnak, gyökeresnek kell lennie. Ha a búcsúzó nem képes elvágni a szálakat, ha nem képes múltját történelemként vagy éppen shakespeare-i jelenéseként szemlélni, akkor az emberfeletti, a nagyszabású iránti érzék elkeveredik holmi világ- és önsajnálattal, mert az és ő már nem lehet a heroikus gesztusok részese.

Így és ezért erőltetett az a *grandezza*, amely Semprun regényének kanavásza. A *dignidad*, amely az ügynök hős minden mozdulatát – persze elbukása történetében – meghatározza. S amely kiterjed a természetre: méltóság-teljességet és kecsességet kölcsönöz a hóolvadásnak, az őszi fénynak, a szélviharnak, az erdőknek, a napszállatnak, a *bíborszínnak*, mit az író egy helyen ironikusan kiszólva regényéből bársonyvörösre javít. Ha valaki mindezt a francia regény írójának spanyol szívéből kívánná eredeztetni, annak is igaza volna, hiszen a méltóság-tudat, a személyes becsület kényes védelme, a *macho* magatartás, úgy látszik, évszázadokon át öröklődő spanyol nemzeti jellemvonás. De ennek a karakternek az ütköztetése az illiberális nemzetközi baloldal kém- vagy terroristaszcénákba bonyolódó vagy a semmit nem tanulás és semmit nem felejtés ancien régime-jévé merevedő világával, pontosabban problémakörével, csak még élesebbé teszi az érzület és a mondandó tűz és víz voltát.

Túl későn érkezik Magyarországra ez a regény, hogy bárminő aktualitása lehessen, bár ha visszagondolok tizenöt évvel ezelőtti olvasmányélményemre, akkor sem volt már időszerű. Írója, *ő*excellenciája, az alkotmányos monarchia minisztere mindenestre a maga életében megoldotta a regény dilemmáját.

Ha Semprun regényének a nagyság iránti romantikus érzék a bökkenője, Konrádénak a színesség iránti barokkos érzék. A CINKOS-ban is minden – figura, történet – nagyobb az élet-nagyságúnál. Ám ez nem jelent, néhol bántóan nem jelent „nagyságot”. A mindent elárasztó hűvös és megérett reflexió talán a nagyapa alakjától eltekintve bármiféle emberi nagyság méltánylatát meghíúsítja. Ezzel szemben minden rikítóan színes. Valami sajátos horror vacui akadályozza a szerzőt, hogy a mindennapi élet szürke prózáját akár egyetlen lapon kiszí-

nezetlenül hagyja. S teszi ezt elkerülve a fantasztikus stilizációt valamifajta laza, szemlélődő, körültekintő írói modorban. Vagyis azt sugallja, hogy a való életéről beszél, amely *ilyen*.

Az első nagy fejezetben, az INTÉZET-ben, tébolydában találjuk a regény hőstét, s ez persze rögvést alkalmat ad a szintobzódásra. Pedig tudni való: az elmebeteggek színésége, különösen ebben a mennyiségben, mondhatni az összes ápoltra kiterjedő színéség laikus, közhelyes balhiedelem. S hogyné tudná az okos, tapasztalt író. Mondja is: „Nálunk, betegeknek senki sem tudja jobban, hogy furcsaságaikkal is milyen unalmasak vagyunk.” (59. o.) De amit mond és amit földidéz, itt is – mint az egész regényben – ellentmond egymásnak. Hiszen már az is, hogy bolsevik forradalmár hőstét az '56 előtti és utáni börtönének, majd egy értelmiségi karrier után, valamilyen ellenzéki magánakció enyhe rendőri megtorlása után a bolondokházába vezényli, írói tiltakozás a kádári konszolidáció tudott és ki is mondott szűrkesége, unalma, kicsinyessége ellen. A történet korábbi részeinek színéségéről a politikai legendárium gondoskodik, noha ott sincs hiány barokkos cirádákban. A sorsa elé induló Nagy Imre kocsjában egy Arisztotelész nevű iszákos csimpánz is tartózkodik (!). De a 60-as évek koloritjáról a bolondériának kell gondoskodnia a mélakórházban belül és kívül: például a főhős öccsének elképesztő grand guignoljával, mely történetesen a regényt lezárulásához segíti. (Ez az öcs megfojtja szeretőjét, aki szerelmét csak megalázó és nimfomán sűrűségű félrelépésekkel képes megvallani.)

ACINKOS búcsúja a bolsevizmustól kétségkívül radikálisabb, mint a RAMÓN MERCADER-é. Az író nem köti illúzió, önsajnálát, önigazolás ahhoz a „nagy elbeszéléshez”, amelyet elbeszél. Hőse, aki végigjárja a kelet-európai első kommunista nemzedékek jellegzetes stációit, maga sem hullat könnyet múltja felett. Igaz, az én-elbeszélő formában írott regényben zavart okoz, hogy a szerző nézeteit a jellem egységét bomlasztó módon tolmácsolja a hő. Konrád odakölcsonozte AZ ÉRTELMISÉG ÚTJA AZ OSZTÁLYHATALOMHOZ számos gondolatát alakjának, s bontakozóban van már az ő politikai, pontosabban „antipolitikai” esszéisztikájának jellegzetes – talán a kelet-európai túlfűtöttséget, izgatottságot nagyvilágian el-

lensúlyozó – tanáros-papos, elnéző fölényű hanghordozása: vonjuk térdünkre a két nagyhatalmat, s szeretettel dorgáljuk meg a kis kőficokat. Mármost ez a bőbeszédű végtelen reflexió nyilvánvaló ellentmondásban van a hő *elhallgatásával*, azzal a kórképpel vagy álkórképpel, amely elmekórházba juttatja. Vagyis: nem lehet valaki abszolút fölényben a világgal szemben, melynek lelki konstitúciójában az elektrosokkolások kínjáig és megaláztatásáig menően kiszolgáltattott. A kontemplatív hő, a látogató és a városlapító egyenes ági leszármazottja evidens ellentmondásba kerül saját aktív életével (ellentmondásmentes ez a hőstípus ott lehetett – A LÁTOGATÓ-ban –, ahol a mű tárgya és tétje az aktivitás, a beavatkozás reménytelensége volt). Választhatta volna Konrád egy valaha aktív, ma már kontemplatív élet fiktív memoárjának formáját, de nem így döntött, főképp azért nem, hogy mozgalmassá tehesse a 60-as éveket. Ezért aztán a cselekvés és a fölényes tisztánlátás közötti szakadék olyannyira bizonytalanná teszi hősenek állagát, hogy tulajdonképpen nem is nevezhető karakternek. A vázból kibeszélő okos szerző szócsöve ő, és rengeteg színes, izgalmas, gyakran történelmileg jellemző történet gyűjtőfantomja.

Alighanem e történetek összegyűjtése képezi A CINKOS fő szervező elvét. Mert kelet-európai képeskönyv ez, politikai anekdotakincsünk feldolgozása. De mi *ellen* szerveződik ez az elv? Nos, nem a fennálló kelet-európai viszonyok ellen, melyeket az író enyhe megvetéssel, de e tájon természetes életkeretként kezel – a regény kontemplatív alapkarakterének megfelelően. Más kérdés, amit a magyar kultúra nem felejtethet el, hogy Konrád nagy személyes bátorsággal követte politikai regényében az igazmondás parancsát: leszámolt a bolsevizmussal könyvében, a magyar kommunisták voltaképpeni feladatát a II. világháború után a katonailag megszállt ország lelki megszállásában látta, 1956-ot forradalomként mutatta be stb. De ha a politikai regényről szólva, föltett kérdéseinkre esztétikai választ akarunk kapni, akkor azt mondanám, hogy Konrád regénye a kelet-európai életkeretek *unalma* ellen szerveződik, hogy legfőbb mozgatója valamifajta *divertissement*, szórakozás és szórakoztatás.

Nem volt ez a motívum idegen attól a má-

sik „barokkos” írótól, akivel Konrádot egykor sok stílárís közösség fűzte össze. Hernádi Gyulától. Az ő száraz, hiperracionalista keretei között a mondatok, mondatrészek irracionális, képzavart halmozó költészetében volt valami önszórakoztató, öngerjesztő elem. Az ilyenekben: „*az öntudat fogolyszerelvénységét sarkig táró hangosbmondó sortűzei*”, amit történetesen Konrádtól, A VÁROSALAPÍTÓ-ból idéztem. Hernádi útja egy bizarr, s valljuk be, egyre laposabb, egyre inkább kommerciális értelemben szórakoztató szándékú fantáziavilághoz vezetett, míg Konrád A CINKOS-ban a kelet-európai realitás feldúsított kiszínezéséhez.

Mondani persze ő is az ellenkezőjét mondja: „*De szomorú kis élet, állambetegség, unalom. De könnyű beleöregedni abba, hogy nem megy, s nyavalyás sérelmeinket világgondokká főlhazudni.*” (348. o.) De épp ezt a tudást kontrakarírozza, amit a könyv sugall, s ami elszórakoztatja az író: a kelet-európai életek, történetek, jelenések színessége.

Fölvethető a kérdés: ha a fenti analízis megállja a helyét, akkor A CINKOS felől visszatétekintve A LÁTOGATÓ-ra nem fedezhető-e föl a pályakezdő műben ugyanez az esztétikai probléma? Mert kétségtelen, hogy valamifajta halmozott dússág annak a regénynek is jellegzetessége volt. Válaszomat három érven foglalnám össze. Az első a terjedelemre vonatkozik. Ez művészi arányérzék kérdése: amit kisregényben drámai sűrítésként fogadunk el, az a nagyregényben a világ képévé, egy ingerlő világképpé változik. Másodsor, és az elsővel szoros összefüggésben: A LÁTOGATÓ színgazdag eseményei, a gyámügyes esetei, hogy úgy mondjam, célra tartottak voltak. Nem a színesség kedvéért voltak színesek, nem „minden” volt színes, hanem a nyomor, a kétségbeesés, a reménytelenség változatai. Az a színesség a végtelen sivárságot ellenpon-tozta, s nem azonosult vele, nem helyettesítette be. Értelmezhető volt az együttérző és tehetetlen szemtanú lírájaként. S ez vezet a harmadik argumentumhoz: a „*távolodó mosoly*” akkoriban még nem jellemezte az író. A LÁTOGATÓ a részvét könyve volt, s nem a szórakozásé.

Ahogy a RAMÓN MERCADER MÁSODIK HALÁLÁ-t, úgy A CINKOS-t sem most olvastam először. Annak idején a kézirat került a kezembe, s a fentiekre jórészt hasonló véleményemet azon nyomban elmondtam a szerzőnek. Nem

a körülmények akadályoztak abban, hogy megírjam, hanem az a remény, hogy Konrád György valamelyik következő művéről azzal a lelkesedéssel tudok majd beszélni, mint ami ma is eltölt, ha A LÁTOGATÓ-ra gondolok. Azóta egy évtized múlt el.

Radnóti Sándor

A HÁZIGAZDA

Konrád György: *Agenda, 1. Kerti mulatság Magvető, 1989. 676 oldal, 100 Ft*

Nem HÁZIGAZDA, hanem KERTI MULATSÁG – Konrád szakított régi címadási szokásával. Ezúttal nem a hősré, de a szerkezetre hívja fel a figyelmet; a kereszteződő monológok rendszerére, ami – ha sikerült volna megvalósítania a nagyvonalú alapkoncepciót – elviselné a sok gondolatot, és megakadályozta volna, hogy a szervetlenül hozzáfórtt esszét oly nehezen hordozza a regény, mint csikólabái a sudár törzsű kentaurt. A LÁTOGATÓ óta egyre szaporodnak ezek a szomorú csudalények Konrád istállójában; a tanulmány világos okfejtésétől irtózó kultúrpolitikát, a regényműfaj (minden kritikai lélekharangszó ellenére) változatlan nagy tekintélyét és egy sajátos kontrollhiányt egyaránt okolhatnak torzsulött arányaikért. Mint alapvetően hagyományos regények, ép, lezárt formára vágytak, és ezen a *nouveau romantól* tanult aprólékos tárgyleltárak sem segítettek. Tovább kellett lépni, méghozzá az elidegenítés irányába; így talált szerzőnk arra az izgalmas módszerre, amit nevezünk szüfrikciónak, Raymond Federman terminusát választva a kínálkozó lehetőségek közül.

A szüfrikció hívei szerint a valóság sem létezik másképp, mint a tapasztalat nyelvére fordítva, tehát fikcióként; a regény és az élet egyazon síkja a realitásnak. A szerző úgy alkotja meg önmagát, mint bármelyik szereplőjét, így a hatalma sem több, mint azoké. A házigazda, Kobra Dávid előtt sorra elvonulnak vendégei, meghívottak és megidézettek. Ismeretlenek is találkoznak, holtak az élőkkel és egymással, rég elhamvadt memóriák kapcsolód-

nak össze. Maguk is írnak, naplót vezetnek, vagy fantáziáikat szövik; szerepeltetik egymást, de úgy, hogy az előhívott Másik is megtartja stílusát, nézeteit (– ami talán Dosztojevszkij „polifon” regényéből fejlődött ki). Mind folytathatják a történetet, a határozatlanság lebegését kínálva kárpótlásul a logikus sorért. A linearitást a halmazelv váltaná föl, a szabad sorrendben, egyenként is olvasható részek (maga Federman már a lapszámozásról is lemondott); mindebből pedig az következik, hogy a történet csak nyugvópontra juthatna, és nem végpontra.

Az alapelvek frissek, ígéretesek – a megvalósítás bukdácsoló, porszagú. A fiktív elbeszélő személyével már be is csúszott az első szerkezeti hiba; Kobra Dávid (a vezetéknev kibetűt el is hagyhatjuk, a keresztnév jelentését pedig igazán felesleges volt az olvasó szájába rágni) a szerző Esti Kornél-szerű megkettőzése, a mámoros kalandvagy képviselője – de Dragomán, aki az ellenképe lehetne, ugyanígy készült, ugyanannak a személyiségnek a radikálisabb meghosszabbítása. Kobra olykor egy százéves ház előtt ücsörög, sírkő asztal és vörösbor mellett szimatolja a diófa lelkét – ehhez, persze, mindenkinek joga van, de mint toposz, az organikus-tradicionalista-közösségi kultúrkörbe tartozik. A következő kép már a Korona Nagykávéházban mutatja, az individuális-elidegenedett tábor főhadiszállásán. Nem lenne baj a kettősség, ha feldolgozná a regény – csak hogy Kobrának a „földbegyöke-rezettek” értékrendjét kellene képviselnie Dragománnal, a „bolygó zsidóval” szemben. (A török név jelentése „tolmács”, de a Porta dragománjai ügyes, rugalmas diplomaták voltak.) Ez lenne hát a fő ellentét: a földbegyöke-rezetség a bolyongással, a leander a napraforogóval, az egyéniséghez és identitáshoz való ragaszkodás az állandó megújulással és a fizető kereslethez igazodással szemben; a „keletiség” mint előny és ugyanaz mint hátrány, a romantika és a felvilágosodás, moralizmus és esztétizmus, a szabadsághiány és a szabadság problémái... de „K.”, mivel „*nincsen elkötelezve semmiféle gondolkodási és cselekvési hagyománynak*” (653. o.), nem lehet mindezen párok első tagjainak ideális megtestesítője. Női párja, a katolikusnak mondott Melinda már alkalmasabb lenne – ha ezt a származást valóban érezhetnék a stílusán.

A fő kérdés: sikerül-e Kobrának megbüvölnie, a póktermészetű Melindának behálózni a két vándormadarat, Reginát és Dragománt? Megnyerhetik-e a két kozmopolitát a budapesti „Nagy Családnak”, bevonhatják-e őket a hely szellemének sajátos kultuszába, a beltenyészetbe? – mert, akár Nagy Sándor méltatlan utódai, ők is vérfertőzéssel utánozzák az isteneket: Melinda álmában a fia és lánya „*férj és feleségként megöszülve ülnek a kertben*” (533. o.), Kobra pedig Reginával, aki valószínűleg saját lánya, vállalkozik a „*rajongó korlátolttság*”, a hűség nagy kísérletére. A hűség kérdése a regény nagy, ki nem használt paradoxonja: Dragománt állítja be a (poszt)modernnek – pedig Kobra lehetne az. A „korszertű” figurák rizsposos parókában sem lehetnének avíttabbak, mint így, „a” férfiről és „a” nőről röpködő általánosításaiikkal, „összehasonlító érintéstechnológiai tanulmányként” vagy lila ideológiába burkolva, az egyetemes emberszeretet kifejezéseként szepítgetett promiskuitásukkal, amihez minden esetben – sajnos Kobra és Regina közt is – társul a „ki az erősebb” társasjáték. A szolidaritás hiánya (az egyetlen, ami igazán erkölcsstenné tehet egy kapcsolatot) talán megfelel az Adler-féle individuálpaszichológia elveinek, sőt Amerika gyalázatos népi vallásának, a győzelemhitnek is – de ellentétes a korstílus haladási irányával; pedig a korszellemmel tartani Konrádnál is az egyik legfontosabb értékmérő.

Korunk mindenfajta hűség újjáéledését hozta, beleértve az őseinkhez, városunkhoz, de saját Regináinkhoz való hűséget is. A hagyományos értékek csöndben lopódtak vissza; akadnak – sajnos, írók is –, akik még most, évekkel az általános támadás megindulása után sem sejtenek semmit. Igen, kezdetben ártalmatlannak tűnt az egész. Egy gipszszatír a főutcán a sétálókra kacsintott; a polgárok egyre többet beszéltek városvédelemről és kritikai regionalizmusról. Szürkületi fényben új, bohókás vagy megindító részleteket fedeztek föl vedlett templomok tornyán; előkeresték és kisúroították nagyanyjuk kávéskanóját. Később az apák megvető pillantást kaptak válaszul egy pikáns célzásra, és Hollywoodban feltűntek az első szűz sztárok. Az elmaradozók ellen a dzsungelből hozott gyilkos vírusokat a korszellem; a polgárok elővették és kifényesítették nagyanyjuk erkölcsét. „...gö-

rög simán: korrekt munka, család, / közös ebéd, urambocsá' mise, / nő szűzies, a csábító galád, / kinek-kinek tulajdon hitvese..." Keserű a grimasz Rakovszky Zsuzsa friss versében (LAKÁSMŰZEU-M) – de azért simán görög. Konrádnál mindezt heroikusan divatjamúlt – az elavult felfogás pedig nagyobb baj annál, hogy a politikai változás érvénytelenítette egyik-másik megállapítását. Tárgynak nemhogy a Kádár kori, akár Nagy Konstantin cenzúrája is érdekes lehetne – de az „érintéstechnológián” át kutatni a szabadságot, ez már 87-ben, az AB-nél megjelent kiadás évében, sőt a regény megírásakor is régiesnek számított.

A háttér állítólag Budapest; valójában egy kényelmes sablon, *blue-print* hímzészemintá: keleti város – Odessa, Vilna, Lemberg –, ahogy a Bronxból emlékezni illik rá. A szüntelen gyakorló szaxofonos, az articsókás ürmösbort kortyolgató vendég és a többiek nem Pestről ismerősek, hanem az atlanti part irodalmából – ha ugyan nem Konrád régebbi műveiből. (Egy perverz A LÁTOGATÓ-ból, egy házkutató A CINKOS-ból...) Nem mindig baj, ha az író idegen hangulatokat keres Budapesten; a város viszonzásképp megmutatja egy új arcát, ami hasonlít a mintára, és mégis más – így gazdagodott Cholnoky Viktor óta a mesés, toprongyos Sztambul, Krúdy óta a hóba fúlt osztrák városka hangulatával... és így gyarapította Konrád is A LÁTOGATÓ idején, amíg megőrizte a fantázia és megfigyelés helyes arányát. Ma az olvasó azzal az érzéssel küzd, hogy másoknak szánt látványosságba kukucskál – ez pedig legalább annyira zavarja az olvasást, mint a megírást az, ha a szerző egy pillanatra sem téveszti szem elől a jól fordíthatóságot. Az amerikai közönség elvárásai korántsem ártalmatlanok; eredetiségével fizethet, aki alkalmazkodik hozzá. Konrád angol fordítója, Ivan Sanders meg is írta (a L'ALTRA LETTERATURA NELL'EUROPA DELL'EST című kötetben – Venezia, 1980), hogy mit keresnek Kelet-Európában: Kafka igazi örököszeit. Akár tudatosan, akár észrevétlenül, ez az elvárás indíthatja Konrádot arra, hogy olyan sűrűn mutogasson Kafkára, aki ha hatott is rá, csak annyira, mint bárkire a XX. század végén. Megtudjuk, hogy Kobra cinikus vallásos anekdoták specialistája – de egyet se kapunk, mutatóba sem. Amíg valóban megvolt Kelet-Európa sajátos zsidó kultúrája, tényleg ezek a khaszidista történetké

őrizték a legkülönb, sejtelmesen mély gondolatait – de a magyar irodalomba már akkor sem kerültek bele; Pap Károlynak, Gellérinek sem sikerült, legfeljebb a HÁBI-SZÁDI néhány oldalára hivatkozhatunk. Érdekes, sokat ígérő kultúra volt – de tőlünk Lemberg ugyanolyan távol esik, mint Athén vagy Firenze. Ízlelgethetjük, próbálgathatjuk – de azt állítani, hogy a vérünkbe vált, nem több mint illúzió.

Hátravan még a feketelèves: legrosszabb az alig megválogatva ömlő szózuhatag, az *écriture semi-automatique* riasztó bőbeszédűsége. A főleges mondatok olykor semmitmondó fejezettel tapadnak össze – ilyen pl. az ötödik, „amelyben Klára is megjelenik”. A halmazelvnek semmiképp sem felel meg, magában nem olvasható – de ha elfelejtjük a kerti multság modellet, beleillik egy hagyományos regényszerkezetbe. (Ebben az esetben Klára szükséges elensúly Kobra oldalán, mert Dragomán mellett nagy szerepet kapott Laura.) A befejezés sem a szürfikció lebegő végpontja: az „Ideiglenes végjáték”, Antal agyvérzést követő elbandulásodásával és Dragomán depressziós Melindához menekülésével erős, túlságosan is erős zárlat; a szándék újdonsága konzervatív megoldásokkal párosult. Azonkívül: klisék, közhelyek, olvasmányok emlékei. Néhány példa az első fejezetből: egy nem elmondhatóan, mert elbeszélése igénybe vesz egy újabb napot stb. – Sterne; megesik, hogy légyként agyonüt egy nagy tenyér – Blake; az öngyilkosság mint a szabadság bizonyítéka – Dosztojevszkij; az élet célja maga a lét... Nem folytatom. Ennyi klasszikust akkor sem szabad felsorakoztatni, ha Kobra sekélyes gondolkodásmódját akarta volna érzékelteni. Így haladunk végig, az utolsó kanál kásaig a nagy-nagy hegyből. A befejezés; hogy az elmúlás éppoly nevenséges, mint amennyire megbotránkoztató – ismét Esti Kornél jogos tulajdona.

A műben felhalmozott, félig megformálva összedobált nyersanyagból féltucatnyi szépen összefogott könyvet is kikerekíthetett volna egy Konrádhoz hasonló tehetséggel, de zsigorúbb önkontrollal rendelkező szerző:

egy esszé a Holocaustról és a közönről – minden kegyetlen következtetéssel, ami adódik: ezt azóta megírta Márton László (KIVÁLASZTOTTAK ÉS ELVEGYÜLŐK);

egy provokatív esszé Közép-Európáról (az önfeladóké és az önszeretőké közt az öngyil-

kosok régiójáról) és azon belül is az önnön visszafojtott erőitől sanyargatott Budapestről. Néhány megfigyelése, amit így nem is biztos, hogy helyesen értek, pl.: „Nekünk sem az egység, sem a hármasság nem igazán szimpatikus, mi a kettősségektől tudunk jól berrügni” – alighanem zseniális lenne, ha logikus kifejtéshez jut;

egy esszét, tulajdonképpen az előző két regényhez biggyesztettek folytatását egy „más-ként gondolkodó” közérzetéről, sok becsületes erőfeszítéséről az önmagát ünneplő hősi póz, a hivatásszerű elégedetlenség ellen;

egy regényt Melindáék háromszögéről és azon belül a férfi barátok homoerotikus vonzalmáról. Úgy érzem, ide illenék az első fejezetbe szánt természetre fülelés, Isten előtti kitárulkozás is – de ezt alighanem Nadas ÉV-KÖNYV-e sugallja;

egy önéletrajzi regényt a tájékozódásról;

egy regényt Kobráról és Melindáról. Nem véletlen, hogy a 7. fejezet minősége messze kiugrik a mű átlagából; itt sejtethetjük meg, hogyan tudna Konrád írni. A „kisurranó tolvaj” távozása pompás, a didergős ősz, a vörös frakk és rumos tea biedermeier mélabúja Krúdnyak se válna szegényére; kedvem lenne idemásolni az egész 441. oldalt. Jóval többet vesztettünk egy Kossuth-bankónál!

Politikus szerzőről lévén szó, nem lennének Magyarországon, ha nem villant volna át az olvasó eszén: vajon ki állhat mögöttem? Nos, senki – ha Kobra alaposságára törekednék, hozzátehetném: amikor íráshoz láttam, még tornászott a székem támláján egy foltos kismacska, de elunta, és leugrott régen. Az egyetlen testület pedig, aminek az összetételét befolyásolni szeretném, a könyvespolcunkra meghívottak előkelő társasága – akik közé ez az AGENDA már csak botránnyosan silány kötetese miatt se mehetne.

Hajdú Gergely

TÖMÉNYSÉG, SZIGORÚSÁG, FEGYELEM

Csorba Béla: *Rögeszmélet*
Fórum, Újvidék, 1989. 59 oldal

Danyi Magdolna: *Rigólesen*
Fórum, Újvidék, 1989. 87 oldal

Sziveri János: *Szájbarágás*
Magvető, 1988. 106 oldal, 30 Ft

Sziveri János: *Mi szél hozott?*
Szépirodalmi, 1989. 111 oldal, 34 Ft

Vannak írások, melyek a nyelvnek valamely tömény állapotában fogannak. E töménységhez a gondolatilag erőteljes és átütő hatású formákat társítjuk, mindenekelőtt a fogalmi közléseket kondenzáló, forrpontra hevítő alakzatokat. Ezekkel az eredendően intellektuális karakterű megnyilvánulásokkal szemben kibontakozhat a nyelvnek egy olyan feszültsége is, mely anélkül, hogy elsődlegesen értelmi tartalmak kifejezésére irányulna, mégis azokhoz a közlési módusokhoz folyamodik, melyekben a gondolatiság artikulálódik. Három újabb vajdasági verseskötet s a bennük megnyilvánuló költői alkatok teszik a maguk természetes különbözősége ellenére időszerűvé e gondolatmenetet.

Danyi Magdolna RIGÓLESEN, Csorba Béla RÖGESZMÉLET és Sziveri János SZÁJBARÁGÁS, illetve MI SZÉL HOZOTT? Budapestben megjelent könyvei képezik e mostani szemlélődés tárgyát. A közös jegyek a költői beszéd elvontabb régióiban merülnek fel, míg mindhárom kifejezetten sajátos, egyéni versnyelvet művelnek. Föltűnő ugyanakkor, hogy Danyi és Csorba verseinek sűrítései, kihagyásai, elhagyásai és váltásai a versek elsődlegesen intellektuális befogadására készítik az olvasót. E szövegek recepciója, értelmezése fokozott figyelmet igényel. A metaforikusság és jelképeség is igen gyakran úgy van próbára téve e kötetekben, hogy ténylegesen lefokozott, háttérbe szorított, míg a befogadási folyamatban ezekkel rokonítható szakaszokon kell áthatolnunk. Metafora nélküli költői nyelv is funkcionálhat metaforikusan, tehát kialakíthat olyan hatáseffektusokat, melyek hagyományosan a metaforikus nyelvműködésre

emlékeztetnek. A tömörítés, sűrítés, utalásosság az, ami többértelműséget biztosít a szövegeknek, s fokozza töménységét.

Danyi Magdolna verseit a mondás és elhallgatás dinamikája, az ellipszisek, az elemek közötti űrök, a szavak és a sorok által közrefogott rések alakítják. Fegyelmezett látomások, pontosság, a fogalmiság képei, nominális szerkezetek, repedező töredékeként ható egységek megformálására tesz kísérletet. Egy különös mozdulatlanyságot terjeszt ki eljárásaival szövegeire, melyek tények, fogalmak sorjázásából, szilánkokba sűrített és jelzésekre redukált látványi észleletekből bontakoznak ki. Intellektuális, fogalmi, gondolati közlendőhöz pontos, visszafogottsága ellenére plasztikus, kimért nyelvi eszköztárat alakít ki, mely mentes minden érzelmi felfokozottságtól. Az érzelmekhez, az emocionális világhoz szorosabban kötődő tartalmakat is az értelem feszes szűrőjén engedi át. Így válnak észleletei, sejtései, megérzései tárgyiassá, s így lesznek egy erőteljes fegyelem, visszafogottság transzpareniciájának elemeivé. Miniaturókból építkezve képes távlatok befogására: „*Arról, hogy hosszúak a napok, / mikor a kéz semmit sem tűr maga előtt. / Nem békítik ravasz kis tárgyak. / Egész világ reszket sarokba szorultan.*” (ARRÓL) Másutt még pontosabb az önreflexió: „*Egyszerű s állat-szó szavakat kerestél, / hallgatva elveszni köztük, ezt akartad. / Mint a tengeri szivacs a tiszta / tengerfenékhez tapadva érzi üreget / testében a hívős víz áramlását.*” (HA KEZED ELÁRUL)

Paradigmatikus képek, látványok, fogalmak. Kivételesen gazdag tárgyi világ a maga visszatartottsága és ökonómiaja ellenére. Hátérhelyzetek, felismerések és önvizsgálat váltakozása. Pontosság, kontroll, szüntelen értelmi tisztaság. „*Szétomolva mentik magukat a tárgyak. / Véget nem érő osztódásban. Mire / megértenéd, már megint nem az. / Tökéletes alakúvá így lopja magát a csonka.*” (A TÁRGYAK DICSEÉRETE) Visszatérő alakzatai e költészetnek a főnevesített melléknevek, igei állítmány nélküli kijelentések. „*Kemény magasság. / Rümustalan.*” (AMI NEM) A ritmusegységeket, mint amilyenek a sorok, sorphók, soron belüli tagok, ugyanez a kimért szakaszolás, nominális jelleg, mozgást, mozgalmasságot fegyelméz és leépítő eljárás mód alakítja. Mély önismeret és helyzetudat a téje ennek a magatartásnak. VERESÉGÜNK BIZTOS TUDATÁVAL fogalmaz, mint egyik verscíme jelöli. Amit e meggyőző-

désben leír, sosem tapintható aktualitáshoz fűződik, inkább egy egzisztenciális szorongástudathoz, egy hol erősebben, hol tartózkodóbban érvényesülő félelemérzethez, mely létérzékelését, egyéni és közösségi tapasztalatait áthatja. „*Az úgy nem volt soha, / hogy fölmenthesd magad*” – írja a MINDENNAPRA című rövid versben.

Hogy nem oldott és lazán szőtt versekkel van dolgunk Danyi Magdolna költészetében, az kétséget kizáró tény. A visszatérő tárgyi és látványi elemek is olyan sorra rendeződnek, melyekben a rámutatás, a néven nevezés keménysége uralkodik, s a többször visszatérő tenger, üveg, hajnal, a tárgyak, a kis halott tájképek, valamint a gyakran előforduló fogalmak, mint a pontosság, képzelet, eszmélés, bűntudat olyan hálónak szövének, mely a kimondás direktségével megszüntet minden esetlegességet, értelmezési ingadozást, s nyilvánvalóvá teszi annak az életlénynek a körvonalait, melyben félelem, egyedüllét, az azonosság tudat elbizonytalanodása, az elmére alapozó szellemi és lelki konstitúció artikulálódik. E szempontból katartikusnak tűnik a vers, MELYBEN ELMONDJA ÉLETÉT HERBERTNEK: „*Túlhan a túlevelű erdők, / hófúvások puha lankái, / a test útvesztői.*” Tények, kijelentések, képek? Mintha mindebből semmit sem tartalmazna e költői enoncé. S talán mégis e ponton érhető tetten a legheitezebben az a költői attitűd, mellyel parbeszédet kezdeményeztünk. Ha egy rövid háromsoros versben ilyen elvethetetlen pontossággal nyilatkozik meg a szubjektum, minden szövege lemeztelenedésének, megmutatkozásának tekinthető, s mint ilyen élhető át. Szikárságához fel kell nőnünk, s ez olvasói feladatnak sem kevés.

RÖGESZMÉLET a címe Csorba Béla új kötetének, s a cím pontos látószöveget kínál fel e költői vállalkozás szellemének megközelítésére. A szóösszetétel jelentést deformál, és új jelentést produkál. A fixa ideát magában foglaló szó éppen a rögeszmét semmisíti meg azáltal, hogy eszmélettel bővíti a szót, melynek ily módon jellegzetes előtagjává lép elő a tőle idegen és távoli, ám Csorba költészetének tárgyi világtól korántsem idegen *rög* szó. A kötet harmincöt verse közül egy sem viseli e címet, tárgyi, hangnembeli, nyelvi és formai változatosságuk ellenére azonban e versek olyan együttest alkotnak, melynek élére joggal és nem kis

leleménnyel kerülhetett éppen ez az új és föl-rázott szemantikával gazdagított szó. Még egy mozzanat által karakterisztikus a kötet cím, ugyanis Csorba egyik igen fontos eljárására, az ellentétezésre ismerünk rá benne, minek folytán nemcsak a versmondatok, az eszmék és gondolatok síkján éleződnek ki és válnak érzékelhetővé a kibékíthetetlen ellentétek, hanem a szavak s a szövekek s a stílus is. Ha a szavaknak van atmoszférája, úgy a rögeszmélet szemléletpontból is reprezentálja a kötet versseit: a sötét, durva tulajdonságok, a rög minőségei olyan kiterjedesei e szövegeknek, melyek súlyos, nehéz foglalként ölelik körül és ellenpontoszák mindazon értékeket, melyek a szellem, az értelem, az eszmélet s a tudat tartományaihoz kötődnek. A szembeállításokban parodizáló játékoság és lidérces józanság, ironia és szarkazmus érvényesül. A versnyelv és szókinccs rétegei hasonlóképpen több szinten funkcionálnak. A látószögek és közelítési pontok, hangnemek és stílusok változtatását eredményezik, vagy ezek eredményei, s ebből következően különböző valóságvonatokozások és szemléletformák artikulálói. A RÖGESZMÉLET legjellegzetesebb nyelvi síkjai ennek megfelelően az intellektuális, filozófiai, illetve a naturalista, népies, szociográfiai, ideológiai, publicisztikai-lexikális rétegek. Az utóbbinak egy külön körét képezik a mély iróniával kezelt kiürült szövegek, az elcsépeelt napi politikai szleng, az öngazgatás bürokratizálódásának tükröként szolgáló hivatalos fráziskészlet. A poétikai s a nyelvi öntudat mindenféle túlzástól és tobzódástól megvédi e költészetet, s az említett szókinccsrétegeket és -elemeket egy mérsékelt és funkcionális rendszer keretén belül működteti. E rendszer tartozékai az irodalmi, filozófiai, történelmi jelképek és fogalmak, nevek is, melyek a három dimenziót a versvilágok szerves részeivé teszik, elmélyítvén azok művelődési, társadalmi és történelmi bázisát. Az utalások irányai szerteágazóak, rendeltetésük sokrétű. E viszonylag karcsú kötet a nyelvi árnyaltságban és a hangnemváltásokban megnyilvánuló gazdagság és a rétegezett szemléletmód igen értékes költői dokumentuma. Azok a mozzanatok, melyek az olyan aktualitások felé mutatnak, mint amilyen az *Új Szimposion* 1983-as elhallgatása, s ezek politikai bírálataként értelmezhetők, éppen egy sor történelmi, szociológiai elem révén

válnak elmélyültekké, hitelesekké. A hosszabb versek mellett (AMA CSÜTÖRTÖK ÉJSZAKÁJÁN, HUZAT, GIACOMO DELLA MARCA TOVALOVAGOLVÁN SZERÉMSÉG FELÉ, AKHILLEUSZ PAJZSA) Csorba epigrammáit, ironikus-groteszk miniatűrjeit, szójátékait, műfajparódiáit is feltölti és átlényegíti a szövegek intellektuális és reflexív anyaga. Íme, az AKHILLEUSZ PAJZSA néhány jellegzetes sora: „*Ir(acionális) re(distribúciónk) későkorá-korakése-kelet-közép-eu / rópai városrendészeti le(fel)csapódásaként kisvárosunkban / is kivágtattak minden fát az érdemes aktorok, / meghagyván a borseprőt, jégvirágot, kókusz és banánt. Egy sor / plátán, egy sor nyír, egy sor nyár... Egy sor tél. Uniformalizált / szabadtéri börtönök: natura naturata.*» Ez a haladás.« / *Bekerítették a libalegelőt, a vásárteret és a communitas / szivattyútelepeit is azóta szintűgy.*»

A politikai, ideológiai, filozófiai fráziskészletet e részletben is erőteljesen ellenpontoszza a szociografikus mozzanat. A kötet cím boncolgatásában a röggel kapcsolatban többek között éppen erre a versek „helyszíneit”, tájait, tereit, tárgyait jellemző vonásra utaltam, továbbá arra a tudatosságra és átgondoltságra, mely a motívumokat a tőlük távol állókkal egybeköti. A fenti vers zárósorai is remek példái ennek az egymásba szövő eljárásnak: „*Íme, a lét fausti víziójából ez maradt: / érik a kukorica, / érik a gané, / éretlen potyognak halottaink. / Beszántandók a gabona alá.*»

Csorba verseinek „couleur locale”-ja a maga látszólagos egyértelműsége ellenére magának a couleur locale-nak is éles bírálata, és nemcsak mint az irodalomban oly gyakran elferdített és banalizált fogalomnak, hanem annak a szemléletnek is, mely a fogalomhoz hasonlóan maga is téves és idejétmúlt. Készenlét, figyelem, éberség, továbbá nyelvi és formai változatosság ennek a költészetnek az ismerve, ebből bontakoznak ki arculatának egyéni vonásai és poétikai értékei.

Sziveri János költői pályája sajátosan alakult, hisz őt érintette legközvetlenebbül az *Új Szimposion* kapcsolatos események özöne. Erőszakos beavatkozások következtében személyes sorsa és művészete is sajátosan alakult. Fölgyorsított elmélyülésnek, szemlélődésnek, összegezésnek, revízióknak kitéve transzformálódott költészete a nyolcvanas évek közepétől errefelé. Világát közéleti és személyes,

emberi és közösségi vonatkozású fordulatok, az egészség és a betegség közötti ingázás alakítja. Szemünk láttára vált át a játékos és derűsen élcelődő hangnemből mind keserűbb és szemléldőbb beszédmódba. Versformái és verselése rugalmasan követik szemléleti, költői, emberi változásait. Költészete szüntelen gazdagodásról tesz bizonyosságot. A szabad vers után mind következetesebben alkalmazza a kötött formákat, hangsúlyos-rímes és időmértékes változatokat, szonetteket ír, forma- és rímjátékokkal bíbelődik, látszólag spontánul költ, miközben fokozza a közöltek s a közlésre kiválasztott formák teherbírást. Megrendítő érzelmi és intellektuális tapasztalatok birtokában fogalmaz. A kilátástalanságnak is vannak szintjei és fokozatai. Az olyan művészi alkotónál, mint Sziveri, mindez nem csupán értelmi, hanem érzelmi szinten is megnyilvánul, nyomokat hagy. Versei ritka érzékenységgű szeizmográfként tükrözik mindazokat a történéseket, melyek vele megesnek, s melyek egy időben nem csupán őt érintették, hanem vele együtt a hasonlóképpen gondolkodók egész táborát. E vonatkozásban válik művésze a nyolcvanas évek vajdasági irodalmának paradigmikus megnyilvánulásává, és egyéni kudarcorozatába sűríti mindazokat a veszélyesen romboló és széthúzó erővonalakat, melyeknek e kultúra éveken át ki volt téve. Mindez csupán az egyik lehetséges értelmezési vonulat, mely verseinek angazsáltságát, hanghordozásának kemény elutasításait, lemondásait magyarázhatja. Az „*így lettem saját hazámban idegen*” (ÉLETÍZESÍTŐ SZONETT) megtapasztalása és létérzékelése azonban véletlenül sem írható valamely túlzottan személyes élmény számlájára.

Sziveri azonban alkotásából következően mindazt az emocionális és intellektuális, költői és emberi élménytömböt, melynek a „*már csak belül ha élek*” (ALIG VALAMI) tapasztalata kiteszi, tömény önvizsgálatnak és számadástételnek veti alá. Szakadatlan visszazámlálásra emlékeztetnek e versek, melyek lelkiismereti és erkölcsi helytállásra apellálva vetik föl az emberi, művészi és értelmiségi magatartás alapkérdéseit: „*a jellem ingre-gatyára vetkőzött*” (ÁIN ÉS KÁBEL). Ilyen észleletek készítetik leverő meglátásokra, mint például, „*más semmi lényeges / nem történik csak ez a rohadt egyoldalú história*” (AZ EMBER KOMÉDIÁJA). Mintha e gon-

dosan munkált szólamnyomatékos, rímes, időmértékes, kötött versforma is afféle jellegzetes kontrasztként kívánna artikulálódni, melynek rendeltetése a már-már föltérképezhetetlenül sok ellentmondás jelzése kellene legyen. E költői alapézés értelmében személyes és közösségi létezésünk is konfrontációk, szembenállások beláthatatlan tömkelegében alakul, pereg, vagy megtorpanásra kényszerül. A személyesség élményköre e költészetben azonban mind elmélyültebb, gazdagabb, mind elvitathatatlanabban bensőséges. Az intimitás és emberi ragaszkodás hátterében legyen szó baráti vagy férfi-női kapcsolatról, páratlan intenzitással szólal meg, s aligha vonható kétségbe, hogy valamennyi egy mélyen megszenvedett emberi és személyes küzdelem eredménye. A Sziveri-versek valamikori humorérzéke, úgy tűnik, akkor sem hagyja cserben, amikor mind feszültebbé válik a jókedv s a könnyörtelen belátás egyensúlya. Vállalás és kitartás, egy mély emberi tapasztalat az, ami gesztusok és szavak síkjának háttérjelzéseként oly tisztán elénk vetül e versekben.

Thomka Beáta

A MAGYAR KAR IZMA

Szabó Dezső: *Az elsodort falu Csokonai Kiadó, Debrecen, 1989. 569 oldal, 170 Ft*

Hát ez kínos.

Rendkívül kínos dolog, amikor egy ócska közhely súlyosan igaznak bizonyul. Ezúttal ez a közhely: attól, hogy egy könyvet negyven (vagy még több) éven át nem adnak ki, elhallgatnak vagy akár tiltanak, a könyv még lehet rossz is.

Szabó Dezső híres, hírhedt és egyben nagy hatású regényében szinte minden mondat tökéletes. Sőt gyönyörű. Az egyes bekezdések, leírások, rövid portrék többnyire – mindenesetre jó néhány esetben – pontosak, láttató erejűek, biztosak, szellemesek. A jelenetek azonban már hiteltelenebbek, kimódoltak. A fejezetek gyermekes és avított dramaturgia szerint követik egymást. Az egész regény pedig csapnivaló.

Ahogy tágulnak a szöveg egységei, úgy romlik a színvonal. Ebbe a regénybe remek dolgok beleolvasni, de elolvasni kész kinszenvedés.

Nagyszerű volna, ha egy igaztalanul, otrombán letagadott hagyományt, egy valóban nélkülözhetetlen remekművet kapunk vissza az... Időtől(?). Sajnos, nem ez történt.

Persze hogy szépek a mondatok: egy nagy lírai tehetség írta őket. Ez a nyelv a század egyik legnagyobb magyar irodalmi teljesítményére, Ady Endre publicisztikájára emlékeztet. Csakhogy amikor Ady párizsi újságcikkeinek a nyelvén eleven emberek (azaz regényhősök) kezdenek beszélni, az szinte paródiának hat. (És hát nem ugyanazt mondják.) Ezek a mondatok, *egyenként*, hibátlanok: még a Krúdy-szövegek befelé hívogató meglepetéseit is megkapjuk tőlük, váratlan jelzők, telitalálat hasonlatok teszik élménnyé szinte mind egyiket. Csak hát sem az Ady-mondatok energiája, gondolati súlya, sem Krúdy írásának kalandos és kanyargós dinamikája nincs jelen. Ezek statikus mondatok: nem lökik egymást tovább, nem utalnak előre és vissza egymásra, hanem megállnak, egyetlen kényes súlypontjukon billegve és narcisztikusan gyönyörködve önmagukban. S az olvasónak új nekiszánás kell, hogy a következőbe is belefogjon.

Van egy zseniális miniatúragyűjtemény is a regényben: néhány bekezdésnyi leírások, amilyenekkel Jókai szórta tele a könyveit, káprázatosan pontos jellemzések, zsánerképek, arcképek, amilyeneket Kosztolányi és Karinthy írtak évtizedeken át, balkézről, rosszkedvűen, pénzért. Szabó Dezső ezt is tudta, tökéletesen.

Ami itt nem sikerült, az maga a regény. Nem is az a baj, hogy ez *tézisregény*, hanem hogy süvít az egészből: itt a tézis léssen ábrázolva. Az ábrázolathoz magához azonban Szabó Dezsőnek már nem jutott eszébe semmi. A legfőbb baj persze az, hogy a tézisekhez sem.

AZ ELSODORT FALU-ban leplezetlenül politikáról van szó, Magyarország „sorsáról”, múltjáról és perspektíváiról. Nos, a regény 1918-ban született, a háború elvesztésének biztos tudatában s az eljövendő korszak félelmében. A főhősök közül ketten a *méltatlan* (fontos a jelző!) *pusztulást* „jelentik”, míg a másik páros az önbecsülés és újbóli *felemelkedés reményét*. Az elrontott múltat Miklós és Judit

sorsa jeleníti meg: a férfi állítólag zseniális író, aki eltéveszthetetlenül Adyra mintázott gesztusokkal hajtogatja, hogy ő milyen nagyszerű és értékes ember. Judit gyönyörű nő, aki a szépségét gátlástalanul kihasználja, majd, kisé már fonnyadván, elzúllik. Az ellenpóluson egy derék, művelt falusi úr áll (János), aki végül is a gazdálkodásban, faluja ügyeinek intézésében és egy népi (paraszti) származék lánnyal (Mária) való házasságában találja meg magát, s testesíti meg a mégiscsak elpusztíthatatlan magyar értékeket. Mert erről van szó: az elpusztíthatatlan magyar értékekről.

Nemigen derül ki egyébként, hogy mik ezek az értékek; inkább csak a meglétükről tudósítanak a szereplők (személyesen, mint Fülöp Jimmy), s még többször az író, mikor hőseinek éppen nincs okuk beszélni. A magyaroknak *izma van és faja van* – körülbelül ezt variálja itt Szabó Dezső. Még szerencse, hogy számos mellékalak gyors rajza is színezi a képet, s ezek – minél inkább karikatúrába csapnak át – helyenként egyenesen szórakoztatók. Sajnos azonban minduntalan vissza kell térnünk az izmos karakterekhez, mígnem az utolsó jelenetben Miklós, a frusztrált író az erdőbe üvölti tartalmas üzenetét: „Magyar vagyok!”

Mármost miért oly fontos ez? – kérdezhetnők ványadtan, vizenyős szemekkel. Derék dolog ez a sok izom, de miért is szükséges regényt írni róla?

A meglepő magyarázat, szerintem, az, hogy Szabó Dezső tulajdonképpen *meg van sértődve*, amiért elvesztettük az első világháborút. Egy vesztes háborúból persze arra is lehetne következtetni, hogy a háború értelmetlen dolog (ép ésszel fölfoghatatlan, mit keres több éven át több tízezer magyar paraszt például a Piave nevű olasz folyónál). De nem – az író ehelyett azon zúgolódik, hogy *ezt azért nem érdemeltük*. Nem vagyunk mi rosszabbak másoknál. Sőt, hát, jobbak vagyunk, csak elrontottuk a dolgot. Az öntépcs azután gyorsan primitív idegengyűlöletbe fordul. (Végső soron tehát nem is mi rontottuk el.) Akár hiszi az olvasó, akár nem, a könyvben van például egy háborús jelenet, ahol a felderítő portyára történő felszólításra a székely parasztleányek mind egy szálíg jelentkeznek, a szlovák, román, sváb, osztrák, zsidó katonák pedig nem lépnek ki a sorból. A példázat jellemzi a szellemi színvonalat, sajnos. A regény – a főhős –

antiszemitizmusát, így utólag (megkerülve a könyv hatásait), nem is muszáj különösebben rossz néven venni: a zsidók alig több utálatot kapnak itt, mint a környező országok népei. Legfeljebb több szó esik róluk. És, Szabó Dezsőt mentendő, még akár ez is „kidumálható”; a zsidóknak szóló utolsó tírada végül is azzal zárul, hogy: „...szerettek benneteket”.

Az önbecsülés visszaperlésének e kezdetleges ideológiája azonban lefokozza a veszteséget is. Sok tízezer ember életét mégsem ugyanúgy illenék elsíratni, ahogyan egy elveszített futballmeccset. Már-már az a gyanúnk támadhat: ha a háborúban történetesen a győztesek oldalán álltunk volna, az írónak semmi bánata nem volna. Minden ez, csak nem pacifista regény.

A keletkezés dátuma persze elgondolkodtató. Akár költői jövődőlésnek is tekinthetnénk AZ ELSODORT FALU-t – hiszen a háború utáni hatása talán azért lehetett olyan erős, mert olvasói már tudták a csakugyan megalázó és értelmetlen végső veszteséget, Trianont is. De megfordíthatom: éppen azért, mert Szabó Dezső még nem tudta, annyira szégyenletes és méltatlan a regény ideológiája. (Azon kívül, hogy lapos.) Egy istenáldotta tehetségű, istenverte buta ember műve ez. Bántó, ahogyan az Ady Endrére formázott, a regényt végigzokogó főhős Adynak csak a legkellemetlenebb pózait másolja – akkor, amikor ez az ember még élt, és póztalan, meztelen remekműveket írt. Bántó a háborúban sporteseményt látó szemlélet, amely a túlélők nemzeti önbecsülését félti, ahelyett hogy a meghaltak ismételtetlen életét gyászolná. És kellemetlen a felismerés, hogy mekkora félreértés „nyertese” ez a regény: hatásának mintegy az a szerencséje, hogy bár a háborús tragédiában ostobán és kicsinyesen csak sérelmet látott, de az elkövetkezett újabb tragédia magához emelte és igazolta ezt az elvétett, cizellált panaszt is. Ez a könyv nemcsak szellemi és történelmi előzményeit magyarázza félre, de méltatlan azok tiszta megrendülésére is, akik egy nyilvánvalóan lezüllő országban a reményt mutató hagyományt látták benne. S óva intenek mindenkit: most se lássa azt. Közelmúltunk és jelenünk züllése is rosszabb, mint 0:6, és pont az oroszoktól.

Vági Gábor

TALÁLTAM EGY KÖNYVET

Román György: *Várkastély a hegytetőn*
Magvető, 1967. 302 oldal, 18 Ft

Román György a VÁRKASTÉLY A HEGYTETŐN című regényét 1939-ben fejezte be, a kiadás mégis 1967-ig váratott magára. Nem tudom, akkoriban milyen olvasói visszhangja, kritikai fogadtatása volt, annyi azonban bizonyos, hogy Román írói teljesítményéről ma, húsz évvel később egyáltalán nem esik szó, a művész kétségtelenül „az irodalom halottja”. Ennek okát nehéz, szinte lehetetlen felderíteni, de manapság, amikor mozgósított energiával folyik az „újabb próza” öskeresése, a folytatható hagyomány felderítése, talán érdekes lehet egy méltatlanul elfelejtett és szürrealista formálása, világlátása miatt a magyar epikában társtalan szerepre kárhozott regény újraolvasása, értékeinek felmutatása.

A regény első megközelítéséhez maga az író adja a szánkba a szavakat, amikor szerzői előszavában művészetét menekülő művészetként határozza meg. „Ha a Rossz szükségképpen itt kóborol ezen a tájon” (Plótinosz), ha a lélek kétségbeesetten magányos, akkor menekülnie kell innen. Román a művészetben talált asyllumot a maga számára: „Én magányos voltam: alig ismertem és ismerek magamnál magányosabbat; távol éltem az emberektől, még ha fizikailag köztük is. Sokan éltek akkor így, bárha esetleg családi körön, munkaközösségen belül is. És sokan menekültek gondolatokba, képzelgésekbe, ábrándokba, szerelmekbe, bolyongásba, már ami módja akadt a menekülésnek annak számára, aki nem alkotó. Az író, a művész azonban hova máshova szökhette az élet elől, mint fantáziájának tájai, lakásai, házai, alakjai közel!” Ez a menekülés azonban nagyon távol áll a szubjektum parttalan és öntetszelgő túlradásától, a lélek rikító színekkel festett váltólázának képeskönyvétől. Román szigorú, nagyon összefogott, nyelvi mértéktartó, helyenként szinte száraz és pontosan elemző regényvilágot teremtett, amelyben a képzelet nem más, mint a lélek törvényes és érvényes szabadságjoga. Minden mozzanatban ura és ellenőrzője fantáziájának, igazi játékmester, aki féken tartja és gondosan megszervezi bábuinak mozgását. Nem véletlenül választottam a játékmester szót Román munkamódszerének

jellemezésére, a forrás maga az író volt, aki nagyon tudatosan veszi védelmébe a *menekülő művészet* lehetőségét: „Mindössze az a lényeges különbség a művész világa meg a külső világ között (menekülés esetében), hogy az előbbiben a művész mint teremtő-alkotó, cselekményirányító, mint a játékot vezető játékmester, mint ítélkező s az ítéletet foganatosító, nem pedig a sors hányt-vetettjeként szerepel, aki a külső világban maga is prédája, kiszolgáltatottja az őt markukban tartó vad hatalmaknak.” Így tehát a művész végre a maga ura lehet, a menekülésben nyerheti el végső szabadságát, semmi nem korlátozza többé, a menekülés által nemcsak önmagát, de saját világát is képes megőrizni, az „*önmaga vélté bensőség*” játékkerében. Mindezek a gondolatok talán nem is egészen újak és eredetiek, Román azonban nem állt itt meg, mivel gondolataihoz sikerült tökéletesen adekvát és végiggondolt regényformát teremtenie, amikor a *játék* fogalmát tette írása legfőbb formai szervezőelvévé. A játék az, ahol a cselekvés tárgya és alanya azonosulhat, ahol a játszó is részese a játéknak, ahol a játék magával a játsszóval is játszódik. A játék fogalma így Románál azonosul a művészettel, regényének szereplői valamennyien „játékkeresők” és ezért egyidejűleg művészek is, regénye nem más, mint egymást követő játékok folyamatos, egymásba kapcsolódó sorozata, melyeket az egymás után fellépő regényjátékosok teremtenek önmaguk számára – menekülésként. Ennek a formálásnak a legfőbb végeredménye és értelme, hogy maga az író is játékosává válik a regény megírása által, játékosként lép be saját regénye világába, a játék vele is megtörténik, és így azonosulhat a regény tárgya és szubjektuma, ebben az azonosuló aktusban válik valóra a menekülés. A regény alakjai valamennyien „menekülő” regényhősök, vagyis végtelenül magányosak, menekülnek a játékba, a művészi teremtésbe. Világuk így pusztán képzeletbeli világ, többszörösen is az, egymásra reflektált tükörjátékuk által.

A regény kiindulópontja: egy kisfiú ül otthon magányosan, és ír. Iskolai feladatot másol, olvasmányt egy kisfiúról, aki addig követi el vásott csínytevéseit, mígnem belesik egy kútba, és odavész. A szöveghez illusztráció is tartozik, látni a kisfiú fekete cipős lábát, ahogy kétségbeesetten kalimpál a kút peremén. Ez a rajz indítja el a regénybeli kisfiú

képzeletét, és ez a szituáció alapvető a regény megformálása szempontjából, mindig ez a kezdet mozdulata: egy kép, egy illusztráció, amely megelevenedik, elkezd élni önálló életét, később tovább meséli önmagát. Itt ismét Román saját kommentárját idézem: „*Reflexió-írónak tartom magam; reflexió-írónak, aki csak akkor végez teljes értékű, őszinte munkát, ha a gondolatoknak a mellékgondolatait meg azoknak a további elágazásait is a legkisebb részletekig papírra veti. Ha ezeket elhagyndám, se teljesnek, se őszintének nem érezném írásomat, annak ellenére, hogy tisztában vagyok vele: ez nem kielégítő megoldás, az érdekeség, a regényszerűség rovására megy.*” A magam részéről alaptalannak érzem Román aggodalmát, a „regényszerűség” a XIX. századi társadalmi regény követelménye volt, lineárisan megrajzolt cselekménnyel, plasztikusan formált hősökkel, akiknek harisnyájuk színét is pontosan ismerjük. Itt ennek nyomát sem látjuk, a regény lefutásának helye, ideje, kora felderíthetetlen és lényegtelen. A végigvitt világszemlélet, a reflexiójáték azonban megteremtí saját univerzumát, és rákényszeríti az olvasót, hogy a világot csakis ezen a módon szemlélje. A kisfiú tovább játszik, és mi is tovább játszunk vele. Most elhagyja a kútba esett gyerek képét, és tovább másolja az olvasmányt. Ekkor azonban a betűk megelevenednek, katonákká változnak, végül csúnyán összeverekednek. Itt véget ér a jelenet, ez is kevésnek bizonyult, más játék kell. Mintha egy művész témakeresését kísérhetnénk végig ebben a játékkutató folyamatban, a kisfiú sorra veszi a lehetőségeket, elveti azokat, míg végül megtalálja az igazit egy regényillusztráció megpillantásakor. A könyv címe: VÁRKASTÉLY A HEGYTETŐN. Itt Román felvillantja egy Borges által annyira kedvelt *regressus ad infinitum* lehetőségét: ha a kisgyerek azt a könyvet olvasgatja, amelynek ő maga az egyik főszereplője, akkor a regénybeli kisfiú is önmaga történetét nézegeti, amelyben egy kisfiú a VÁRKASTÉLY A HEGYTETŐN című regényt olvassa – és így tovább a végtelenségig. Román azonban nem erre gondolt elsősorban. Intenciója szerint a kisfiú későbbi önmagát látja meg a regényben, anélkül természetesen, hogy ennek pontosan tudatában lenne: „*Egy kisfiú játékaival eljátszsa elkövetkezendő életét.*” Mindamellet egyáltalán nincs szó fejlődésregényről, a dolgok nem a történeti-biológiai

idő fogalmai szerint kapcsolódnak egymáshoz, viszonyuk merőben képzeletbeli, de persze nem véletlen, hogy a kisfiú éppen ezt a cselekményt vizionálta bele a felfoghatatlan jövőbe, témaválasztása így sorsválasztásként értelmezhető. Ez a sors a menekülő, a magányos ember sorsa, és ennek az életútnak a végpontja az illusztráció, amely mozgásba lendíti a kisfiú képzeletét. A képen egy zilált külsejű férfit látni, „szenvedő lélek, talán elveszített valakit vagy valamit, és most keresi, őt kutatva és hajszolva mindenütt”. Most éppen megmászni készül egy meredek, durva kövekből összerótt kőfalat. „A kép sötét és komor, estefelé, borús időben ábrázolta a tájat a rajzoló.” Aztán másik képre lapoz a kisfiú: egy elegánsan öltözött öregember ül egy hatalmas teremben, díszes lábú székben. Szemközt vele színpad áll, a pódiumon fehér ruhás, leeresztett hajú nő énekel, égnek emelt arccal, kitárt karral. Ebből a két képből születik meg a szemlélő számára a játék kiteljesedésének lehetősége, a történet most már megállíthatatlanul mesélni kezdi önmagát. A szép énekesnő a zilált külsejű férfi menyasszonya, akit az öreg megszóktetett, megvásárolt előle. A vad megjelenésű férfi története menekülés és kutatás, egy rögeszme rajza, az elveszített szerelem mániákus keresése lakásokon, utcákon, tereken, városokon át. A férfi végül eljut egy szobába, amelyben egy meztelen nő szobra áll. És ez a szobor egyszerre meglevenedik, a férfi pedig beszélgetni kezd vele. Itt megismétlődik a regény egyik kezdeti szituációja: a kisfiú játékait mindig a szemközti tűzfalon látható női mellszobornak játssza, ez a dombormű a képzeletbeli színház nézőközönsége. Így tehát a marcona külsejű férfi is eljutott a játékhoz, vagyis a meneküléshez. Hosszadalmas és bonyolult szerelmiháromszög-történetet mesél a megéledt szoboralaknak menyasszonyáról, aki azonban ebben az elbeszélésben egészen más szerepet játszik, mint ahogyan azt a „valóságban” megismertük. Ez az elbeszélés a férfi bosszúja és győzelme elveszített szerelmese fölött, ez is a játék egyik lehetősége. És itt már a „valóság-érzék egyensúlyzavarát” (Musil) érezzük, minden szereplő reménytelenül behömpölygette önmagát játékaik, képzelt történetei hálójába. Innen már nincs kiút, nincs menekülés, csak a halál, vagy, az író költői gondolata szerint, az illusztrációvá merevedés. Nem le-

hetséges megoldás: „A kutató ember illusztrációja mindig csak a kutató ember illusztrációja marad, és soha nem lesz megtalálható.” (Kiemelések: R. Gy.) Az illusztráció azonban nem teljesen halott, mindig van rá lehetőség, hogy megelevenedjen egy játékkereső, egy menekülő ember képzeletében. „Sokan látták az illusztrációt, sok élet és történet született meg különböző szemléletekből: az itt elmesélt csak egy a sok közül.” Hiszen a művészet csak játék, olyan játék, amelyben mindig önmagunkhoz menekülünk.

Bán Zoltán András

A FEHÉR ÉS ÁRNYÉKAI

Anna Mark képei elé

Kiállítás az óbudai
Vasarely-múzeumban

Nem beszélem a szakma madárnyelvét. Hogy mégis én nyitom meg Anna Mark tárlatát, egy évtizedek óta Párizsban élő és dolgozó festő első önálló kiállítását tulajdon szülőházájában? ennek indokltsága, ha ugyan van egyáltalán, máshonnan ered.

Munkájának, művészi törekvéseinek jó megvilágítása érdekében egy költőt idéz előszeretettel Anna Mark; Friedrich Hölderlinnek azt az enigmatikus kijelentését, miszerint: „a helyhez siet az idő”. A holderlini metafora haikuba illően sejtelmes gondolatának nyilván megvan a maga ontológiai és metafizikai vonatkozása, igazsága, amely egy festő életművében történetesen úgy hat és úgy érvényesül, mint a megtalált teremtő inspiráció, amivel – egyik magánlevelének tanúsága szerint – az európai művészet első s máig felülmúlhatatlan aranykorának bölcsőt és otthont kínáló Görögország földjén találkozott e kiállítás képeinek a festője. Rodosz szigetén, abban a világban, ahol minden fehér, csak az árnyékok feketék. A fehér változatain: a természet fehér formáin és a teremtett világ fehér síkjain és fehér felületein, fehér geometriai alakzatain vándorló árnyékok feketéje testesíti meg az idő mozgását a földön; ez a kaleidoszkopszerűen változó, de objektív clair-obscur

tüneténye rajzolja ki minden tárgy, minden forma, minden jel és minden jelenség saját terét, „sajátidejében” a létezésből.

De a létezés kelet-közép-európai régiójában a helyéhez siető idő útjának mindig volt egyfajta erőszakos és sorsszerű történelmi determinációja is, amit az életünkkel bizonyíthatunk mindannyian, akik itt összesereglettünk 1990. január 11-én az óbudai Vasarely-múzeum egyik kiállítótermében. – S amikor Anna Mark fényéhes képeit: reliefjeit és gouache-ait nézem, azzal a sajátos kettős látással, ami itt, ezen a helyen mindannyiunkat jellemmez az idő magyarországi metszeteiben, az ő festészetének megtestesülései mögött voltaképpen az időnek ezt a történelmi vonulását látom. Minduntalan rajtakapom magam, hogy a mélyemlékezet a képek mögé odavetíti annak a sötét útnak a mozaikcserepeit, amelyek mentén a század egyik botrányától, a KZ-lágerek terétől szükségképpen a század másik botrányához sietett a történelmi idő; az úgynevezett „ötvenes évek” fekete labirintusához, amelynek csak vérvívó Minotaurusai voltak, de a szabadulás kijárata, akkoriban úgy tűnt, örökre elfalazva. Az idő mozgásában „az évek vonulását” látom „a gyűrött földeken”, egy másik költő: Pilinszky János versének (az eredetileg M. A.-nak ajánlott) APOKRIF-nak az „infravörösében”. Akkoriban ismerkedtünk össze személyesen is jó néhányan, „a lélek fényűzésére”: a művészetre áhító költő-, író- és festőjelöltek akkoriban terelődünk egymás mellé a teljes kilátástalanság alagútjában a WILHELM MEISTER illuminátusaira emlékeztető baráti társasággá, amelynek a volt *Válasz* volt szerkesztője, Sárközi Márta volt a sugárzó föld alatti Napja.

Aztán, kijutva ebből a fekete térből, legelőször nem is a tollat vagy az ecsetet és a festéket, hanem a reményt kellett – újra – megtalálni, hogy lesz még egyszer tiszta és szabad, autonóm művészet a magyar világon, s a hitet kellett – újra – felszítani, hogy mégiscsak van értelme, szellemi és erkölcsi fontossága a tiszta művészi megfogalmazásnak, amelynek a lehetőségét a világ: az idő történelmi vonulása

oly botrányosan és szinte jóvátehetetlenül meggyalázta.

Mindezt azért bátorkodtam elmondani, mert meggyőződésem, hogy csupán az esztétika műszavaival, fogalmi hologramjával nem lehet megközelíteni és leírni Anna Mark vállalkozásának a természetét, külső-belső karakterét. Csakis ennek a sötét útnak az emlékeivel és tapasztalataival együtt jelölhetjük ki Anna Mark művészetének a helyét a modern piktúra forrongó galaxisában, amelyről kerek nyolcvan esztendővel ezelőtt, a Galilei-körben tartott előadásában így beszélt Kernstok Károly: „*Én a művészet mai forrongását egy nagy, óriási tisztulási folyamatnak tekintem, amely, mint a láztól, úgy akar megszabadulni mindazoktól a külsőségektől, amelyek a festészetben ma még igen fontos szerepet játszanak... Érdekes jelenség – folytatta gondolatmenetét, hitvallását a LOVASOK A VÍZPARTON festője –, hogy ezzel a tisztulási folyamattal, amely a művészetet megtisztítja a formalizmusoktól, azaz azok elsődrendű szereplésétől, ezzel a tisztulási folyamattal önkebelében egy másik selekció is folyik. Az egyik a kutató művészet, amelyik a művészi evolúció munkáját végzi, ez adja a remekműveket. A másik az alkalmazkodó művészet, amely egyik-másik ideológia vagy osztály szolgálatában állva... hűbéresként kíséri kalóz urát jó és balsorsában. Ha győz a gazda, divatos a piktúrája, ha megbukik, úgy vele együtt eltűnik a semmiségbe.*”

Látnoki szavak. Visszatekintve a különböző izmusok tündöklésének és nyomorúságának az évszázadára, napjainkban még nyilvánvalóbb, hogy az igazi kérdés-nem az, hogy egy műalkotásnak a művészetet vonatkozó teóriák katalógusában hol van a helye, hanem hogy alkotója a kutató művészet evolúciós munkáját végzi-e, vagy – Kernstok szavával – „*másodosztályú pingálást*” művel? Anna Mark – de befejezésül hadd mondjam így a nevét: Márkus Anna – képeit azért nem lehet valamelyik/bármelyik elmélet porázára fűzni, mert a saját útját követő kutató művészetének a megszenvedett szabadság a garanciája és hitelesítője.

Domokos Mátyás